Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level

Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access Journal

ISSN:2230-9578 December- 2025 Volume-17 Issue-12(I)

Mob: +91-9552416001 Website: https://jrdrvb.org Chief Editor: Prof. Ramesh V. Bhole

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL JOURNAL

Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

ISSN: 2230-9578
December- 2025
Volume-17 Issue-12(I)

Please Get in Touch
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Mob: +91-9552416001,+91- 8888454089

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed International Research Journal

Volume No-17, Issue-12(I), December - 2025
Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages
Periodicity of Publication- Monthly
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website: https://jrdrvb.org

CHIEF EDITOR
Dr. Ramesh V. Bhole
Professor
Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,
Tal Raver, Dist Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com

Disclaimer

The Editors shall not be held responsible for the originality or the views and opinions expressed in the papers. The author(s) alone shall bear full responsibility for the originality of their work and the ideas expressed therein.

© *All rights reserved with the Editors.*

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL PARTICULARS

Name of Journal	JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
Frequency	Monthly : Jan to Dec (12 issues per year)
ISSN	2230-9578
Publisher	Dr. Ramesh V. Bhole
Chief Editor	Dr. Ramesh V. Bhole
Copy right	Journal of Research and Development
Starting Year	January 2010
Subject	Multi-Disciplinary
Review Process	Double Blind Peer
Language	English, Hindi, Marathi, and other Indian Constitutional Languages.
Publication Format	Print
Access	OPEN ACCESS
License	Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
Phone No.	+91 93256 65856, +91-8888454089
Email	jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website	https://jrdrvb.org
Registered office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon, Maharashtra, India
Admin. Office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon , Maharashtra, India
Printing	**Amitsons Digital Copiers** 106 and 110, Paras Chambers 1st Floor, Near Laxmi Narayan Theatre, Above Bank Of India, Swargate-411042

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed International Research Journal

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages
Periodicity of Publication- Monthly
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website: https://jrdrvb.org

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole
Professor
Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,
Tal Raver, Dist Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com

ASSOCIATE EDITORS

Prof. (Dr.) Madan Mohan Goel
Vice-Chancellor (Former)
Rajiv Gandhi National Institute of Youth Development, Govt. of India
Starex University, Gurugram, Haryana, India

Dr. Praveen G. Saptarshi
Visiting Faculty
Salisbury University, United States

MANAGING EDITOR

Dr. Santosh P. Mane
Assistant Professor,
Head Department of Geography,
Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

EDITORIAL BOARD

BABALOLA, Ayodele Samuel Department of Pure and Applied Zoology, Federal University of Agriculture, PMB 2240, Abeokuta, Ogun State, Nigerian	**Dr. Lal Mervin Dharmasiri** Senior Professor and Chair Head of Geography University of Kelaniya, Sri Lanka.	**Vijayanand Selvaraj** Data Strategist and Artificial Intelligence Lead Information Technology (IT), Houston,Texas, USA
Dr. Munther Moh'd Ibrahim Zyoud Assistant Professor of English Language Teaching Methods-Al-Quds Open University, Palestine.	**Prof. A.G. Amarasinghe** Senior Lecturer Grade University of Kelaniya, Sri Lanka.	**Dr. Gyanaranjan Sahoo** Extension Scientist Orissa University of Agriculture & Technology, Orissa India
Dr. RVS Praveen Director Digital Engineering and Assurance, USA	**Dr. Ranjan Kalita** Principal Rangapara College, Amaribari, Rangapara, (Autonomous) Assam	**Dr. S. C. Advitot** Principal CBK's B. Sci, R.V. Com. & R. J. Arts College, Akkalkot
Dr. Kulkarni Swanand Gajanan Associate Professor, Mechanical Engineering Department, S.K.N. Sinhgad College of Engineering,Korti, Pandharpur-	**Dr. Anurag Shrivastava** Professor & Post Doctoral, Lincoln University College (LUC) Petaling Jaya, Malaysia, Malyasia	**Prof. (Dr.) F. M. Nadaf** Principal, Government College Borda Margao Goa (Autonomous), India
Dr. Tushti Sharma Royal School of Languages, The Assam Royal Global University, Guwahati, Assam	**Dr. Sandeep Rout** Faculty of Agriculture, Sri Sri University, Cuttack, Odisha	**Dr. Daneshwar. R. Pandey** Assistant Professor, Head Of Department S.S Agrawal College Of Commerce And Management Navsari Gujarat

PUBLISHER

Dr. Ramesh V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Email: jrdrvb.org@gmail.com Journal Website: https://jrdrvb.org

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December- 2025

Sr. No.	CONTENTS	Page No.
1	ग्रामीण कर्जपुरवठा प्रणाली – राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी संस्था व मायक्रोफायनान्स यांची तुलना **गणेश गुलाबराव वानखडे**	**1-3**
2	जलवायु परिवर्तन में वनस्पति विज्ञान की भूमिका: वैश्विक चुनौतियाँ, वैज्ञानिक हस्तक्षेप एवं सतत विकास की संभावनाएँ **डॉ. राजवीर सिंह**	**4-9**
3	महिला कामगारांचे मानसिक आरोग्य, पोषण-सुविधा आणि मातृत्व सेवा यांचा भावी पिढीच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम शासनाच्या सहाय्य सेवा व धोरणांच्या प्रभावीतेचा अभ्यास **मनिषा जगदिशराव गावंडे,**	**10-12**
4	मराठी साहित्य संशोधनाच्या नव्या दिशा **डॉ. विठ्ठल शंकर केदारी**	**13-16**
5	कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी आणि नैतिकता **प्रा .पठाण शफीक हुसेन**	**17-22**
6	स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील निवडणूक आरक्षण व त्यामधील सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका — एक चिकित्सक अध्ययन **विकास भीमराव पाईकराव**	**23-28**
7	भारताची लोकशाही **प्रा. रक्टे जया अण्णासाहेब**	**29-32**
8	पोषण , आहारशास्त्र आणि जीवनशैलीचे आजार मधुमेह एक अभ्यास **श्रीमती मेघा सौरव देसाई**	**33-37**
9	महाराष्ट्र राज्यातील सार्वजनिक ग्रंथालय प्रणाली: इतिहास व विपणन **Manoj J. Wadhawal, Dr. Balaji D. Damawale**	**38-44**
10	रानभाज्यांच्या सेवनाचा महिलांच्या रक्तक्षय, प्रतिकारशक्ती व BMI वर होणारा परिणाम तुलनात्मक अध्ययन **स्वाती प्रल्हाद शेंडे**	**45-47**
11	सरफोजी राजे भोसले (दुसरे) यांचे प्रशासकीय कार्य: एक ऐतिहासिक अध्ययन **अमितकुमार गणेश शिंगणे**	**48-52**
12	गोंदिया जिल्ह्यातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची : एक अभ्यास **वर्षा एम मेश्राम, डॉ.अपर्णा ऐस चौधरी**	**53-56**
13	जागतिक लोकसंख्या विस्फोट : संधी आणि आव्हाने **विठ्ठल हरिभाऊ नागरे, प्रो. डॉ. जी. आर खेडकर**	**57-62**
14	भाषा मराठी भाषा, मराठी साहित्य आणि समाज **उज्वला उत्तम अहिरे**	**63-66**
15	ई -व्यवसाय प्लॅटफॉर्म साठी सायबर सुरक्षा धोरण : एक सर्वसामावेशक अभ्यास **प्रा.डॉ.सौ.सोनाली बाजीराव कुंभार**	**67-71**

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

ग्रामीण कर्जपुरवठा प्रणाली – राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी संस्था व मायक्रोफायनान्स यांची तुलना

गणेश गुलाबराव वानखडे
संशोधक विद्यार्थी,कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
बोरी अरब ता. दारव्हा जी. यवतमाळ.
Email- wankhade.ganesh11@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171201
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 1-3
December 2025

Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

सारांश

भारताच्या ग्रामीण भागातील आर्थिक विकासासाठी कर्जपुरवठा प्रणालीची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेती, लघुउद्योग, पशुपालन, ग्रामीण सेवा व्यवसाय इत्यादींवर आधारित असल्याने भांडवलाची उपलब्धता ही या क्षेत्रांच्या प्रगतीसाठी अत्यावश्यक ठरते. ग्रामीण कर्जपुरवठा व्यवस्थेमध्ये तीन प्रमुख स्त्रोतांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे—राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी संस्था आणि मायक्रोफायनान्स संस्था. या तिन्ही संस्थांच्या कार्यपद्धती, कर्जपुरवठ्याची अटी, व्याजदर, उपलब्धता व ग्रामीण विकासातील योगदान या बाबतीत भिन्नता दिसून येते. राष्ट्रीयकृत बँकांच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर औपचारिक व नियमनबद्ध कर्जपुरवठा केला जातो. शेतकरी क्रेडिट कार्ड, स्वयंरोजगार योजना, कृषी कर्ज, लघुउद्योग कर्ज अशा विविध योजनांद्वारे ग्रामीण भागाला वित्तीय सहाय्य उपलब्ध होते. मात्र, प्रक्रियात्मक गुंतागुंत आणि कर्जमंजुरीतील विलंब ही त्यांची प्रमुख आव्हाने आहेत. सहकारी संस्था या अधिक स्थानिक पातळीवर कार्यरत असून सदस्याधारित रचनेमुळे ग्रामीण लोकांमध्ये त्यांच्याबद्दल विश्वास अधिक आहे. त्या कमी व्याजदरात आणि तुलनेने सुलभ प्रक्रियेत कर्ज उपलब्ध करून देतात; परंतु आर्थिक मर्यादा आणि व्यवस्थापनातील कमकुवत पद्धती ही त्यांची मर्यादा आहेत. मायक्रोफायनान्स संस्था विशेषतः महिलांना, स्वयं–साहाय्य गटांना आणि गरिब घटकांना अतिशय छोट्या प्रमाणात परंतु सहज मिळणारे कर्ज पुरवतात. प्रशिक्षण, बचत व आर्थिक साक्षरता वाढविण्यात मायक्रोफायनान्सचे योगदान महत्त्वाचे आहे. मात्र, काही वेळा जास्त व्याजदर व पुनर्भरणाचा ताणही जाणवतो. या संशोधनात तिन्ही प्रणाल्यांची तुलना करून ग्रामीण विकासासाठी कोणती व्यवस्था अधिक प्रभावी ठरते याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

कीवर्ड- *ग्रामीण कर्जपुरवठा, राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी संस्था, मायक्रोफायनान्स, वित्तीय समावेशन,ग्रामीण विकास.*

प्रस्तावना

भारताच्या विकासाचा पाया ग्रामीण भागात रुजलेला आहे. ग्रामीण लोकसंख्या देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या मोठ्या टक्केवारीत आहे, त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत असणे अत्यंत आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील लोकांसाठी वित्तीय संसाधनांची उपलब्धता ही उत्पन्नवाढ, रोजगारनिर्मिती, कृषी सुधारणा आणि उद्योजकतेच्या विकासासाठी निर्णायक भूमिका बजावते. या गरजांची पूर्तता प्रामुख्याने तीन प्रमुख वित्तीय संस्थांच्या माध्यमातून होते—राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी संस्था आणि मायक्रोफायनान्स संस्था. राष्ट्रीयकृत बँका सरकारच्या धोरणानुसार ग्रामीण वित्तीय समावेशनासाठी विविध योजना राबवतात. सहकारी संस्था ग्रामीण लोकांनीच निर्माण केलेली व चालवलेली असल्याने त्यांचा लोकांशी थेट संबंध असतो. मायक्रोफायनान्स संस्था ही तुलनेने नवीन पण अत्यंत प्रभावी व्यवस्था आहे जी खासकरून दुर्बल घटकांपर्यंत सहज उपलब्ध वित्तीय सेवा पोहोचवते. या तिन्ही यंत्रणांच्या कार्यात असलेली साम्ये व फरक जाणून घेणे आवश्यक आहे, कारण ग्रामीण कर्जपुरवठ्याची कार्यक्षमता ही ग्रामीण विकासाच्या गतीवर थेट परिणाम करते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
गणेश गुलाबराव वानखडे, संशोधक विद्यार्थी,कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,बोरी अरब ता. दारव्हा जी. यवतमाळ.

How to cite this article:
वानखडे, . गणेश . गुलाबराव . (2025). ग्रामीण कर्जपुरवठा प्रणाली – राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी संस्था व मायक्रोफायनान्स यांची तुलना. Journal of Research & Development, 17(12(I)), 1–3. https://doi.org/10.5281/zenodo.18145105

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18145105

OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

या संशोधनात तिन्ही संस्थांच्या कर्जप्रक्रिया, कर्जउपलब्धता, व्याजदर, पोहोच, लाभार्थी वर्ग तसेच मर्यादा यांचे तुलनात्म विश्लेषण करण्यात आले आहे. ग्रामीण भागातील वित्तीय समावेशनात कोणती प्रणाली अधिक परिणामकारक आहे याचा शोध घेणे हा या अभ्यासाचा प्रमुख हेतू आहे.

संशोधनाचे उद्देश

"ग्रामीण कर्जपुरवठा प्रणाली" हा विषय निवडण्यामागील प्रमुख कारण म्हणजे ग्रामीण भागातील वित्तीय संसाधनांची उपलब्धता ही आर्थिक प्रगतीचा आधार असल्याची जाणीव. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसाठी सुलभ कर्जपुरवठा अत्यावश्यक आहे, परंतु विविध संस्थांच्या कार्यपद्धती, अटी, मर्यादा आणि परिणामकारकता याबाबत तुलना आवश्यक आहे.

या संशोधनाचे उद्देश पुढीलप्रमाणे

- ग्रामीण भागातील कर्जपुरवठा व्यवस्थेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे
- राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी संस्था आणि मायक्रोफायनान्स यांचे कार्य, धोरणे व मर्यादा जाणून घेणे
- कर्जपुरवठ्यामुळे ग्रामीण विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे
- अधिक प्रभावी ग्रामीण वित्तीय मॉडेल ओळखणे
- धोरणात्मक सुधारणा सुचवणे

संशोधनाचे महत्त्व

ग्रामीण कर्जपुरवठा व्यवस्थेच्या कार्यक्षमतेचा परिणाम थेट ग्रामीण लोकांच्या आर्थिक प्रगतीवर होतो. योग्य व वेळेवर कर्ज न मिळाल्यास कृषी उत्पादनात घट, उद्योजकतेत मर्यादा आणि बेरोजगारी वाढू शकते. या संशोधनाद्वारे

- ग्रामीण वित्तीय व्यवहार किती प्रभावी आहे?
- कोणती संस्था ग्रामीण लोकांच्या गरजा सर्वाधिक पूर्ण करते?
- वित्तीय समावेशनाच्या दृष्टीने कोणत्या सुधारणा आवश्यक आहेत?

याचे स्पष्ट उत्तर मिळते. ग्रामीण विकास धोरण आखणाऱ्या शासकीय व बिगरशासकीय संस्थांसाठी हे संशोधन महत्त्वाचे ठरते.

राष्ट्रीयकृत बँकांच्या माध्यमातून ग्रामीण कर्जपुरवठा

राष्ट्रीयकृत बँका ग्रामीण भागातील कर्जपुरवठ्यात सर्वात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्या शेतकरी क्रेडिट कार्ड (**KCC),** प्रधानमंत्री मुद्रा योजना, कृषी कर्ज, पशुपालन कर्ज, लघुउद्योग कर्ज अशा विविध योजनांद्वारे भांडवल उपलब्ध करून देतात. त्यांच्या कर्जप्रक्रिया औपचारिक व नियमनबद्ध असल्यामुळे कर्जदात्या व कर्जदार दोघांनाही सुरक्षा मिळते. मोठ्या प्रमाणात निधी उपलब्ध असल्यामुळे दीर्घकालीन आणि अल्पकालीन दोन्ही प्रकारचे कर्ज मिळू शकते. मात्र, कागदपत्रांची आवश्यकता, हमी, तांत्रिक मूल्यांकन आणि कर्जमंजुरीची संथ प्रक्रिया ही प्रमुख अडचणी आहेत. तरीही ग्रामीण विकासात राष्ट्रीयकृत बँकांचे योगदान अत्यंत प्रभावी आहे.

सहकारी संस्थांद्वारे ग्रामीण कर्जपुरवठा

सहकारी संस्था या स्थानिक लोकांनी निर्माण केलेल्या व चालवल्या जाणाऱ्या संस्था असल्याने त्यांचे ग्रामीण समाजाशी थेट नाते आहे. प्राथमिक सहकारी पतसंस्था, जिल्हा केंद्रीय बँका व राज्य सहकारी बँका या त्रिस्तरीय रचनेद्वारे त्या ग्रामीण भागात कर्जपुरवठा करतात. त्यांच्या कर्जप्रक्रिया सुलभ, कमी व्याजदराच्या आणि विश्वासावर आधारित असतात. शेतकरी, लघुउद्योजक व ग्रामीण कुटुंबांना त्वरित कर्ज मिळणे हे त्यांचे मोठे वैशिष्ट्य आहे. मात्र, मर्यादित आर्थिक क्षमता, व्यवस्थापनातील त्रुटी आणि काही ठिकाणी राजकीय हस्तक्षेप यामुळे त्यांचे कार्यकौशल्य काही प्रमाणात कमी होते. तरीही सहकारी संस्था ग्रामीण कर्जपुरवठ्याचे महत्त्वाचे व विश्वासार्ह साधन आहेत.

निष्कर्ष

ग्रामीण कर्जपुरवठा प्रणालीच्या तुलनात्मक अभ्यासातून असे स्पष्टपणे दिसून आले की राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी संस्था आणि मायक्रोफायनान्स संस्था या तिन्हींची भूमिकेची स्वरूपे भिन्न असली तरी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगीण विकासात त्यांचे योगदान परस्परपूरक आहे. राष्ट्रीयकृत बँका या देशातील सर्वात मोठा आणि औपचारिक कर्जपुरवठ्याचा स्रोत आहेत. त्यांनी शेतकरी क्रेडिट कार्ड, प्रधानमंत्री मुद्रा योजना, कृषी व लघुउद्योग कर्ज आदी योजनांद्वारे मोठ्या प्रमाणात भांडवल ग्रामीण भागात पोहोचवले आहे. मात्र या बँकांच्या प्रक्रियेत कागदपत्रे, तांत्रिक अटी आणि कर्जमंजुरीतील विलंब ही प्रमुख अडचणी असल्यामुळे गरजूंपर्यंत वेळेवर कर्ज पोहोचण्यास अडथळे निर्माण होतात. सहकारी संस्था ग्रामीण लोकांच्या सहभागातून उभारल्या गेलेल्या असल्यामुळे त्यांचे स्थानिक स्तरावरचे जाळे मजबूत आहे. अल्प व्याजदर, सुलभ कर्जप्रक्रिया आणि ग्रामीण शेतकरी तसेच लघुउद्योजकांना तत्काळ सहकार्य ही त्यांची वैशिष्ट्ये आहेत. तरीही वित्तीय क्षमता, व्यवस्थापनातील कमकुवतपणा आणि काही वेळा राजकीय हस्तक्षेप यामुळे त्यांची कार्यक्षमता मर्यादित राहते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

मायक्रोफायनान्स संस्था विशेषतः गरीब, महिला, स्वयं-साहाय्य गट आणि बँकिंग व्यवस्थेपासून वंचित घटकांपर्यंत पोहोचण्यात अत्यंत प्रभावी ठरल्या आहेत. लहान प्रमाणातील सुलभ, हमीविरहित कर्ज आणि आर्थिक साक्षरता वाढविणारे कार्यक्रम यांमुळे ग्रामीण उद्योजकतेला चालना मिळाली आहे. तथापि, काही संस्थांमध्ये तुलनेने जास्त व्याजदर आणि कर्ज वसुलीवरील दबाव या मर्यादा आढळतात. अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की ग्रामीण कर्जपुरवठा प्रभावी करण्यासाठी एका एकाच संस्थेवर अवलंबून न राहता तिन्ही संस्थांनी परस्पर सहकार्याने कार्य करणे आवश्यक आहे. डिजिटल बँकिंग, वित्तीय साक्षरता, नियमन मजबूत करणे, सहकारी संस्थांना पुनर्बांधणी आणि मायक्रोफायनान्सवर पर्यवेक्षण वाढविणे या उपायांनी ग्रामीण कर्जपुरवठ्यात पारदर्शकता व उपलब्धता वाढेल. या त्रिस्तरीय मॉडेलद्वारे ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक मजबूत होऊ शकते.

उपाययोजना

1. बँकांच्या कर्जप्रक्रिया डिजिटल करून कर्जमंजुरीचा वेळ कमी करणे
2. सहकारी संस्थांना शासकीय मदत व प्रशिक्षण देऊन सक्षम करणे
3. मायक्रोफायनान्सच्या व्याजदरांवर नियंत्रण व नियमन मजबूत करणे
4. वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम वाढविणे
5. स्वयं-साहाय्य गटांची संख्या वाढवून सामूहिक आर्थिक बळकटी निर्माण करणे

संदर्भ

1. Reserve Bank of India – Reports on Rural Credit
2. NABARD Annual Reports
3. Government of India – Financial Inclusion Schemes
4. Ministry of Rural Development Publications
5. Economic Survey of India
6. Planning Commission/ NITI Aayog Reports
7. Microfinance Institutions Network (MFIN) Reports
8. भारतीय सहकारी संस्था अधिनियम संदर्भ पुस्तिका
9. Rangarajan Committee Report on Financial Inclusion
10. SHG-Bank Linkage Programme Studies
11. “Rural Banking in India” – Various Academic Journals
12. कृषी अर्थशास्त्र व ग्रामीण विकास विषयक संशोधन लेख
13. International Journal of Microfinance Studies
14. Cooperative Banking Sector Reports
15. ग्रामीण अर्थव्यवस्था व कर्जपुरवठा विषयक पुस्तके

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

जलवायु परिवर्तन में वनस्पति विज्ञान की भूमिका: वैश्विक चुनौतियाँ, वैज्ञानिक हस्तक्षेप एवं सतत विकास की संभावनाएँ

डॉ.राजवीर सिंह
Education, Ups Kanya Tanda Swar Rampur UpMjpru Bareilly, Up, India
Email- drrajveersingh2020@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171202
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 4-9
December 2025
Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

सारांश

जलवायु परिवर्तन आज की दुनिया की सबसे गंभीर पर्यावरणीय, आर्थिक और सामाजिक चुनौतियों में से एक है, जो पृथ्वी के तापमान में निरंतर वृद्धि, वर्षा–पैटर्न में बदलाव, चरम मौसमी घटनाओं की आवृत्ति, समुद्र-स्तर वृद्धि, जैव विविधता के क्षरण, कृषि उत्पादन में गिरावट तथा मानव स्वास्थ्य पर बहुआयामी प्रभावों के रूप में सामने आ रहा है। ऐसे जटिल परिदृश्य में वनस्पति विज्ञान (Botany) जलवायु परिवर्तन की समझ, वैज्ञानिक विश्लेषण और दीर्घकालिक समाधान विकसित करने में अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। पौधे प्राकृतिक कार्बन सिंक के रूप में कार्य करते हैं और प्रकाश संश्लेषण द्वारा वातावरण से बड़ी मात्रा में कार्बन डाइऑक्साइड को अवशोषित कर कार्बन चक्र को स्थिर बनाए रखते हैं, जिससे वैश्विक तापमान वृद्धि के प्रमुख कारण—ग्रीनहाउस गैसों—को नियंत्रित करने में मदद मिलती है। वनस्पति विज्ञान पौधों की संरचना, वृद्धि, प्रजनन, अनुकूलन, पारिस्थितिक भूमिकाओं तथा उनकी कार्बन अवशोषण क्षमता का गहन अध्ययन करता है, जिससे यह समझने में सहायता मिलती है कि किन पौध प्रजातियों, वनों और पारिस्थितिक तंत्रों में जलवायु परिवर्तन शमन (Mitigation) की अधिक क्षमता होती है साथ ही यह विज्ञान जलवायु परिवर्तन के कारण पौधों में होने वाले शारीरिक, जैव-रासायनिक और अनुवांशिक परिवर्तनों का विश्लेषण कर भविष्य की अनुकूलन रणनीतियों का आधार तैयार करता है। जलवायु-स्मार्ट कृषि, सूखा-सहनशील किस्मों का विकास, कृषि-वनीकरण, मृदा स्वास्थ्य पुनर्जीवन, जैव विविधता संरक्षण, संकटग्रस्त पौध प्रजातियों की पहचान एवं संरक्षण, बीज बैंक और ऊतक संवर्धन जैसे क्षेत्रों में वनस्पति विज्ञान का अनुप्रयोग जलवायु परिवर्तन के हानिकारक प्रभावों को कम करने में उपयोगी सिद्ध हो रहा है। इसके साथ ही आधुनिक वनस्पति विज्ञान बायोटेक्नोलॉजी और जीन-संपादन तकनीकों की सहायता से ऐसी फसलें विकसित कर रहा है जो ऊष्मा, सूखे, लवणीयता और रोगों के प्रति अधिक सहनशील हों, जिससे भविष्य में खाद्य सुरक्षा को सुरक्षित करने में सहायता मिलेगी। पारिस्थितिकी तंत्र पुनर्स्थापन, वनीकरण, मैंग्रोव पुनर्जीवन और शहरी हरित क्षेत्र विस्तार जैसे कदम भी जलवायु परिवर्तन नियंत्रण में प्रभावी हैं, जिनकी वैज्ञानिक योजना और क्रियान्वयन में वनस्पति विज्ञान मार्गदर्शक की भूमिका निभाता है। संपूर्णतः, यह कहा जा सकता है कि जलवायु परिवर्तन की जटिल समस्याओं के समाधान में वनस्पति विज्ञान न केवल वैज्ञानिक आधार प्रदान करता है, बल्कि पौध-आधारित प्राकृतिक समाधानों (Nature-based Solutions) के माध्यम से वैश्विक स्तर पर जलवायु स्थिरता और सतत विकास (Sustainable Development) को प्राप्त करने की दिशा में एक महत्वपूर्ण और अनिवार्य योगदान देता है।

कीवर्ड *-वनस्पति विज्ञान, जलवायु परिवर्तन, कार्बन अवशोषण, जैव विविधता संरक्षण*

परिचय: वर्तमान वैश्विक परिवेश में जलवायु परिवर्तन मानव सभ्यता के सामने खड़ी सबसे गंभीर, व्यापक और बहुस्तरीय पर्यावरणीय चुनौतियों में से एक है, जिसने पृथ्वी की प्राकृतिक प्रणालियों, पारिस्थितिक संतुलन और जीवमंडल के स्थायित्व को गहरे स्तर पर प्रभावित किया है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. राजवीर सिंह, Education,Ups Kanya Tanda Swar Rampur UpMjpru Bareilly, Up, India

How to cite this article:
सिंह, . राजवीर . (2025). जलवायु परिवर्तन में वनस्पति विज्ञान की भूमिका: वैश्विक चुनौतियाँ, वैज्ञानिक हस्तक्षेप एवं सतत विकास की संभावनाएँ. *Journal of Research & Development, 17(12(I)), 4–9.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18145121

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18145121
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

औद्योगिक क्रांति के उपरांत तीव्र औद्योगिकीकरण, अत्यधिक शहरीकरण, जीवाश्म ईंधन का अनियंत्रित उपयोग, वनों की कटाई, भूमि-उपयोग में तीव्र परिवर्तन, कृषि के अत्यधिक रासायनिकरण और अनियोजित विकास गतिविधियों ने ग्रीनहाउस गैसों की सांद्रता को ऐतिहासिक रूप से उच्चतम स्तर पर पहुँचा दिया है, जिसके परिणामस्वरूप पृथ्वी का औसत तापमान लगातार बढ़ रहा है, वर्षा-पैटर्न अस्थिर हो रहे हैं, समुद्र-स्तर में वृद्धि हो रही है, चरम मौसमीय घटनाएँ जैसे—सूखा, बाढ़, हीटवेव, चक्रवात और अत्यधिक वर्षा अधिक बार व अधिक तीव्रता के साथ घटित हो रही हैं, जो संपूर्ण जीव-जगत के अस्तित्व पर खतरा उत्पन्न कर रही हैं। ऐसी स्थिति में पृथ्वी के प्राकृतिक संतुलन को बनाए रखने, पर्यावरणीय संकटों को कम करने और जलवायु परिवर्तन के प्रभावों का वैज्ञानिक विश्लेषण करने में वनस्पति विज्ञान की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण एवं केंद्रीय बन गई है, क्योंकि वनस्पति विज्ञान केवल पौधों की संरचना, आकृति, शारीरिक क्रियाओं, वृद्धि, प्रजनन, वितरण और पारिस्थितिकी का अध्ययन भर नहीं करता, बल्कि यह पृथ्वी के जैव-भौतिक प्रक्रियाओं जैसे कार्बन चक्र, जल चक्र, मृदा स्वास्थ्य, जैव विविधता संरक्षण और पारिस्थितिकी तंत्र सेवाओं के वैज्ञानिक आधार को भी समझने में मदद करता है। पौधे पृथ्वी के प्राकृतिक "कार्बन सिंक" हैं, जो वातावरण से CO_2 अवशोषित कर उसे जैव-द्रव्यमान में परिवर्तित करते हैं और इस प्रकार वैश्विक कार्बन संतुलन को बनाए रखने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं; वहीं दूसरी ओर जलवायु परिवर्तन का प्रत्यक्ष प्रभाव भी पौधों पर गहराई से पड़ता है उच्च तापमान प्रकाश-संश्लेषण को बाधित करता है, अनियमित वर्षा पौधों की वृद्धि को प्रभावित करती है, हीट-स्ट्रेस व सूखा-स्ट्रेस पौधों की प्रतिरोधक क्षमता को कम करता है, और परिणामस्वरूप कृषि उत्पादन में कमी, जैव विविधता का क्षरण व पारिस्थितिक तंत्रों का विघटन तेज हो जाता है। ऐसे परिदृश्य में वनस्पति विज्ञान पौधों की ताप-सहनशील, सूखा-सहनशील, लवण-सहनशील एवं जलवायु-लचीली किस्मों को विकसित करने, पौधों के अनुवांशिक एवं शारीरिक अनुकूलनों का अध्ययन करने, संकटग्रस्त व विलुप्तप्राय प्रजातियों के संरक्षण की वैज्ञानिक रणनीतियाँ विकसित करने, वन प्रबंधन को अधिक प्रभावी बनाने, पारिस्थितिकी तंत्रों के पुनर्स्थापन (Ecosystem Restoration) को गति देने, जलवायु-स्मार्ट कृषि प्रणालियों को बढ़ावा देने और जैव विविधता की स्थिरता को सुनिश्चित करने में निर्णायक भूमिका निभाता है। साथ ही, जलवायु परिवर्तन के समाधान के रूप में "Nature-based Solutions"—जैसे वनीकरण, पुनर्वनीकरण, मैंग्रोव संरक्षण, घासभूमि पुनर्स्थापन, जल-संरक्षण हेतु पौध-आधारित तंत्र—भी व्यापक रूप से अपनाए जा रहे हैं, जिनका वैज्ञानिक आधार पूर्णतः वनस्पति विज्ञान पर ही आधारित है। इस संदर्भ में पौधे न केवल पर्यावरणीय समस्याओं के प्रभावी समाधान प्रदान करते हैं, बल्कि आर्थिक, सामाजिक और सांस्कृतिक दृष्टि से भी मानव समाज को अनेक लाभ प्रदान करते हैं—जैसे भोजन, औषधि, लकड़ी, रेशा, ईंधन, मृदा उर्वरता, स्वच्छ वायु, जल संरक्षण और प्राकृतिक आपदाओं से सुरक्षा। IPCC की नवीनतम रिपोर्टों के अनुसार पौध-आधारित समाधानों के माध्यम से विश्व 2030 तक जलवायु परिवर्तन के 30 प्रतिशत तक प्रभावों को कम कर सकता है, जो वनस्पति विज्ञान के बढ़ते महत्व को प्रमाणित करता है। इस प्रकार जलवायु परिवर्तन के अध्ययन, इसके प्रभावों के मूल्यांकन, भविष्य की जलवायु की भविष्यवाणी, पारिस्थितिक संतुलन को बनाए रखने एवं जलवायु परिवर्तन के समाधान प्रस्तुत करने में वनस्पति विज्ञान एक वैज्ञानिक स्तंभ के रूप में स्थापित हो चुका है और इसने मानव समाज को यह विश्वास दिलाया है कि यदि पौधों और पारिस्थितिक तंत्रों के संरक्षण को प्राथमिकता दी जाए, तो जलवायु परिवर्तन के प्रतिकूल प्रभावों को काफी हद तक कम किया जा सकता है। अतः यह कहना अतिशयोक्ति नहीं होगी कि जलवायु परिवर्तन के प्रति मानव सभ्यता की प्रतिक्रिया, अनुकूलन क्षमता और भविष्य की पर्यावरणीय नीतियाँ काफी हद तक इस बात पर निर्भर करेंगी कि हम वनस्पति विज्ञान की वैज्ञानिक समझ को कितना उपयोग में लाते हैं और पौधों पर आधारित संरक्षण एवं शमन रणनीतियों को किस स्तर पर व्यवहार में लाते हैं। इसलिए, वनस्पति विज्ञान न केवल वर्तमान पर्यावरणीय संकट के समाधान का वैज्ञानिक आधार प्रदान करता है बल्कि पृथ्वी के सतत भविष्य की दिशा में मार्गदर्शन भी करता है, और यही इस शोध-पत्र का मूल उद्देश्य है कि जलवायु परिवर्तन के संदर्भ में वनस्पति विज्ञान की भूमिका को वैज्ञानिक रूप से विश्लेषित किया जाए तथा यह समझा जाए कि पौधों का संरक्षण और वैज्ञानिक प्रबंधन किस प्रकार मानवता को जलवायु संकट से उबार सकता है।

उद्देश्य

1. जलवायु परिवर्तन के प्रमुख कारणों एवं प्रभावों का वैज्ञानिक विश्लेषण करना।
2. वनस्पति विज्ञान की उन शाखाओं की पहचान और समीक्षा करना जो जलवायु परिवर्तन नियंत्रण में सहायक हैं।
3. पौधों एवं वनों की कार्बन अवशोषण क्षमता का मूल्यांकन करना।
4. जलवायु-स्मार्ट कृषि, जैव विविधता संरक्षण और पौध प्रौद्योगिकी की उपयोगिता का अध्ययन करना।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

5. जलवायु परिवर्तन समाधान हेतु पौध-आधारित रणनीतियों की संभावनाओं का विश्लेषण करना।

डेटा एवं शोध पद्धति

डेटा स्रोत

इस अध्ययन में द्वितीयक स्रोतों का उपयोग किया गया है, जैसे—

- IPCC, UNEP, FAO की रिपोर्टें
- Botanical Survey of India (BSI) की रिपोर्टें
- राष्ट्रीय एवं वैश्विक शोध पत्र एवं जर्नल
- पर्यावरण मंत्रालय, भारत सरकार द्वारा जारी आँकड़े
- वन एवं कृषि विभाग के दस्तावेज

शोध पद्धति

- वर्णनात्मक शोध पद्धति
- गुणात्मक एवं विश्लेषणात्मक पद्धति

परिणाम एवं चर्चा

पौधों की कार्बन अवशोषण क्षमता

पौधे कार्बन चक्र का आधार हैं। प्रकाश संश्लेषण के दौरान पौधे वातावरण से कार्बन डाइऑक्साइड अवशोषित कर उसे जैव द्रव्यमान (Biomass) में परिवर्तित करते हैं। वन, घासभूमि, वेटलैंड, मैंग्रोव जैसे पारिस्थितिक तंत्र प्राकृतिक “कार्बन सिंक” हैं।

- एक परिपक्व वृक्ष प्रतिवर्ष औसतन 22–30 किलोग्राम CO_2 अवशोषित करने में सक्षम है।
- अमेज़न वन वैश्विक CO_2 का लगभग 10% अवशोषित करता है।
- भारत के वन लगभग 7.1 बिलियन टन कार्बन संग्रहित करते हैं।

वनस्पति विज्ञान वैज्ञानिक रूप से यह अध्ययन करता है कि किन परिस्थितियों में पौधे अधिक कार्बन अवशोषित कर सकते हैं, कौन-सी प्रजातियाँ कार्बन संचयन में अधिक सक्षम हैं, तथा किस प्रकार वनों के संरक्षण द्वारा कार्बन चक्र को संतुलित किया जा सकता है।

प्रकाश संश्लेषण एवं जलवायु परिवर्तन

वायुमंडलीय CO_2 में वृद्धि से प्रकाश संश्लेषण की दर पर सकारात्मक और नकारात्मक दोनों प्रभाव हो सकते हैं।

1. उच्च तापमान पौधों में एंजाइम गतिविधि को प्रभावित करता है।
2. जलवायु परिवर्तन से वर्षा पैटर्न प्रभावित होते हैं, जिससे पौधों की वृद्धि प्रभावित होती है।
3. C_3 पौधों में CO_2 उर्वरीकरण प्रभाव अधिक, जबकि C_4 पौधों में कम पाया गया है।
4. वनस्पति विज्ञान ऐसे अनुकूलन तंत्रों का अध्ययन करता है, जिससे पौधों को तनाव–प्रतिरोधी बनाया जा सके।

कृषि और वनस्पति विज्ञान की भूमिका

जलवायु परिवर्तन का सबसे बड़ा प्रभाव कृषि क्षेत्र पर पड़ता है। फसल उत्पादन, गुणवत्ता, पोषक तत्व, जल उपयोग क्षमता—all affected. वनस्पति विज्ञान निम्नलिखित तरीकों से कृषि को जलवायु परिवर्तन से बचाता है—

1. जलवायु-स्मार्ट कृषि
2. सूखा-सहनशील व ताप-सहनशील किस्में
3. कृषि-वनीकरण पौधों और फसलों का संयुक्त प्रबंधन
4. जैविक खेती मृदा स्वास्थ्य सुधार
5. फसल चक्र एवं बहुफसली प्रणाली

जैव विविधता संरक्षण में वनस्पति विज्ञान की भूमिका

जलवायु परिवर्तन से सबसे अधिक खतरा जैव विविधता को है। कई पौध प्रजातियाँ विलुप्ति के कगार पर हैं। वनस्पति विज्ञान निम्न प्रकार से योगदान देता है

- संकटग्रस्त प्रजातियों की पहचान

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

- बीज बैंक (Seed Banks), क्रायोप्रिज़रवेशन
- वनस्पति उद्यानों में संरक्षण
- आवास पुनर्स्थापन
- पौध अनुवांशिकी का अध्ययन
- BSI के अनुसार भारत में 7000+ पौध प्रजातियाँ जलवायु परिवर्तन के कारण जोखिमग्रस्त हैं।

वनों का वैज्ञानिक प्रबंधन

वनस्पति विज्ञान वन प्रबंधन को वैज्ञानिक बनाता है.

- वृक्षारोपण तकनीक
- समुदाय-आधारित वन प्रबंधन
- वनों के स्वास्थ्य का मूल्यांकन
- वनाग्नि नियंत्रण
- पुनर्वनीकरण
- वनीकरण

वैज्ञानिक वन प्रबंधन से कार्बन संचयन क्षमता बढ़ती है और स्थानीय जलवायु संतुलन बना रहता है।

पौध प्रौद्योगिकी और बायोटेक्नोलॉजी

आधुनिक वनस्पति विज्ञान बायोटेक्नोलॉजी का उपयोग कर प्रतिकूल परिस्थितियों को सहने वाली फसलें विकसित करता है।

- CRISPR/Cas9 तकनीक
- ऊतक संवर्धन
- जीन-संपादन
- सूखा-सहनशील एवं नमक-सहनशील पौधे

ये तकनीकें जलवायु-स्मार्ट कृषि की आधारशिला हैं।

पारिस्थितिकी तंत्र पुनर्स्थापन

क्षतिग्रस्त भूमि को पुनर्जीवित करने में पौधे महत्वपूर्ण हैं।

- वेटलैंड पुनर्स्थापन
- मरुस्थलीकरण नियंत्रण
- नदी तट संरक्षण
- मैंग्रोव बहाली

संयुक्त राष्ट्र ने 2021–2030 को **"Decade on Ecosystem Restoration"** घोषित किया है।

जल, मृदा एवं वायु गुणवत्ता सुधार में पौधों की भूमिका

पौधे प्राकृतिक फ़िल्टर हैं.

- नदियों के किनारे वृक्ष कटाव रोकते हैं।
- जलीय पौधे जल गुणवत्ता में सुधार करते हैं।
- शहरी वायु प्रदूषण को कम करने में पेड़ अत्यधिक सहायक हैं।

वनस्पति विज्ञान यह अध्ययन करता है कि कौन-से पौधे किस प्रकार की पर्यावरणीय समस्या का समाधान कर सकते हैं।

पर्यावरणीय शिक्षा एवं नीतिगत योगदान

वनस्पति विज्ञान पर्यावरण शिक्षा को वैज्ञानिक आधार प्रदान करता है

- विद्यालय और महाविद्यालय स्तर पर पर्यावरण शिक्षा
- समुदाय आधारित जागरूकता
- सरकारी नीतियों के लिए शोध-आधारित सुझाव

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

- राष्ट्रीय उद्यान, अभयारण्य एवं जैवमंडल रिजर्व में पौध विशेषज्ञों की भूमिका

निष्कर्ष

उपरोक्त अध्ययन के आधार पर यह स्पष्ट रूप से प्रमाणित होता है कि जलवायु परिवर्तन वर्तमान वैश्विक परिदृश्य की सर्वाधिक जटिल, बहुआयामी और दीर्घकालिक पर्यावरणीय समस्या है, जिसके समाधान में वनस्पति विज्ञान की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण, वैज्ञानिक तथा निर्णायक बनकर उभरती है। आधुनिक विज्ञान की विभिन्न शाखाओं में से वनस्पति विज्ञान ही वह प्रमुख क्षेत्र है, जो प्रत्यक्ष रूप से पृथ्वी के पर्यावरण संतुलन, जैव विविधता संरक्षण, पारिस्थितिकी तंत्रों के पुनर्जीवन, कार्बन चक्र के नियमन तथा कृषि-उत्पादन प्रणाली की स्थिरता को प्रभावित करता है। पौधे प्रकाश संश्लेषण द्वारा वातावरण में बढ़ते CO_2 को अवशोषित कर उसे जैव-द्रव्यमान में परिवर्तित करते हैं और इस प्रकार प्राकृतिक कार्बन सिंक के रूप में कार्य करते हुए वैश्विक ताप वृद्धि को नियंत्रित करने में प्रथम पंक्ति का वैज्ञानिक योगदान देते हैं। वनों का संरक्षण और पुनर्वनीकरण, मैंग्रोव पुनर्स्थापन, घासभूमियों एवं वेटलैंड के संरक्षण जैसे क्षेत्रों में वनस्पति विज्ञान जलवायु शमन (Mitigation) की प्रभावी रणनीतियाँ विकसित करता है। साथ ही जलवायु परिवर्तन के कारण उत्पन्न तापमान वृद्धि, अनियमित वर्षा, सूखा, बाढ़, कीट-रोगों की वृद्धि तथा फसल उत्पादन में अस्थिरता जैसी चुनौतियों से निपटने हेतु वनस्पति विज्ञान अनुकूलन (Adaptation) के वैज्ञानिक समाधान प्रस्तुत करता है, जैसे—सूखा-सहनशील और लवणता-सहनशील फसल किस्मों का विकास, जलवायु-स्मार्ट कृषि तकनीकों का प्रयोग, फसल विविधीकरण, कृषि-वनीकरण एवं जैव उर्वरकों का उपयोग। इसके अतिरिक्त जैव विविधता संरक्षण, बीज बैंक, ऊतक संवर्धन, जीन-संपादन, पौध जैव-प्रौद्योगिकी तथा संकटग्रस्त प्रजातियों के संरक्षण जैसी गतिविधियाँ भी जलवायु परिवर्तन के संदर्भ में अत्यंत महत्वपूर्ण सिद्ध होती हैं, क्योंकि जैव विविधता स्थिर एवं सहनशील पारिस्थितिक तंत्रों की आधारशिला है। शहरी प्रदूषण नियंत्रण, मृदा संरचना संरक्षण, जल-धारण क्षमता बढ़ाने, भूमि कटाव रोकने, सूखा एवं बाढ़ संवेदनशील क्षेत्रों में प्राकृतिक ढाल प्रदान करने में भी पौधों का योगदान अद्वितीय है। वनस्पति विज्ञान यह भी सुनिश्चित करता है कि विभिन्न प्रजातियों की पर्यावरणीय आवश्यकताओं, सहनशीलता सीमा, अनुकूलन तंत्र और पारिस्थितिक कार्यों के वैज्ञानिक अध्ययन के आधार पर नीति-निर्माण एवं संरक्षण कार्यक्रमों को अधिक प्रभावी बनाया जा सके। अध्ययन से यह भी स्पष्ट हुआ कि "Nature-based Solutions" के रूप में पौध-आधारित रणनीतियाँ विश्व स्तर पर जलवायु परिवर्तन के 30% तक प्रभावों को कम करने की क्षमता रखती हैं, बशर्ते इन्हें वैज्ञानिक ढंग से लागू किया जाए। इसलिए यह आवश्यक है कि वैज्ञानिक समुदाय, नीति-निर्माता, शैक्षणिक संस्थान, पर्यावरण संगठनों और स्थानीय समुदायों के बीच समन्वय स्थापित कर वनस्पति विज्ञान-आधारित समाधानों को व्यापक स्तर पर अपनाया जाए। अंततः कहा जा सकता है कि जलवायु परिवर्तन के संकट से निपटने में वनस्पति विज्ञान न केवल एक वैज्ञानिक विषय के रूप में बल्कि वैश्विक पारिस्थितिक सुरक्षा ढांचे का मूल आधार बनकर उभरता है और भविष्य में सतत विकास लक्ष्यों की प्राप्ति, पृथ्वी के पर्यावरणीय संतुलन, मानव स्वास्थ्य तथा समग्र वैश्विक अस्तित्व की सुरक्षा हेतु इसकी भूमिका अपरिहार्य और अत्यावश्यक रहेगी।

संदर्भ सूची

1. सिंह, आर. (2020). *वनस्पति विज्ञान और जलवायु परिवर्तन: एक परिचय.* नई दिल्ली: पर्यावरण प्रकाशन।
2. शर्मा, एम. (2021). *जलवायु-स्मार्ट कृषि: अवधारणा और भारतीय परिप्रेक्ष्य.* भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद (ICAR), नई दिल्ली।
3. मिश्रा, ए. (2022). *जैव विविधता संरक्षण और पर्यावरणीय संतुलन.* वाराणसी: गंगा-यमुना प्रकाशन।
4. जलवायु परिवर्तन पर अंतर सरकारी पैनल (IPCC). (2023). *वैश्विक जलवायु आकलन रिपोर्ट.* जेनेवा: संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम।
5. संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम (UNEP). (2022). *ग्लोबल बायोडायवर्सिटी आउटलुक-5.* नैरोबी: UNEP प्रकाशन।
6. खाद्य एवं कृषि संगठन (FAO). (2021). *विश्व वनों की स्थिति: जलवायु परिवर्तन और वन संरक्षण.* रोम: FAO प्रकाशन।
7. भारतीय वनस्पति सर्वेक्षण (BSI). (2020). *भारत की पौध प्रजातियाँ और संरक्षण स्थिति.* कोलकाता: पर्यावरण मंत्रालय, भारत सरकार।
8. प्रसाद, के. (2019). *पारिस्थितिकी तंत्र सेवाएँ और जलवायु परिवर्तन के प्रभाव.* जयपुर: वैज्ञानिक प्रकाशन।
9. वर्मा, एस. एवं शुक्ला, डी. (2021). *पौध जैव प्रौद्योगिकी और जलवायु परिवर्तन के समाधान.* लखनऊ: विश्वविद्यालय प्रकाशन।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

10. चौधरी, पी. (2022). *वन प्रबंधन, कार्बन अवशोषण एवं पर्यावरणीय नीतियाँ.* भोपाल: मध्यप्रदेश विज्ञान परिषद।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

महिला कामगारांचे मानसिक आरोग्य, पोषण-सुविधा आणि मातृत्व सेवा यांचा भावी पिढीच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम शासनाच्या सहाय्य सेवा व धोरणांच्या प्रभावीतेचा अभ्यास

मनिषा जगदिशराव गावंडे
संशोधक विद्यार्थी,मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा जी. यवतमाळ
Email- manishamahalle66@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171203
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 10-12
December 2025
Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

सारांश

आजच्या वेगवान औद्योगिक व सेवाक्षेत्रातील वाढत्या रोजगारपरिस्थितीत महिला कामगारांची संख्या लक्षणीयरीत्या वाढत आहे. रोजगाराच्या या संधी जरी स्त्री-सक्षमीकरणाला हातभार लावत असल्या, तरी त्याच वेळी महिलांच्या मानसिक आरोग्यावर, पोषणाच्या उपलब्धतेवर आणि मातृत्व कालावधीतील आरोग्य सेवांवर ताण निर्माण करणाऱ्या विविध समस्या दिसून येतात. महिला कामगारांच्या मानसिक ताणाची मुख्य कारणे म्हणजे दीर्घ कामाचे तास, घर–काम समतोल राखण्याची जबाबदारी, कार्यक्षेत्रातील भेदभाव, कामाचे असुरक्षित वातावरण, तसेच पुरेशा भावनिक आधाराचा अभाव. मानसिक ताण व पोषणअभाव यांचा गर्भधारणा, प्रसूती आणि बालकांच्या आरोग्यावर थेट परिणाम होत असल्याचे विविध अभ्यासांमधून निदर्शनास आले आहे. याच अनुषंगाने शासनाकडून महिला व बालकांच्या आरोग्यासाठी विविध योजना कार्यरत आहेत—जसे की पोषण अभियान, आयसीडीएस, जननी सुरक्षा योजना, मातृत्व लाभ योजना, प्रसूतीपूर्व आणि प्रसूतिनंतरचा सुट्टी हक्क, कार्यस्थळावर बालसंगोपन केंद्रे, तसेच कामगार कायद्यातील मातृत्व संरक्षण. या सेवा उपलब्ध असूनही त्यांचा लाभ सर्व महिलांना समान प्रमाणात आणि परिणामकारक पद्धतीने मिळत नाही. त्यामुळे शासनाच्या सुविधांचे प्रत्यक्ष परिणाम, मर्यादा आणि सुधारणा यांचा अभ्यास आवश्यक ठरतो. या संशोधनाद्वारे महिला कामगारांचे मानसिक आरोग्य, पोषणसुविधा व मातृत्व आरोग्यसेवा यांचा भावी पिढीच्या (०–५ वर्षे) आरोग्यावर होणारा एकत्रित परिणाम तपासण्यात येणार आहे. तसेच शासनाच्या योजना कशा कार्य करतात, त्या महिलांपर्यंत किती प्रमाणात पोहोचतात आणि बालकांच्या आरोग्य सुधारण्यात त्यांचे योगदान किती आहे याचा सखोल आढावा घेतला आहे. या अभ्यासातून कार्यस्थळ स्तरावर, कुटुंब स्तरावर आणि शासन स्तरावर आवश्यक सुधारणा उपाय सुचविण्यात आले आहेत.

कीवर्ड- *महिला कामगार, मानसिक आरोग्य, मातृत्व सेवा, पोषण-सुविधा, बालआरोग्य, शासन योजना, मातृत्व संरक्षण.*

प्रस्तावना

आधुनिक काळात महिलांचे आर्थिक सहभाग वाढल्याने केवळ कुटुंबाचा नव्हे तर एकंदर समाजाचा विकास गतीमान झाला आहे. परंतु कामाच्या ठिकाणी वाढते दडपण, जबाबदाऱ्या, वेळेची मर्यादा आणि सामाजिक अपेक्षा यांमुळे महिला कामगारांना मानसिक ताण, पोषणाच्या अडचणी आणि मातृत्वाशी संबंधित अनेक आरोग्यविषयक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. मानसिक आरोग्याचे घटक—उद्विग्नता, थकवा, नैराश्य, भावनिक ताण—हे गर्भधारणेवर आणि प्रसूतिनंतरच्या काळावर थेट परिणाम करतात. त्याचप्रमाणे पोषणाची कमतरता आणि प्रसूतीपूर्व सेवा न मिळाल्यास, बालकांची जन्मानंतरची वाढ, वजन, प्रतिकारशक्ती आणि संज्ञानात्मक विकास यावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. गर्भावस्थेतील स्त्रीच्या आरोग्यावर बाळाचा जन्मपूर्व व जन्मोत्तर विकास अवलंबून असतो. त्याकरिता स्त्रीने गर्भावास्थेम्ध्ये आहार, व्यायाम, विश्रांती, नियमित वैद्यकीय तपासणी, व्यक्तिगत स्वच्छता याकडे पुरेशे लक्ष द्यावे लागते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18145152
OPEN ACCESS

Address for correspondence:
मनिषा जगदिशराव गावंडे,संशोधक विद्यार्थी,मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा जी. यवतमाळ.

How to cite this article:
गावंडे, . मनिषा . जगदिशराव . (*2025*). महिला कामगारांचे मानसिक आरोग्य, पोषण-सुविधा आणि मातृत्व सेवा यांचा भावी पिढीच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम शासनाच्या सहाय्य सेवा व धोरणांच्या प्रभावीतेचा अभ्यास. *Journal of Research & Development, 17(12(I)), 10–12.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18145152

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

त्याकरिता स्त्रीने गर्भावास्थेम्ध्ये आहार, व्यायाम, विश्रांती, नियमित वैद्यकीय तपासणी, व्यक्तिगत स्वच्छता याकडे पुरेशे लक्ष द्यावे लागते. गर्भवतीचा आहार असा असावा कि त्याद्वारे तिची स्वतःची व गर्भस्थ शिशूची पोषक घटकांची मागणी पूर्ण होईल. ICMR गर्भवती स्त्रीला साधारण स्त्री पेक्षा ३५० किलो कॅलरी प्रतिदिन अधिक घ्यावे लागते. प्रथिने हे साधारण स्त्रीपेक्षा 27 gram अधिक घ्यावे लागते म्हणजेच सर्वच घटक तिच्या आहारात जास्त प्रमाणात असावे लागते. मातेच्या दुधाद्वारे बालकाचे ६ महिनेपर्येंत योग्य पोषण होणे आवश्यक आहे. ६ महिन्यानंतर पूरक आहार दिला जातो. भारतातील शासन विविध योजना व धोरणांद्वारे मातृत्व संरक्षण आणि बालआरोग्य सुधारण्याचा प्रयत्न करीत आहे. मात्र त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी, जागरुकता, सुविधा उपलब्धतेतील असमानता आणि कार्यस्थळांच्या पायाभूत सुविधांच्या कमतरता यांमुळे अपेक्षित परिणाम साध्य होताना दिसत नाहीत. त्यामुळे महिला कामगारांचे आरोग्य, शासनाच्या सेवांचा प्रत्यक्ष वापर आणि त्यातून घडणारी भावी पिढीची स्थिती या सर्व गोष्टींचा परस्परसंबंध अभ्यासणे महत्त्वाचे ठरते. हा अभ्यास सामाजिक, आरोग्य, पोषण व धोरणविषयक दृष्टिकोनातून समावेशक विकास समजून घेण्यास उपयुक्त ठरेल.

संशोधन विषयाची निवड व उद्देश

या संशोधन विषयाची निवड करण्यामागील हेतू असा की कार्यरत महिलांची संख्या वाढत असताना त्यांना आरोग्यविषयक अनेक अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. मानसिक ताण, पोषणाचा अभाव आणि मातृत्व सेवांचा अपुरा लाभ हे समस्या बालकांच्या आरोग्याशी जोडलेल्या असून, समाजाच्या भावी पिढीवर त्याचा प्रत्यक्ष प्रभाव पडतो. त्यामुळे महिलांच्या आरोग्य-स्थितीचा व शासनाच्या सेवांचा परिमाणात्मक व गुणात्मक आढावा घेणे आवश्यक आहे.

उद्देश

1. कामगार महिलांच्या आहाराचा अभ्यास करणे
2. महिला कामगारांच्या कामाच्या वेळेची माहिती घेणे
3. आरोग्य सुविधांची उपलब्धता तपासणे
4. महिला कामगारांच्या मानसिक आरोग्यस्थितीचे विश्लेषण
5. पोषण व मातृत्व सेवांच्या उपलब्धतेचे मूल्यांकन
6. या सर्वांचा ०–५ वर्षे बालकांच्या आरोग्यावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे
7. शासनाच्या योजना आणि सुविधांची परिणामकारकता तपासणे
8. सुधारणा उपाय आणि धोरणात्मक सूचना तयार करणे

संशोधनाचे महत्त्व

या संशोधनाचे महत्व तीन मुख्य स्तरांवर अधोरेखित होते

१. महिला आरोग्य स्तर: महिलांच्या जीवनामध्ये मातृत्व व प्रसूती हा काळ अत्यंत महत्वाचा असतो कारण याचा परिणाम बालकांच्या वाढीवर व जीवनावर होतो. व तो कायमस्वरूपी राहणारा असतो. मानसिक आरोग्य व पोषण या दोन मूलभूत घटकांद्वारे मातृत्व आणि प्रसूतीचे परिणाम निश्चित होतात. त्यांचा अभ्यास महिलांच्या आरोग्यविषयक धोरणांसाठी आवश्यक आहे.

२. बाल आरोग्य व भविष्य: बालकांच्या जीवनाची सुरुवात ही गर्भधारनेपासून होत असते म्हणून गर्भधारणेमध्ये विशेष काळजी घ्यावी लागते. त्यामुळे हे संशोधन बालसंगोपन व सार्वजनिक आरोग्यव्यवस्थेला दिशा देते.

३. शासन आणि धोरण स्तर: विविध योजनांची अंमलबजावणी कितपत प्रभावी आहे, त्या योजनांमध्ये कोणत्या सुधारणा आवश्यक आहेत हे संशोधनाद्वारे स्पष्ट होते. समावेशक विकासाचा मुख्य आधार स्त्री व बालकल्याण असल्यामुळे हा अभ्यास धोरणनिर्मितीस उपयुक्त ठरतो.

निष्कर्ष

अभ्यासातून असे समोर आले की महिला कामगारांमध्ये मानसिक ताणाचे प्रमाण जास्त असून त्याचा पोषणाच्या पातळीवर आणि गर्भधारणेशी संबंधित आरोग्यावर परिणाम होतो. अनेक महिलांना पोषणपूरक खाद्यपदार्थ, प्रसूतीपूर्व तपासणी आणि मातृत्व सेवांचा नियमित लाभ मिळत नाही. शासनाच्या ICDS, POSHAN Abhiyaan, मातृत्व लाभ योजना यांसारख्या योजनांची माहिती सर्वांपर्यंत समान रीतीने पोहोचत नाही. कार्यस्थळांवर बालसंगोपन केंद्रे, स्तनपान कक्ष, मानसिक आरोग्य समुपदेशन उपलब्ध नसल्याने महिलांच्या आरोग्यस्थितीत व्यत्यय येतो. या कारणांचा एकत्रित परिणाम बालकांच्या वजन, प्रतिकारशक्ती, मेंदू विकास आणि भावनिक स्वास्थ्यावर दिसून येतो. शासनाच्या सुविधा उपलब्ध असल्या तरी त्यांची अंमलबजावणी व पोहोच अधिक प्रभावी होणे गरजेचे आहे. शासनाच्या सुविधांची चांगली अंमलबजावणी झाल्यास भावी पिढी चांगली घडू शकते.

उपाययोजना

1. कार्यस्थळांवर मानसिक आरोग्य सेवा व समुपदेशन केंद्रे स्थापन करणे
2. महिला कामगारांसाठी पोषणपूरक आहार व आरोग्य तपासणी अनिवार्य करणे
3. ICDS व पोषण अभियानाची जागरुकता वाढवणे

4. कार्यस्थळांवर क्रेच, स्तनपान कक्ष व सुरक्षित कामाचे वातावरण सुनिश्चित करणे
5. मातृत्व सुट्टीचे पालन आणि लवचिक कामाचे तास
6. शासनाच्या सेवांचे डिजिटल मॉनिटरिंग आणि फीडबॅक यंत्रणा तयार करणे
7. गर्भधारणेदरम्यान मानसिक आरोग्य तपासणी अनिवार्य करणे
8. खाजगी व सरकारी दोन्ही क्षेत्रांनी मातृत्व संरक्षणात गुंतवणूक वाढवणे
9. कार्यस्थळावर मनोरंजनासाठी काही सुविधा ठेवणे
10. **कार्यस्थळावर पाल्यांसाठी पाळणाघरांची सुविधा करणे**

संदर्भ

1. मातृत्व आणि बालविकास शास्त्र भाग १, त्रिवेणी फराकाडे आणि गोंगे, पिपलापुरे प्रकाशन.
2. मातृकला , बालविकास व बालशिक्षण, प्रीयावंदा लाठकर, विद्याबुक प्रकाशन औरंगाबाद.
3. बालविकास, डॉ. नलिनी वराडपांडे, पिपलापुरे प्रकाशन.
4. प्रारंभिक बाल्यावस्था देखभाल और शिक्षा, मंजीत सिंग गुप्ता, पी.एच.आय. लर्निंग pvt ltd. Delhi.
5. Government of India. Maternity Benefit (Amendment) Act, 2017.
6. Constitution of India – Article 42.
7. International Labour Organization (ILO) Reports on Childcare Facilities.
8. Sen, Amartya. Development as Freedom.
9. World Bank Reports on Gender and Development.
10. Indian Journal of Social Work – Maternal Health Issues.
11. International Labour Organization (ILO) – Women at Work Studies.
12. Journal of Maternal and Child Health.
13. Park, J.E. Preventive & Social Medicine.
14. Indian Journal of Nutrition & Dietetics.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

मराठी साहित्य संशोधनाच्या नव्या दिशा

डॉ. विठ्ठल शंकर केदारी,
सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख मराठी विभाग
राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय, किल्लेधारूर, जिल्हा- बीड.
Email- kedarivitthal@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171204
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 13-16
December 2025

Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

सारांश

मराठी भाषा संशोधकांना नाविन्यपूर्ण संशोधनासाठी मोठ्या प्रमाणात संशोधनाच्या नवीन दिशा उपलब्ध आहेत. जाणीवपूर्वक संशोधन कार्य करू इच्छिणारे संशोधक उत्तम समाज उपयोगी कार्य करू शकतात. विविध विद्यापीठातून होणारे भाषेचे संशोधन समाजासाठी दिशादर्शक ठरणारे आहे असे ठामपणे म्हणता येत नाही. मात्र समाज जीवनातील बदल आणि जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन याविषयीचे दर्शन साहित्यातून घडते आहे. नव संशोधनाच्या दिशा अभ्यासकांसाठी खुणावताहेत. प्राचीन कालखंडात निर्माण झालेल्या साहित्याचा पुनर्विचार संशोधक, अभ्यासकांना खुणावत आहे. या साहित्याविषयी अनेक संशोधकांनी अभ्यासपूर्ण दर्जादा संशोधन केलेले आहे. याविषयी अनेक अभ्यासकांनी विविध नियतकालिकांतून लिहिलेले शोधनिबंध उपलब्ध आहेत. आजच्या काळातील संदर्भांच्या अनुषंगाने साहित्याकडे कसे पाहता येईल. प्रामुख्याने वेद आणि उपनिषदे यांवर आधारित निर्माण झालेल्या साहित्यकृतींचा विचार नवीन दृष्टिकोनातून होणे आवश्यक वाटते. मध्ययुगीन कालखंडामध्ये निर्माण झालेले संप्रदाय व या संप्रदायांचे निर्माण झालेले तत्त्वज्ञान. हे तत्त्वज्ञान विविध ग्रंथांतून शब्दबद्ध करून ठेवले आहे. या संप्रदायातील लेखकांनी केलेल्या विविध रचना यांचा अभ्यास वैशिष्ट्यपूर्ण ठरणारा आहे.

मराठी साहित्यातील आधुनिक तंत्रज्ञान आणि सामाजिक बदलांचा अभ्यास, स्थानिक बोलीभाषांचे संशोधन, संत आणि दलित साहित्याचा नव्याने अर्थ लावणे आणि भाषा, ओळख यांसारख्या विषयांचा समावेश आहे. या विषयांवरील संशोधन हे भाषेच्या पारंपरिक अभ्यासाच्या पलीकडे जाऊन नवनवीन पैलू शोधते असे अनेक नाविन्यपूर्ण विषय संशोधकांसाठी उपलब्ध आहेत. विज्ञान तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, इंटरनेट सुविधा त्यामुळे आज मराठी भाषेच्या संशोधकाला विविध दृष्टिकोनातून गती मिळताना तसेच मराठी भाषेमध्ये नवीन तंत्रज्ञानाच्या मुळे निर्माण होणारे व भाषेत वापरात येणारे नाविन्यपूर्ण शब्द यांचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरणारा आहे. याचप्रमाणे तंत्रज्ञान क्षेत्रात मराठी शब्दांचा जाणीवपूर्वक वापर करणे हे संशोधनाचे एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. मराठी भाषेच्या विविध बोली भाषा आहेत. या प्रत्येक बोलीभाषांचे स्वतःचे शब्द वैभव व वैशिष्ट्यपूर्णता, उच्चारण पद्धती या दृष्टिकोनातून भाषा वैज्ञानिक दृष्टीने स्थानिक बोलीभाषांचे संशोधन: महत्त्वाचे आहे. तसेच प्रत्येक भागातील स्थानिक बोलीभाषांमध्ये वैविध्य आणि नाविन्य असते. या बोलीभाषांचा अभ्यास करणे आणि त्यातील शब्दसंपत्तीचा शोध घेणे हे भाषा संशोधनाने साध्य होणारे फलित आहे. मराठी भाषा मध्ये निर्माण झालेली विविध संप्रदायांचे साहित्य मराठी भाषेच्या साहित्याला दिशा देणारे आहे. महानुभावीय साहित्य, संत साहित्य, पंडिती साहित्य, शाहिरी साहित्य, बखर साहित्य आणि आधुनिक कालखंडामध्ये निर्माण झालेले साठोत्तरी साहित्य प्रवाह ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, मुस्लिम मराठी साहित्य आणि महानगरीय साहित्य या साहित्य प्रवाहांतील साहित्याचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे.

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18145196

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ.विठ्ठल शंकर केदारी, सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख मराठी विभागराजमाता जिजाऊ महाविद्यालय, किल्लेधारूर,जिल्हा-बीड.

How to cite this article:
केदारी, . विठ्ठल . शंकर . (2025). मराठी साहित्य संशोधनाच्या नव्या दिशा. Journal of Research & Development, 17(12(I)), 13–16. https://doi.org/10.5281/zenodo.18145196

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

संत साहित्य आणि दलित साहित्य या साहित्य प्रवातील लेखनाचा आजच्या दृष्टिकोनातून, संदर्भातून पुनर्विचार होणे अभिप्रेत आहे. यांचा आजच्या संदर्भात नव्याने अभ्यास करणे ही एक महत्त्वाची दिशा आहे. संत साहित्य व दलित साहित्यातील सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक भूमिकेतन सखोल व सविस्तर अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. या साहित्य प्रवाहांतील कविता, कथा, आत्मकथन, नाटक या साहित्य प्रकारांतून व्यक्त झालेल्या जीवन-जाणिवा, बोलीभाषा, राजकीय, मनोवैज्ञानिक, समाजशास्त्रीय, ऐतिहासिक भूमिकेतून अभ्यास होणे अभिप्रेत आहे.

आज जागतिकीकरनमुळे जगण्याचे संदर्भ मोठ्या प्रमाणात बदलत आहेत. उदरनिर्वाह, नोकरी व इतर तत्सम कारणामुळे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात होत आहे. त्यामुळे आज प्रत्येकाची 'ओळख' अधिक महत्त्वाची बनली आहे. भाषा आणि ओळख यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास करणे हाही एक महत्त्वाचा दृष्टिकोन आहे. साहित्य संशोधकांना आंतरविद्याशाखीय दृष्टीने संशोधन करण्यास मोठ्या प्रमाणात संधी आहेत. साहित्यकृतींच्या अभ्यासाबरोबरच संस्कृती, विचार आणि सामाजिक बदलांचा अभ्यास केला जातो. यामध्ये केवळ साहित्यकृतींचा अभ्यास नसून त्यातून समाजातील विविध पैलवान चा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. लोकांच्या विचारसरणी आणि जागतिक सांस्कृतिक प्रवाहांचा उलगडा करता येईल. या अभ्यास क्षेत्रात समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, इतिहास, आणि तत्त्वज्ञान यांसारख्या अनेक विषयांचा विचार करता येईल. लेखकाने लिहिलेल्या साहित्यामध्ये मानवी जीवनासंबंधी भाष्य असते. मानवाचे जीवन समाज आणि संस्कृती यांतून घडत असते. साहित्य आणि संस्कृतीचा संबंध आपसूकपणे येत असतो. लेखकाने निर्माण केलेली साहित्यकृती समाजाचे प्रतिबिंब असते. त्यातून विशिष्ट काळातील सांस्कृतिक विचार, मूल्ये आणि सामाजिक बदल समजून घेता येतात. कोणत्याही शाखेच्या आंतरविद्याशाखीय स्वरूपाचा अभ्यास साहित्यापुरता मर्यादित राहत नसतो. या अभ्यासामध्ये इतिहास, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान, माध्यम आणि राजकीय सिद्धांत यांसारख्या अनेक क्षेत्रांचा समावेश होतो. आधुनिक अभ्यासात जागतिकीकरण, माध्यमांचा प्रभाव आणि लोकप्रिय संस्कृती या दृष्टीने विचार केला जातो. ज्यामुळे लोकांना समकालीन जगाशी संबंध जोडण्यास मदत होते. प्रभावी माध्यमामध्ये साहित्यकृती, चित्रपट, संगीत व कला प्रकारांचा अभ्यास करून लोकांच्या विचारांवर कसा परिणाम होतो यांचा शोध घेता येतो. मराठी साहित्य संशोधनासंबंधी विविध प्रकारच्या दृष्टी उपलब्ध आहेत.

या भूमिकेतून संशोधकाने साहित्याचा अभ्यास केल्यास साहित्य, संस्कृती व विचारांच्या ऐतिहासिक आणि उदयोन्मुख परंपरांचा मुळापासून विचार करता येईल. विशिष्ट साहित्यकृती वास्तवाशी कोणकोणत्या भूमिकेतून जोडलेल्या आहेत याचा सखोल व सविस्तरपणे विचार होईल. तसेच विविध वांशिक, वांशिक आणि सामाजिक गटांचे दृष्टिकोन आणि अनुभव समजून घेण्यासही मदत होईल. यामुळे जागतिक पातळीवरील सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून घडणाऱ्या बदलांचा विचार सविस्तरपणे अभ्यासता येईल. यातूनच संशोधकाला साहित्य आणि संस्कृती तया दृष्टिकोनातून नवसंशोधन नाविन्यपूर्ण भूमिकेतून करता येईल. लोकसाहित्य नवसंशोधकांना वेगवेगळया भूमिकेतून अभ्यास करण्यास दृष्टी देते. परंपरेने समाज जीवनामध्ये एकसारखेपणा निर्माण होतो. हा एकसारखेपणा समाजात टिकून राहतो व पुढील पिढी तो स्वीकारून पुढे जात असते. मात्र काळानुसार बदलत जाणारी नवीन पिढी या परंपरेत कमी जास्त प्रमाणात बदल करते. जुने फार हळूहळू जात राहते आणि नवीन स्वीकारले जाते. हे जुनं म्हणजेच लोकजीवनाचे तत्त्व असते. जे नवीन आहे तेही अनेक पिढ्यांपर्यंत झिरपत जाते आणि त्या काळातील तत्त्व बनते. तीन दगडांवर स्वयंपाक करणारी पारंपरिक संस्कृती जेव्हा चुलीवर स्वयंपाक करू लागली तेव्हा तिने वेगवेगळया संकेतांचे वस्त्र परिधान केले. आंघोळ केल्याशिवाय चुलीवर काही रांधू नये, चुलीत बांबू लावू नये, चुलीवर भरणे पालथे ठेवू नये, पाणी टाकून चूल विझवू नये, चुलीला लाथ मारू नये किंवा लागली तर पाया लागावे इत्यादी. पद्धतीने मानवी वर्तन होत असते. त्या समाजाचे जीवन जगण्याचे तत्त्व बनलेले असते. त्यांना आदर्श मानले जाते. कालांतराने यंत्रयुग आले व रंधावनाचे किचन झाले. चुलीची जागा सिलेंडर गॅसने घेतली आणि लोकसंस्कृतीचा दिनक्रम पूर्णतः बदलून गेला. सिलेंडर गॅस आल्यावर ओल्या फडक्याने गॅस पुसल्याशिवाय त्यावर स्वयंपाक करू नये असा संकेत निर्माण झाला नाही. मात्र हे बदल काळानुसार घडत गेले.

दिनचर्याची सुरुवात स्नान केल्याने होते. अन्न बनविताना आंघोळ करूनच बनविले जाते. मात्र आज आंघोळ न करताच अनेक हात स्वयंपाकात गुंतलेले दिसून येतात. सकाळीच स्त्री लोकसंस्कृतीच्या मुलांना आणि सात जन्मापासून असलेल्या देवाला 'टिफीन' वेळेवर करून द्यावा लागतो. मुलं शाळेत आणि पती कामावर गेल्यानंतर आंघोळ यांसारख्या नवीन परंपरा तयार होत आहे. एकूणच, लोकतत्त्व म्हणजे सामान्य लोकांच्या श्रद्धा, समजुती, विविध सण-उत्सवांच्या चालीरीती यांचा आविष्कार होय. ह्या आविष्काराचे प्रत्यक्ष रूप म्हणजे लोकसाहित्य आहे. लोकसमूहाच्या पारंपरिक जीवनाची त्यांच्या की संस्कृतीची लोकांनीच केलेली अभिव्यक्ती म्हणजे लोकसाहित्य होय. लोकसाहित्य मुख्यतः लोकगीते, लोककथागीते, लोककथा, म्हणी, वाक्प्रचार, म्हणी, लोककला, भौतिक संस्कृती, लोकविश्वास, लोकभ्रम, चालीरीती अशा वेगवेगळया प्रकारांनी रूढ झालेले आहे. अशा वऱ्हाडी बोलीभाषा बरोबरच इतर बोलीतील लोकसाहित्याचे संकलनाचे काम सुरू आहे. मुळात लोकसाहित्य लोकमानसाची अभिव्यक्ती असल्यामुळे लोकवाङ्मयामध्ये लोकतत्त्व शोधणे म्हणजे सोन्याच्या अलंकारात सोने शोधून काढणे. जेव्हा हे लोकतत्त्व गायले जाते तेव्हा लोकगीते व कथन केल्या जातात. यातूनच लोककथा निर्माण होतात. एकूणच संपूर्ण लोकवाङ्मयच लोककत्त्वीय असते. म्हणून, लिखित साहित्याचा लोकतत्त्वीय दृष्टिकोनातून अभ्यास

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

करताना त्या साहित्यात लोकसाहित्याचा अढळ कशा प्रकारचा आहे हे शोधून काढले जाते. यामध्ये लोकगीत, लोककथा, लोकनाट्यांमधून कथानक तयार केले आहे का की प्रत्यक्ष लोककथा, लोकगीत, म्हणी, वाक्प्रचार, कोडे ह्यांचा वापर केला आहे काय अशा लोकवाङ्मया-सोबतच लोकसाहित्यातील कल्पना, श्रद्धा, समजुती, लोकभ्रम, लोकसंकेत, आचारविचार, चालीरीती ह्यांचा वापर साहित्यात झाला आहे काय या दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. लिखित साहित्यात जेव्हा लोकमानस आविष्कृत होते तेव्हा ते साहित्य म्हणजे लोकतत्त्वीय साहित्य असते.

लिखित साहित्य कोणी एका व्यक्तीने लिहिलेले नसते ते एका व्यक्तीचे प्रतिनिधित्व करत असले तरी त्या साहित्यातून लोकतत्त्व शोधून काढता येतात. साहित्यिक ज्या समाजाचा घटक असतो. त्याच समाजात साहित्यिकाच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होत असल्यामुळे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष लोकतत्त्व साहित्यकृतीत उतरतात. आपल्या मराठीमध्ये लीळाचरित्रातील दृष्टांत, ज्ञानेश्वरांची 'पैल तो गे काऊ कोकताहे। शकुन गे माये सांगताहे।' ही विराणी, एकनाथांचे भारूड अशा अनेक संत साहित्याचे व आजच्या ग्रामीण, दलित साहित्याचे उदाहरण म्हणून नोंद करता येते. अशा प्रकारे लोकजीवनातील लोकांच्या जगण्यातील हजारो उदाहरणे लोक साहित्यातून अभिव्यक्त होताना दिसतात. आधुनिक कालखंडातील कवितेचा विचार करताना कवीने कवितेतून व्यक्त केलेला भावकवीच्या अंतर्मनातून व्यक्त झालेला असतो. मानवी जीवनातील सभ्यता आजवरच्या इतिहासाची मागोवा घेणारी आणि तिचा संवेदनशील सदस्य असलेला एक निर्विवाद कवी म्हणजे अरुण कोलटकर यांच्या कवितेविषयी राजा ढाले यांनी म्हटले त्यांच्याविषयी पुढे त्यांनी मानवी जीवनाकडे पाहण्याचा असा एक 'ग्लोबल' दृष्टिकोन या कवीजवळ आहे, हेच त्याचं वैशिष्ट्य होय. असेही नमूद केले आहे. भा. ल. भोळे यांनीही कोलटकरांची कविता सार्वत्रिक-सार्वकालिक झाली. याचे सर्वात महत्त्वाचे कारण दिक्कालातीत मानवी व्यवहार हाच त्यांच्या आस्थेचा व चिंतनाचा मध्यवर्ती विषय राहिलेला आहे. आपण मराठी भाषक आहोत याचा अभिमान ज्या ज्या गोष्टींनी जिवंत ठेवला आहे त्यात अरुण कोलटकरांची कविता ठळकपणे आहे कवितेविषयी म्हटले आहे. प्रत्येक वाचनावेळी कविता वाचकाला वेगळा अनुभव देत असते. मराठी कवितेत बालकवींची औदुंबर कविता सुद्धा प्रत्येक वाचका गणित वाचकाला विशिष्ट अनुभव देऊन जाते. यामुळे एकदा होऊन गेलेले संशोधन सुद्धा पुरेसे नसते. संशोधकांना नाविन्यपूर्ण दृष्टिकोनातून आकलन होणारी कविता संशोधक अभ्यासकांना नवा दृष्टिकोन देऊन जाते. यामुळे संशोधकांनी वेगवेगळया दृष्टिकोनातून मराठी कविता आणि लोकसाहित्याच्या संशोधनाकडे व्यापक दृष्टिकोनातून वळणे अपेक्षित आहे.

मराठी कथा साहित्याचा विचार करता. कथा साहित्याच्या अभ्यासाविषयी विविध शक्यता निर्माण झाल्या, शैलीचे प्रयोग झाले व मराठी कथेला विषयांचे वैविध्य आले असे असले तरी विश्वमनाचे पुरेसे भान नसल्यामुळे आणि आधुनिक युगाच्या वास्तवाबाबत पुरेसे आकलन नसल्यामुळे ही कथा काहीशा ग्लानीच्या अवस्थेत येऊन स्थिर झाल्याचे दिसते. या दृष्टिकोनातूनच कथेचा विचार १९९० पासून पुढे होऊ लागला. पुढे जागतिकीकरण आल्यावर उत्तराधुनिक कालखंडातील मराठी कथेने हळूहळू आपला चेहरा व स्वभाव बदलला. माहिती व तंत्रज्ञान यांच्या मायाजालातून मानवी मनाचा शोध अधिकाधिक प्रभावीपणे होऊ लागला. नंतर पूर्वीची मनोविश्लेषणात्मक कथा जास्त गडद झाली. उत्तराधुनिक कालखंडातील कथा विश्वमनाचा शोध घेऊ लागल्याने पुन्हा एकदा व्यक्तिजीवनाकडून समाजजीवनाकडे असा प्रवास सुरु झाला. तिच्यामध्ये समूहमनाचे हुंकार, समूहमनाच्या वेदना उमटताना दिसू लागल्याने एकूणच कथा सामूहिक जीवनापासून प्रारंभ करून व्यक्तिजीवनाकडे आली. पुन्हा व्यक्तिजीवन समूहजीवनअसा तिचा प्रवास दिसू लागला. भोवतालाच्या घटनांची दखल न घेणे हे मराठी कथेचे 'दुर्दैवी वैशिष्ट्य' राहिले आहे. असे म्हणता म्हणता आताची कथा मात्र सजग, सावध व समकालीन घटनांची नोंद घेणारी निर्माण झालेली दिसते. पर्यावरण व त्यातल्या वास्तवाचे भान व्यक्त करणारे कथाकार म्हणून मिलिंद बोकील, प्रवीण पाटकर, प्रतिमा जोशी इ. उल्लेख करता येतो. 'महानगरी मुंबई आपल्या देशाचे परिपूर्ण लघुरूप आहे' असे केशव मेश्राम यांनी म्हटले आहे. 'जगण्याची सक्ती' झालेल्या शेतकऱ्याला केंद्रस्थानी मानणाऱ्या सदानंद देशमुखांच्या कथा महत्त्वाच्या आहेत. मराठी समाजात मुस्लिम समाज मिसळलेला, रुळलेला व पसरलेला आहे. मुस्लिम स्त्री-पुरुषांचा वेदनाप्रवास राजन खान यांची कथा नोंदविते. तर बॉंबस्फोट, दंगली, जातीय तणाव इत्यादींचे चित्रण पंकज कुरूलकर करतात. बीजीवनाचे व तिच्या शोषणाचे प्रत्ययकारी चित्रण सानिया, आशा बगे, प्रिया तेंडुलकर, मेघना पेठे, मोनिका गजेंद्रगडकर, ऊर्मिला पवार इत्यादी कथालेखिकांनी उत्तराधुनिक कालखंडात आपल्या कथांमधून मांडले. स्त्रीवादी भूमिकेतून केलेले कथा लेखन वेगळया विषयाची जाणीव करून देते. यामुळे मराठी कथेचा रूपबंध बदलताना दिसतो. हा रूपबंध मानवी जीवनाच्या आणि समूहातील स्त्री-पुरुषांचा जवळचा आहे. मराठी कथेच्या विकासामध्ये व परंपरेमध्ये १९९० नंतरच्या कथेने मोठी भर घातलेली दिसते.

मात्र याच सुमाराला मराठी कथेच्या विश्वात अभूतपूर्व अशी घटना घडली. मराठी कथा कथेच्या रूढ रूपबंधातून वेगळी फुटून स्वतःच्या स्वायत्ततेने, स्वतंत्र व सशक्त निर्माण झालेली दिसते. मराठीत निर्माण झालेल्या कादंबरीपेक्षा लघुकादंबरी वेगळी असून, तिचा विचार स्वतंत्रपणे व वेगळा होताना दिसतो. मागील पंचवीस वर्षांत मराठी दीर्घकथा सातत्याने लिहिली जात आहे. प्रयोगशीलतेतून व्यक्त होण्याच्या अनेक नव्या वाटा दीर्घकथा शोधताना दिसते. उत्तराधुनिक कालखंडात कलाप्रकाराचे आदानप्रदान होताना दिसते. दीर्घकथासुद्धा नाटक, श्रुतिका, चित्रकला इत्यादी कलाप्रकाराशी जवळीक साधून लघुकादंबरीच्या ताकदीने अनेक तपशीलांसह प्रकट होत आहे. त्यामुळे स्वतंत्र अशा दृष्टीने दीर्घकथेकडे पाहिले जावे अशी चर्चा सुरू झालेली आहे. हिंदीमध्ये व अन्य भाषांतूनसुद्धा दीर्घकथा लिहिली जाते तिचे स्वरूप काय म्हणून स्वीकृत करावे याविषयी निश्चिती अद्याप त्या भाषांतसुद्धा झालेली नाही. उदयप्रकाशसारखा

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

हिंदी लेखक त्याच्या संग्रहाच्या प्रस्तावनेमध्ये याबत तक्रार करून हतबलता व्यक्त करतो. मराठीमध्ये दीर्घकथा सातत्याने लिहिली गेली. दीर्घकथेने स्वतःत विविध प्रयोग केले. दीर्घकथा लघुकथेच्या शाईने लिहायची असते मात्र सामग्री लघुकादंबरीची वापरावी लागते असे दीर्घकथेने वारंवार सांगितले. मराठी समीक्षेने दीर्घकथेची स्वायत्तता मान्य केली तिची व्याख्या केली असली तरी दीर्घकथेला वेगळा दर्जा किंवा वेगळी मान्यता दिली जावी असे म्हटलेले नाही. या भूमिकेतून मराठी कथेचा विचार नवसंशोधकांनी करणे अभिप्रेत आहे. जेणेकरून नावीन्यपूर्ण संशोधन निर्माण होऊन मराठी साहित्य समीक्षेला व साहित्य व्यवहाराला नवीन आयाम प्राप्त होतील. या भूमिकेतून साहित्य प्रकारांच्या अभ्यासाने मराठी साहित्याच्या समीक्षेला व अभ्यासाला नवी दृष्टी व चालना मिळेल.

संदर्भग्रंथ सूची

1. गावगाड्याबाहेर - त्रि. ना. अत्रे
2. प्रतिष्ठान सप्टेंबर-ऑक्टोबर २०१३
3. युगवाणी - जुलै ते डिसेंबर २०२१.
4. युगवाणी - ऑक्टोंबर १३ डिसेंबर २०२२.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी आणि नैतिकता

प्रा.पठाण शफीक हुसेन

वाणिज्य विभाग, लोकनेते बाळासाहेब थोरात कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

तळेगाव दिघे, तालुका संगमनेर, जिल्हा - अहिल्यानगर

Email- pathanshafiq89@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-171205

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 12(I)

Pp. 17-22

December 2025

Submitted: 15 Nov. 2025

Revised: 25 Nov. 2025

Accepted: 10 Dec. 2025

Published: 31 Dec. 2025

सारांश

आपल्या जीवनाच्या सर्व पैलूंमध्ये निर्णय घेताना नीतिमत्ता आणि कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी ही महत्त्वाची चिंता म्हणून ओळखली जाते. आणि ती राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासाच्या प्रक्रियेला गती देण्यास हातभार लावत आहे. भारत हा जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश आहे आणि मूलभूत सुविधांची गरज असलेल्या लोकांची संख्या येथे सर्वाधिक आहे, त्यामुळे देशाच्या आरोग्य सेवा क्षेत्रात अशा उपक्रमांचा भाग म्हणून अधिक सघन प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. आपल्या सर्वांना माहित आहे की लोक नफा मिळविण्यासाठी व्यवसायात गुंततात. तथापि, नफा मिळवणे हे व्यवसायाचे एकमेव कार्य नाही. ते समाजाचा एक भाग असल्याने अनेक सामाजिक कार्ये करते. ते त्याचे अस्तित्व आणि अस्तित्व सुरक्षित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्यांची काळजी घेते. व्यवसाय नीतिमत्ता ही व्यवसायात नीतिमत्तेचा वापर करण्याशिवाय दुसरे काहीही नाही. हे सिद्ध करते की व्यवसाय नैतिक असू शकतो आणि राहिला आहे आणि तरीही नफा कमवू शकतो. आज व्यवसाय व्यवहारांमध्ये नैतिक पद्धतींचा वापर आणि व्यवसायाच्या नैतिक परिणामांकडे अधिकाधिक रस घेतला जात आहे. हा पेपर व्यवसाय नीतिमत्ता आणि कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी ही संकल्पना म्हणून कशी समाविष्ट आहे आणि भारतातील कंपनीला सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार राहण्यास प्रोत्साहित करण्याचे कारण काय आहे याबद्दल व्यापक समजावून सांगतो. कीवर्ड - कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी, आर्थिक वाढ, जीडीपी, सुविधा, आरोग्य.

कीवर्ड *- कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी, आर्थिक वाढ, जीडीपी, सुविधा, आरोग्य.*

प्रस्तावना

कोणत्याही संस्थेत, उच्च व्यवस्थापनापासून ते सर्व स्तरांवरील कर्मचाऱ्यांपर्यंत, नीतिमत्ता ही प्रत्येकाची व्यवसाय मानली जाते. ती केवळ उच्च पातळीची आर्थिक कामगिरी साध्य करणेच नाही तर नैतिकदृष्ट्या व्यवसायातील सर्वात महत्त्वाच्या सामाजिक आव्हानांपैकी एक पार पाडणे देखील आहे. व्यवसायातील नीतिमत्ता ही व्यवसायातील वापरकर्त्यांनी काय करावे आणि काय करू नये यापेक्षा दुसरे काहीही नाही. ती नैतिक आणि नैतिक मूल्यांच्या संचावर आधारित आहे. ही मूल्ये परिपूर्ण असली पाहिजेत – म्हणजेच, तुम्ही त्यांना इतके गांभीर्याने घेतले पाहिजे की कोणत्याही मानवी तर्कशुद्धीकरण, कमकुवतपणा, अहंकार किंवा वैयक्तिक दोषांपेक्षा प्राधान्य दिले पाहिजे. जेव्हा सर्व काही अपयशी ठरते, तेव्हा तुम्हाला मार्गदर्शन करण्यासाठी किंवा तुम्हाला मार्ग दाखवण्यासाठी तुम्ही नेहमीच या मूलभूत मूल्यांकडे वळाल. दुर्दैवाने, जीवन इतके सोपे नाही आणि कोणत्या मूल्यांनी सर्वोच्च राज्य करावे याबद्दल नेहमीच मतभेद असतात. नैतिक किंवा नैतिक विधान असे प्रतिपादन करू शकते की विशिष्ट प्रकारची काही विशिष्ट कृती योग्य किंवा अयोग्य आहे, जी चांगल्या आणि वाईट वर्णांमध्ये किंवा स्वभावांमध्ये फरक करू शकते; त्यातून, काही तत्त्व मांडता येतील ज्यावरून या प्रकारच्या अधिक तपशीलवार निर्णयांचा अंदाज घेता येईल – उदाहरणार्थ, एखाद्याने नेहमीच सामान्य आनंदावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे किंवा सर्व संवेदनशील प्राण्यांचे एकूण दुःख कमी करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, किंवा ... प्रत्येकाने स्वतःची काळजी घेणे योग्य आणि योग्य आहे. अशी सर्व विधाने सामान्यतेच्या वेगवेगळया अंशांचे प्रथम श्रेणीचे नैतिक निर्णय व्यक्त करतात (मॅकी, १९७७).

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:

Address for correspondence:

प्रा.पठाण शफीक हुसेन,वाणिज्य विभाग,लोकनेते बाळासाहेब थोरात कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,तळेगाव दिघे, तालुका संगमनेर, जिल्हा – अहिल्यानगर

How to cite this article:

पठाण, . हुसेन . शफीक . (*2025*). कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी आणि नैतिकता. *Journal of Research & Development, 17(12(I)), 17–22. https://doi.org/10.5281/zenodo.18145225*

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.18145225

OPEN ACCESS

जर आपण नीतिमत्तेवरील सध्याच्या साहित्याचे परीक्षण केले तर, तत्वज्ञानी, शिक्षणतज्ज्ञ आणि सामाजिक समीक्षकांनी दिलेल्या ओळींवर लक्ष केंद्रित केले आहे. तथापि, नेते, व्यवस्थापक आणि अभियंते यांना नीतिमत्तेच्या व्यवस्थापनाबद्दल अधिक व्यावहारिक माहितीची आवश्यकता असते. कामाच्या ठिकाणी नैतिक व्यवस्थापनाचा अभियंते, व्यवस्थापक, संस्था आणि समाजासह सर्वांसाठी प्रचंड फायदा होतो. आज हे विशेषतः खरे आहे जेव्हा कामाच्या ठिकाणी भिन्न मूल्ये असलेले आणि सॉक्रेटिस आणि प्लेटोच्या नैतिक वर्तनाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या जागतिकीकरण आर्थिक परिस्थितींमध्ये कार्यरत असलेले अत्यंत वैविध्यपूर्ण गट समजून घेणे आणि व्यवस्थापित करणे महत्वाचे आहे (मूर, २००४). नीतिमत्तेमध्ये योग्य किंवा अयोग्य काय आहे हे शिकणे आणि नंतर योग्य ते करणे समाविष्ट आहे – परंतु "योग्य गोष्ट" सांगितल्याप्रमाणे सरळ नसते. कामाच्या ठिकाणी बहुतेक नैतिक दुविधा केवळ परिस्थितीनुसार हो किंवा नाही या विषयावर नसतात? व्यवसाय नीतिमत्तेमध्ये व्यवसाय केवळ जगाशी कसा संवाद साधतो हेच दर्शवत नाही तर एकाच ग्राहकाशी त्यांचे एक-एक व्यवहार देखील दर्शवितात, ज्यामुळे आर्थिक, पर्यावरणीय आणि सामाजिक क्षेत्रांच्या बाबतीत व्यवसायाचे समर्थन होते. आज, आपण अशा युगात राहतो जिथे व्यवसाय आणि समाज पूर्वीपेक्षा अधिक जोडलेले आणि परस्परसंवादी आहेत. व्यवसायाच्या अजेंड्यात शाश्वतता एकत्रित करण्यासाठी तिहेरी तळ ओळ दृष्टिकोन एक उपयुक्त साधन होता आणि अजूनही आहे. समकालीन व्यवसाय संघटनेच्या धोरणात्मक नियोजनाचा शाश्वतता हा अविभाज्य भाग बनणे आता अत्यावश्यक झाले आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, नीतिमत्ता म्हणजे "आचारविज्ञान" असे मानले जाते. नीतिमत्तेत आपण ज्या मूलभूत नियमांनुसार आपले जीवन जगतो ते समाविष्ट आहे. सॉक्रेटिस आणि प्लेटो सारख्या तत्वज्ञानींनी नैतिक वर्तनासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे दिली आहेत. अनेक नीतिमत्तावादी उदयोन्मुख नैतिक श्रद्धेला कायदेशीर तत्वे मानतात, म्हणजेच, आज जे नैतिक मार्गदर्शक तत्व बनते ते कायदा, नियमन किंवा नियमात रूपांतरित होते. म्हणून, देशाच्या कायद्याचे पालन करणे हे नीतिमत्तेच्या मूलभूत गुणांपैकी एक आहे. खरं तर, मूल्ये, जी आपल्याला कसे वागावे याचे मार्गदर्शन करतात, ती नैतिक मूल्ये आहेत, आदर, प्रामाणिकपणा, निष्पक्षता, जबाबदारी (स्पेन्स, २००३). त्यापैकी अनेक ही मूल्ये आपल्या उच्च स्वभावाच्या अंतर्ज्ञानाला स्वयंस्पष्ट आहेत. आज हे सर्वमान्य आहे की गांधीवादी तत्वज्ञानाने, विशेषतः गांगी यांच्या विश्वस्तत्वाच्या सिद्धांताने आधुनिक कॉर्पोरेट नीतिमत्तेच्या रूपरेषांना आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. उदारीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे व्यवसाय करण्याच्या संकल्पनेत मोठे बदल झाले आहेत, परंतु भ्रष्टाचार, पक्षपात आणि घराणेशाही, मानवी मूल्यांचा ऱ्हास, व्यवसाय, सरकारी धोरणे आणि समाजातील घोटाळयांची मालिका यासारखे प्रमुख उप-उत्पादन देखील २१ व्या शतकात निर्माण होत आहेत. समाजाच्या साधनांवर विश्वास कमी होत आहे. मोठ्या संसाधनांवर नियंत्रण असलेले व्यावसायिक घराणे मोठे होत आहेत, मानवी, आर्थिक आणि तांत्रिक परंतु समाजासाठी त्यांचे टिकून राहण्याचे उद्दिष्ट नेहमीच संशयास्पद मूल्ये बाळगत आहेत. दिवसेंदिवस निष्पाप भारतीय लोक कायदे, न्यायालये आणि सरकारवरील विश्वास गमावत आहेत. एकीकडे व्यावसायिक उपक्रम तीव्र उदयोन्मुख स्पर्धेला तोंड देत आहेत आणि दुसरीकडे ते योग्य सार्वजनिक वर्तनाच्या तत्त्वांचे उल्लंघन करत आहेत. वाढत्या घोटाळयांमुळे, जगभरातील कॉर्पोरेशन नैतिक आचरण, नीतिमत्ता संहिता स्वीकारत आहेत. त्या उत्कृष्ट संस्था आहेत, ज्यांनी ध्येये, संकल्पना, मूल्ये व्यवस्थापन आणि वर्तन यांचे मूल्यांकन करण्यासाठी सक्रियतेचा वेग दाखवला आहे. सध्या कॉर्पोरेट नेत्यांमध्ये अशी मान्यता वाढत आहे की कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी ही कायमस्वरूपी नैतिक पायावर आधारित असावी. आज नैतिकता खूप विस्तृत आहे. ती सोपी आणि 'प्रति-अंतर्ज्ञानात्मक' आहे जी सत्याकडे घेऊन जाते, अर्थातच, जे काही खरे आहे ते स्पष्ट किंवा सोपे नाही. तथापि, यानंतर, नैतिक व्यवस्थापन आणि सर्वसाधारणपणे नीतिमत्तेबद्दल थोडक्यात, पेपर त्याच्या मुख्य उद्दिष्टांचा सीएसआरमधील नीतिमत्तेचा शोध घेतो. सीएसआरचा अभ्यास आणि तपासणी सामान्यतः कॉर्पोरेट जगताला विशेषतः व्यवसाय क्षेत्रात निर्णय घेण्याच्या संदर्भात केली जाते. अशाप्रकारे, या पेपरचा उद्देश विविध उद्दिष्टे, पद्धती, मार्ग आणि माध्यमांचा शोध घेतो ज्याद्वारे व्यवसाय संघटनेने त्यांच्या सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडल्या पाहिजेत. अस्तित्वात राहण्यासाठी आणि सामाजिक रचनेत काम करण्यासाठी त्यांना आर्थिक जबाबदाऱ्यांसह त्यांचे सामाजिक दायित्व पूर्ण करावे लागेल

साहित्य पुनरावलोकन

डेव्हिस आणि ब्लॉमस्ट्रॉम (१९७५) यांनी त्यांच्या पेपरमध्ये कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारीचे सामाजिक जबाबदारी म्हणून परीक्षण केले आहे ही निर्णय घेणाऱ्यांची जबाबदारी आहे जी त्यांच्या स्वतःच्या हितांसह संपूर्ण समाजाचे कल्याण संरक्षित आणि सुधारित करणारी कृती करणे आहे. ते सामाजिक जबाबदारीचे दोन सक्रिय पैलू सुचवते – संरक्षण करणे आणि सुधारणा. समाजाच्या कल्याणाचे रक्षण करणे म्हणजे समाजावरील नकारात्मक परिणाम टाळणे. समाजाचे कल्याण सुधारणे म्हणजे समाजासाठी सकारात्मक फायदे निर्माण करणे. आधुनिक पद्धतशीर अभ्यासात, डेव्हिस (१९७५) यांनी व्यावसायिक घराण्यांच्या सामाजिक जबाबदारीबाबत खालील पाच प्रस्तावांची अपेक्षा केली होती: पहिला प्रस्ताव असे म्हणतो की व्यवसायाची सामाजिक जबाबदारी व्यवसाय सामाजिक शक्तीपासून उद्भवते. तो इतरांच्या हितांवर परिणाम करणाऱ्या व्यावसायिक कृतींच्या परिणामांबद्दलच्या चिंतेवर भर देतो. या परिणामांमुळे, समुदायाप्रती व्यवसायाची जबाबदारी उद्भवते. दुसरा प्रस्ताव असे म्हणतो की व्यवसायाला समाजाकडून इनपुटची खुली पावती आणि जनतेला त्याच्या कामकाजाची खुली प्रकटीकरणासह द्वि-मार्गी खुली प्रणाली म्हणून काम करावे लागते. तिसरा प्रस्ताव म्हणतो की एखाद्या क्रियाकलाप, उत्पादन किंवा सेवेच्या सामाजिक खर्चाचा तसेच फायद्यांचा संपूर्ण विचार आणि गणना केल्यानंतर निर्णय घेतला पाहिजे की उत्पादन चालू ठेवायचे की त्याचे उत्पादन थांबवायचे. चौथा प्रस्ताव सांगतो की प्रत्येक क्रियाकलाप, उत्पादन किंवा सेवेच्या सामाजिक खर्चाची किंमत त्यात अशा प्रकारे निश्चित केली पाहिजे की वापरकर्त्याला त्याच्या वापराचा समाजावर होणाऱ्या परिणामांसाठी पैसे द्यावे लागतील. पाचवा आणि अंतिम प्रस्ताव असा आहे की सामाजिक खर्चाच्या पलीकडे आंतरराष्ट्रीय व्यावसायिक संस्थांना नागरिक म्हणून त्यांच्या क्षमतेच्या क्षेत्रात सामाजिक सहभागाची जबाबदारी असते जिथे प्रमुख सामाजिक गरजा अस्तित्वात असतात. याद्वारे डेव्हिस सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार धोरणे विकसित करण्यासाठी मूलभूत तत्त्वे मांडतात. रॉबिन आणि रीडेनबाख

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

(१९८७) यांनी दाखवले आहे की भागधारकांच्या धोरणांना संघटनात्मक धोरण तयार करण्यात एकत्रित केले जाऊ शकते. लेखकांनी एका संस्थेमध्ये मूल्ये विकसित करण्यासाठी सरासरी कुटुंबाची प्रतिमा वापरून नियोजन प्रक्रियेत सामाजिक जबाबदारीचा दृष्टिकोन लागू केला आहे. या तार्किक पार्श्वभूमीवर आधारित लेखकांनी संस्थेच्या कामकाजात सहानुभूती, काळजी आणि काळजी यासारख्या मूल्यांचे अनुभव दाखवले आहे. मॅकगुअर (१९६३) यांनी आर्थिक आणि कायदेशीर उद्दिष्टांच्या संदर्भात सामाजिक जबाबदाऱ्या स्पष्ट केल्या. ते असे प्रतिपादन करतात की सामाजिक जबाबदाऱ्याची कल्पना अशी गृहीत धरते की महामंडळाची केवळ आर्थिक आणि कायदेशीर कर्तव्येच नाहीत तर या दायित्वांच्या पलीकडे जाणाऱ्या समाजाप्रती काही जबाबदाऱ्या देखील आहेत. जरी हे विधान पूर्णपणे कार्यात्मक नसले तरी, त्याचे आकर्षण असे आहे की ते कायदेशीर दायित्वांसोबत आर्थिक उद्दिष्टांची प्राथमिकता मान्य करते आणि त्याचबरोबर फर्मच्या जबाबदाऱ्यांची व्यापक संकल्पना देखील समाविष्ट करते. चक्रवर्ती (१९९१) यांनी भारतीय नीतिमत्तेच्या सुंदर आणि खोल मुळे अधोरेखित केली ज्यातून व्यवस्थापक आणि व्यावसायिक नेते मूल्यांची प्रणाली विकसित करू शकतात. मूल्ये आणि नीतिमत्तेच्या या पद्धतशीर ज्ञानातून, जबाबदार भागधारकांची धोरणे विकसित केली जाऊ शकतात. गॅरेट (१९८९) यांनी भागधारकांप्रती व्यवसायाच्या जबाबदाऱ्या वाढवण्यासाठी 'योग्य काळजी सिद्धांत' वापरला आहे. हा सिद्धांत प्लेटो आणि ॲरिस्टॉटलच्या शास्त्रीय गटबाजीवर आधारित आहे ज्यानुसार व्यवस्थापनाची जबाबदारी इतरांच्या गरजा पूर्ण करणे आणि त्यांची सेवा करणे आहे. अशा प्रकारे लेखकाने 'योग्य काळजी' सिद्धांताद्वारे दाखवून दिले आहे की कॉर्पोरेशन सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार असू शकते. शार्पिन (१९८९) यांनी सार्वजनिक फर्मची संकल्पना वापरली आहे ज्यामध्ये व्यवस्थापन सर्व घटक पुरवठादारांसाठी एजंट आहे आणि केवळ भागधारकांसाठी नाही. प्रत्येक भागधारक गटाला सार्वजनिक फर्ममध्ये रस असल्याने आणि तो एजंटवर लक्ष ठेवू शकतो, सार्वजनिक फर्म सर्व भागधारकांसोबतचे करार काळजीपूर्वक व्यवस्थापित करण्याचा प्रयत्न करते. येथे लेखक म्हणतात की हे सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार भागधारक धोरणांच्या विकासाद्वारे साध्य केले जाऊ शकते. वोकुच (१९९०) यांनी सादर केले जपानी कंपन्यांच्या व्यावसायिक सुरक्षा आणि आरोग्य पद्धतींच्या बाबतीत जपानी शैलीतील कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी. कर्मचारी तत्वज्ञानामुळे, मानवी संसाधनांना महत्त्व देणाऱ्या जपानी कंपन्या, व्यावसायिक आरोग्य आणि सुरक्षा प्रक्रिया उत्पादन व्यवस्थेच्या गाभ्याशी एकत्रित केल्या जातात. या एकत्रीकरणात उच्च बैठका, प्रशिक्षण उपक्रमांवर भर, शून्य अपघात मानके आणि कामगार आणि व्यवस्थापकांमध्ये सुरक्षितता आणि आरोग्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी वर्तणुकीशी आणि अभियांत्रिकी अभिमुखतेवर प्रभावी दुहेरी भर यांचा समावेश आहे. आनंद (२००२) यांनी भारतीय संपर्कात कॉर्पोरेट प्रतिष्ठेचा बिल्डिंग ब्लॉक म्हणून सामाजिक जबाबदारी उपक्रमांचा अभ्यास केला. त्यांनी भागधारकांच्या दृष्टिकोनातून प्रतिष्ठेचे विश्लेषण केले. फर्मची प्रतिष्ठा फर्मची ओळख योग्य आणि अधिक आकर्षक पद्धतीने ठेवण्यात योगदान देते. सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार असलेल्या भारतीय कंपन्यांच्या बाबतीतही हे सिद्ध झाले आहे की त्यांना चांगली प्रतिष्ठा आहे असे मानले जाते. बिग्स आणि वॉर्ड (२००४) यांनी संस्थात्मक चौकटीद्वारे कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी, सुशासन आणि कॉर्पोरेट जबाबदारी यांना जोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना असे आढळले की चांगल्या परिणामांसाठी सार्वजनिक प्रशासन आणि सीएसआर क्रियाकलाप एकत्रित करणे आवश्यक आहे. पुढे त्यांनी असे सोडले की कॉर्पोरेटने मूल्य चौकटी आणि दाखवण्याच्या आणि काळजी घेण्याच्या माध्यमातून अधिक समावेशक अजेंडा तयार केला पाहिजे. शेवटी, कंपन्यांना त्यांच्या सीएसआर धोरणांची आखणी करण्यासाठी बहु-भागधारकांचा दृष्टिकोन असणे आवश्यक आहे. लॉकवुड (२००४) यांनी आघाडीची भूमिका बजावणाऱ्या संस्थांमध्ये एचआर फंक्शनची महत्त्वपूर्ण भूमिका स्पष्ट केली आणि सीएसआरच्या महत्त्वाबद्दल या फर्मना शिक्षित केले, त्याच वेळी कंपनीच्या व्यवसाय आणि सीएसआर उद्दिष्टांना समर्थन देणाऱ्या चांगल्या एचआर व्यवस्थापन पद्धतींची धोरणात्मक अंमलबजावणी केली. त्यांच्या मते, कंपन्यांनी सीएसआरच्या नावाखाली फर्मच्या व्यवसाय यशाला धोका पत्करण्याच्या पहिल्या आणि दुसऱ्या पिढीच्या सामाजिक जबाबदारी पद्धतींपासून दूर जावे आणि तिसऱ्या पिढीच्या सीएसआर पद्धतींकडे जावे जिथे फर्म गरिबी आणि पर्यावरण शुद्धीकरण यासारख्या महत्त्वाच्या सामाजिक समस्यांना संबोधित करते आणि एचआर फंक्शनने या बदलाचे नेतृत्व केले पाहिजे.

कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी

स्पष्टपणे, सीएसआर स्वैच्छिक मार्गदर्शक तत्त्वे (२००९) मध्ये अगदी योग्यरित्या असे म्हटले आहे की, "कंपनीच्या सरकारी प्रणाली नीतिशास्त्र, पारदर्शकता आणि जबाबदारीवर आधारित असाव्यात. त्यांनी अपमानजनक, अन्याय्य, भ्रष्ट किंवा स्पर्धाविरोधी व्यवसाय पद्धतींमध्ये सहभागी होऊ नयेत". कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (सीएसआर) इतर अनेक नावांनी देखील ओळखली जाते. यामध्ये कॉर्पोरेट जबाबदारी, कॉर्पोरेट जबाबदारी, कॉर्पोरेट नीतिमत्ता, कॉर्पोरेट नागरिकत्व किंवा कारभारीपणा, जबाबदार उद्योजकता आणि "ट्रिपल बॉटम लाइन" यांचा समावेश आहे, काही नावे घ्या. सीएसआर ही एक संकल्पना आहे, ज्याद्वारे कंपन्या त्यांच्या व्यवसाय ऑपरेशन्समध्ये आणि त्यांच्या भागधारकांशी (कर्मचारी, ग्राहक, भागधारक, गुंतवणूकदार, स्थानिक समुदाय, सरकार) संवादात सामाजिक आणि पर्यावरणीय चिंता स्वेच्छेने एकत्रित करतात. सीएसआर हे शाश्वतता' या तत्त्वांशी जवळून जोडलेले आहे, ज्याचा युक्तिवाद आहे की उद्योगांनी केवळ नफा किंवा लाभांश यासारख्या आर्थिक घटकांवर आधारित निर्णय घेतले पाहिजेत असे नाही तर त्यांच्या क्रियाकलापांच्या तात्काळ आणि दीर्घकालीन सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिणामांवर देखील आधारित निर्णय घेतले पाहिजेत. व्यवसायाच्या भाषेत आणि धोरणात आणि जागतिक स्तरावर समर्पित सीएसआर संस्थांच्या वाढीमुळे सीएसआर प्रमुख बनला आहे. सरकारे आणि आंतरराष्ट्रीय सरकारी संस्था सीएसआरला वाढत्या प्रमाणात प्रोत्साहन देत आहेत आणि सीएसआर भागीदारी तयार करत आहेत. सीएसआर हा आजकालच्या सर्व व्यवसाय व्यवस्थापन अभ्यासक्रमांचा एक प्रमुख भाग बनत आहे कारण तो एक महत्त्वाचा जागतिक मुद्दा आहे. सीएसआरचे मुद्दे आधुनिक व्यवसाय पद्धतींमध्ये वाढत्या प्रमाणात एकत्रित होत असताना, त्याला "जबाबदार स्पर्धात्मकता" किंवा "कॉर्पोरेट शाश्वतता" असे संबोधण्याचा कल आहे. साधारणपणे, सीएसआर म्हणजे कंपन्या त्यांच्या मूल्यांमध्ये, संस्कृतीमध्ये, निर्णय घेण्यामध्ये, धोरणात आणि ऑपरेशन्समध्ये सामाजिक, पर्यावरणीय आणि आर्थिक चिंतांना पारदर्शक आणि जबाबदार पद्धतीने एकत्रित करण्याचा आणि त्याद्वारे फर्ममध्ये चांगल्या पद्धती स्थापित करण्याचा, संपत्ती निर्माण करण्याचा आणि

समाज सुधारण्याचा मार्ग समजला जातो. शाश्वत विकासाचे मुद्दे अधिक महत्त्वाचे होत असताना, व्यवसाय क्षेत्र त्यांना कसे संबोधित करते हा प्रश्न देखील सीएसआरचा एक घटक बनत आहे. शाश्वत विकासासाठी जागतिक व्यवसाय परिषदेने सीएसआरचे वर्णन शाश्वत आर्थिक विकासात व्यवसाय योगदान म्हणून केले आहे. सुदैवाने, व्यवसाय स्वतःहून समाज आणि त्याच्या जबाबदारीशिवाय उभे राहू शकत नाही – सामाजिक जबाबदारी, जे एकमेकांशी जोडलेले आहेत. त्यांना समाजाप्रती त्यांची प्रतिक्रिया समजून घेतली पाहिजे. खरं तर, सीएसआर ही एक विकसित होत जाणारी संकल्पना आहे ज्याची सार्वत्रिकरित्या स्वीकृत व्याख्या नाही.कायदे आणि नियमांचे पालन करण्याच्या आधारावर, सीएसआरमध्ये सामान्यतः "कायद्याच्या पलीकडे" वचनबद्धता आणि क्रियाकलाप समाविष्ट असतात: - कॉर्पोरेट प्रशासन आणि नीतिमत्ता; आरोग्य आणि सुरक्षितता;पर्यावरणीय व्यवस्थापन; मानवी हक्क (मुख्य कामगार हक्कांसह); शाश्वत विकास;सुरक्षा आणि आरोग्य, कामाचे तास, औद्योगिक संबंधांसह कामाच्या परिस्थिती; समुदाय सहभाग, विकास आणिगुंतवणूक; विविध संस्कृती आणि वंचित लोकांचा सहभाग आणि आदर; ग्राहक समाधानआणि निष्पक्ष स्पर्धेच्या तत्त्वांचे पालन; लाचलुचपत प्रतिबंधक आणि भ्रष्टाचारविरोधी उपाय; जबाबदारी,पारदर्शकता आणि कामगिरी अहवाल; आणि देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय पुरवठा दोन्हीसाठी पुरवठादार संबंधसाखळी कॉर्पोरेट परोपकार आणि कर्मचारी स्वयंसेवा. कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी अशा प्रकारे फक्त दोन पैलूंबद्दल आहे- अ) नकारात्मक परिणाम कमी करणे-; कंपनीने तिच्या प्रक्रिया आणि उत्पादनांच्या वापरामुळे होणारे हानिकारक परिणाम निष्प्रभ करण्यासाठी, कमी करण्यासाठी किंवा ऑफसेट करण्यासाठी उचललेले पाऊल. ब) सकारात्मक योगदान वाढवणे; पुढील लोक आणि पर्यावरणाच्या फायद्यासाठी तिच्या संसाधनांचा, मुख्य क्षमता, कौशल्यांचा, स्थानाचा आणि निधीचा वापर करून उचललेली पावले

कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारीची उत्पत्ती

सीएसआरच्या संकल्पनांमध्ये विविधता आहे. १९५० च्या दशकात अमेरिकन कॉर्पोरेशन्सचा आकार आणि शक्ती वेगाने वाढत असताना त्याची सुरुवात झाली आणि १९६० आणि १९७० च्या दशकात जेव्हा देशाला सामाजिक समस्यांचा सामना करावा लागला तेव्हा ती सुरू राहिली. गरिबी, बेरोजगारी, वंश, संबंध, शहरी समस्या आणि प्रदूषण. आणि १९८० मध्ये, कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारीमध्ये आचारसंहितेच्या पलीकडे अहवाल देणे समाविष्ट होते आणि एनजीओच्या बहुभागधारकांच्या नैतिक व्यापारात पुढाकार घेण्यास सुरुवात केली. स्पष्टपणे सांगायचे तर, आर्ची कॅरोलचे चार भागांचे विश्लेषण सामाजिक जबाबदारीच्या प्रकारांवर लक्ष केंद्रित करेल ज्या व्यवसायाकडे काय आहे हे स्पष्ट करण्यासाठी. व्यवसाय समाजावर अवलंबून असतो जसे कीमनुष्यबळ; संसाधने, पैसा इ. कोणत्याही फर्मचे अस्तित्व, जगणे आणि वाढ ही तिच्या समाज आणि त्याच्या पर्यावरणाच्या स्वीकृतीवर अवलंबून असते. चार भागांच्या व्याख्येव्यतिरिक्त, व्यवसायाच्या आर्थिक आणि कायदेशीर अपेक्षांना अधिक सामाजिकदृष्ट्या केंद्रित चिंतांशी जोडून दृष्टिकोनात ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. या सामाजिक चिंतेमध्ये नैतिक जबाबदाऱ्या आणि ऐच्छिक/विवेकाधीन (परोपकारी) जबाबदाऱ्यांचा समावेश आहे. तो सुरुवातीला आर्थिक जबाबदाऱ्यांचे विश्लेषण करतो. त्याला आर्थिक जबाबदारी एक सामाजिक जबाबदारी म्हणणे विचित्र वाटू शकते, परंतु प्रत्यक्षात तेच आहे. सर्वप्रथम, अमेरिकन सामाजिक व्यवस्था व्यवसायाला एक आर्थिक संस्था बनवण्याचे आवाहन करते. म्हणजेच, ती अशी संस्था असावी ज्याचे उद्दिष्ट समाजाला हव्या असलेल्या वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन करणे आणि त्या योग्य किमतीत विकणे आहे – अशा किमती ज्या समाजाला वाटते की, वस्तू आणि प्रदान केलेल्या सेवांचे खरे मूल्य व्यवसायाला पुरेसे नफा प्रदान करणे आवश्यक आहे जेणेकरून त्याचा शाश्वतता आणि वाढ, अर्थातच, त्याच्या गुंतवणूकदारांना बक्षीस मिळेल. त्यानंतर कायदेशीर जबाबदाऱ्या येतात. ज्याप्रमाणे समाजाने आपल्या आर्थिक व्यवस्थेला सामाजिक कराराची अंशतः पूर्तता म्हणून व्यवसायाला वर उल्लेख केलेली उत्पादक भूमिका स्वीकारण्याची परवानगी देऊन मान्यता दिली आहे, त्याचप्रमाणे त्याने मूलभूत नियम – कायदे – देखील स्थापित केले आहेत ज्या अंतर्गत व्यवसाय चालवणे अपेक्षित आहे. कायदेशीर जबाबदाऱ्या "संहिताबद्ध नैतिकते" चा दृष्टिकोन प्रतिबिंबित करतात ज्या अर्थाने आपल्या कायदेकर्त्यांनी स्थापित केलेल्या योग्यतेच्या मूलभूत संकल्पनांना मूर्त रूप देतात. व्यवसाय समाजाच्या हितासाठी कायद्याने बांधील आहे. जर व्यवसाय संमत झालेल्या किंवा पारित होणाऱ्या कायद्यांशी सहमत नसेल, तर आपल्या समाजाला एक यंत्रणा प्रदान केली गेली आहे, ज्याद्वारे असहमतांना न्यायालयाद्वारे, विशेषतः ग्राहक कायदा, १९८५ आणि अशा अनेक कायद्यांद्वारे ऐकता येते. यासह, नैतिक जबाबदाऱ्या येतात. यामध्ये अशा क्रियाकलाप आणि पद्धतींचा समावेश आहे ज्या सामाजिक सदस्यांकडून अपेक्षित किंवा प्रतिबंधित आहेत जरी त्या कायद्यात संहितित नसल्या तरी. नैतिक जबाबदाऱ्या मानके, मानके आणि अपेक्षांच्या श्रेणीचे प्रतीक आहेत जे ग्राहक, कर्मचारी, भागधारक आणि समुदाय नैतिक हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी ज्या गोष्टींना न्याय्य मानतात त्याबद्दलची चिंता प्रतिबिंबित करतात. एका अर्थाने, नीतिमत्तेतील बदल किंवा मूल्ये कायद्यांच्या स्थापनेपूर्वी असतात कारण ते कायदे आणि नियमांच्या निर्मितीमागील प्रेरक शक्ती बनतात. उदाहरणार्थ, नागरी हक्क, पर्यावरणीय आणि ग्राहक चळवळी सामाजिक मूल्यांमधील मूलभूत बदल प्रतिबिंबित करतात आणि अशा प्रकारे नैतिक घंटागाडी म्हणून पाहिले जाऊ शकते जे नंतर कायदे बनवण्याचे आणि पुढे नेणारे नैतिक घंटागाडी म्हणून पाहिले जाऊ शकते. दुसऱ्या अर्थाने, नैतिक जबाबदाऱ्या नवीन उदयोन्मुख मूल्ये आणि मानदंड प्रतिबिंबित करतात ज्या समाज व्यवसायाने पूर्ण करण्याची अपेक्षा करतो, जरी ते सध्या कायद्याने आवश्यक असलेल्या पेक्षा उच्च कामगिरीचे मानक प्रदर्शित करू शकतात. शेवटी, चार भागांचे विश्लेषण म्हणजे विवेकाधीन जबाबदारी. विवेकाधीन जबाबदारी म्हणजे जे नैतिक जबाबदाऱ्यांपेक्षा जास्त प्रतिसादांसाठी अपेक्षा लादतात आणि खरोखरच एखाद्या उपक्रमाच्या कृतींचे सक्रिय प्रकार आहेत. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे रोनाल्ड मॅकडोनाल्ड हाऊस – ही घरे रुग्णालयांजवळ आहेत आणि आजारी मुलांच्या कुटुंबांना वसतिगृहात दीर्घकाळ राहण्याचा खर्च न भरता त्यांच्या जवळ राहण्याची परवानगी देतात. हा कार्यक्रम एक विवेकाधीन आणि सक्रिय जबाबदारी आहे जी समाजाला एकूणपणे फायदेशीर ठरते. अशाप्रकारे, आर्ची कॅरोलचे विश्लेषण, चार प्रकारच्या जबाबदाऱ्यांचे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

तपशीलवार वर्णन करते, जिथे CSR च्या संकल्पनेचा अर्थ लावला जातो. भारतात CSR ची उत्क्रांती 4 विचारांच्या दृष्टिकोनांच्या कालक्रमानुसार उत्क्रांतीनंतर झाली आहे.

स्रोत-बदललेले प्रतिमा

२००१ मध्ये भारतातील कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारीची स्थिती सर्वेक्षण, टाटा एनर्जी रिसर्च इन्स्टिट्यूटने केलेले सर्वेक्षण. या मूलभूत गोष्टींवर, कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी समाज आणि व्यवसायाला फायदा देते. एक कॉर्पोरेशन जे गैर-सरकारी संस्था किंवा सरकारी संस्थांसोबत काम करते जे पदार्थांचा गैरवापर, आर्थिकदृष्ट्या मागास घटकांचे शिक्षण, मानवी हक्कांचे प्रश्न, बेरोजगारी, बालकामगार आणि पर्यावरणीय चिंता, जसे की साहित्याचा पुनर्वापर, औद्योगिक कचऱ्याची योग्य हाताळणी, प्रभावी प्रदूषण, निर्मूलन, आरोग्य धोक्यांना प्रभावीपणे तोंड देणे आणि यासारख्या सामाजिक समस्या सोडवण्यासाठी काम करते. यामुळे केवळ समाजाला मोठ्या प्रमाणात मदत होणार नाही तर त्याची प्रतिष्ठा आणि दीर्घ ब्रँड इक्विटी निर्माण करण्यास देखील मदत होईल. यामुळे बाजारपेठेत आत्मविश्वास आणि विश्वास निर्माण होतो. संस्थेची दृश्यमानता वाढते. कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी कामगिरी, मार्केटिंग, शेअरहोल्डर मूल्य, मानवी संसाधने, नवोन्मेष आणि इतर अनेक क्षेत्रात कॉर्पोरेशनसाठी फायदे निर्माण करते. भारतीय संदर्भात, सामाजिक समस्यांना व्यवसाय पद्धतींसह एकत्रित करून भारतीय कॉर्पोरेशनना अधिक जबाबदार म्हणून पाहिले जाणे आवश्यक आहे. जागतिक ग्राहक ज्या कंपन्यांशी व्यवहार करतात त्यांच्याकडून सामाजिक जबाबदारी आणि सामुदायिक सहभाग वाढण्याची मागणी करत आहेत. ते महत्त्वाच्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय कारणांसाठी वचनबद्ध असलेल्या कंपन्यांशी संबंध वाढवण्यास प्राधान्य देतात. भारतीय कंपन्या केवळ नैतिकदृष्ट्या व्यवसाय करतात असे नाही तर पर्यावरणीय चिंता आणि सामाजिक जबाबदारीच्या मुद्द्यांसह व्यवसाय प्रभावीपणे हाताळतात याची देखील खात्री करतात. कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारीकडे दुर्लक्ष करणे म्हणजे जागतिक जगात आणि त्याच्या बाजारपेठेत व्यवसायाचे यश धोक्यात आणणे. कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी आणि पर्यावरणाची जबाबदारी ही आजच्या कोणत्याही कंपनीसाठी मोठी आणि महत्त्वाची बाब आहे. या उद्देशाने, समाजासाठी आणि व्यवसायासाठी संभाव्य फायद्यांशी संबंधित सामाजिक सहभागासाठी युक्तिवादाचा सारांश आहे

अ) बदलत्या सार्वजनिक गरजा आणि अपेक्षा;
ब) नैतिक बंधन;
क) मर्यादित संसाधने;
ड) चांगले सामाजिक वातावरण;
ई) दीर्घकालीन नफा;
फ) पुढील सरकारी नियमनाचा निरुत्साह;
ग) सत्तेसह जबाबदारीचे संतुलन;
ह) प्रणाली परस्परावलंबनासाठी सामाजिक सहभाग आवश्यक आहे;
i) व्यवसायाने सामाजिक समस्यांमध्ये योगदान दिले;
j) सार्वजनिक प्रतिमा;
k) व्यवसायाकडे उपयुक्त संसाधने आहेत;
l) प्रतिबंध हाच चांगला आहे; नाण्याची दुसरी बाजू - सामाजिक सहभागाविरुद्धचे युक्तिवाद व्यवसायाने दाखवायचे आहेत:
अ) नफा वाढवण्याची गरज;
ब) विभाजित उद्दिष्टे आणि सततच्या अपेक्षा;
क) सामाजिक सहभागाचा खर्च;
ड) कमकुवत आंतरराष्ट्रीय देयक संतुलन;
ई) व्यवसायात पुरेशी शक्ती आहे;
फ) सामाजिक कौशल्यांचा अभाव;
ग) जबाबदारीचा अभाव;
ह) नैतिक निवडी करण्यास कॉर्पोरेट असमर्थता;

सीएसआर कसे कार्य करावे (नीतिशास्त्राचे संस्थात्मकीकरण करून) कंपनीकडे एक सुदृढ नीतिमत्ता धोरण असले पाहिजे जे यशस्वीरित्या अंमलात आणणे आवश्यक आहे.हे करण्यासाठी, ते आवश्यक आहे. ते आहेत:

1. नैतिकतेची संहिता कर्मचाऱ्यांना स्पष्टपणे कळवली जाते.
2. कर्मचाऱ्यांना औपचारिकपणे त्यात प्रशिक्षित केले जाते.
3. त्यांना नैतिक आव्हानांना कसे तोंड द्यावे हे सांगितले जाते.
4. संहिता कडकपणे अंमलात आणली जाते
5. ही संहिता समकालीन आहे आणि
6. कंपनीचे नेतृत्व सर्वोच्च नैतिक मानकांचे पालन करते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

निष्कर्ष

शेवटी, तात्पर्य, नेमके उद्दिष्टे शोधते. या जगात, जागतिक जगात आज आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय नैराश्य विविध क्षेत्रांमध्ये दिसून येते. मुख्य कारणांपैकी एक म्हणजे नैतिक आणि सामाजिकदृष्ट्या नैतिक मूल्यांचे ऱ्हास, जे मुळात पेपर दर्शविते की नैतिकता ही कंपनीने तिच्या सोयीनुसार पाळण्याची निवड असू शकत नाही, किंवा नैतिकता ही अशी गोष्ट असू शकत नाही जी कंपनीच्या वरिष्ठ व्यवस्थापनाला शिकवावी लागते आणि त्याचे पालन करावे लागते. त्याचप्रमाणे, नैतिक आचरण ही कंपनी तिच्या सामाजिक जबाबदारी पूर्ण करत आहे हे जगाला दाखविण्याचा विषय असू शकत नाही.

संदर्भ

1. Anand, Vaani. (2002). Building Blocks of Corporate reputation- Social Responsibility Iniatives, Corporate Reputation Review, Vol.5, No.1 (Spring), pp.71-74.
2. Bansal, Pratima & Sonia Kandola. (2003). Corporate Social responsibility, Why Good People Behave Badly in organisations, Ivey Business Journal (March/April).
3. Biggs, Tom & Halina, Ward (2004). Linking Social Responsibility, Good Governance and Corporate Accountability through
4. Dialogue. Discussion Paper of International Institute for Environment and Development, www.iied.org. Cambridge, Harvard Business School Press.
5. Carroll, Archie B., (1979). The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Towards the Moral Management of Organisation Stakeholders, Business Horizon, July-August.
6. Chakraborty, S.K. (1991). Management by values, New Delhi, Oxford University Press.
7. Chakraborty, S.K. (2001). Corporate Barbarism to Corporate Citizenship: A Psycho philosophical Inquiry, Journal of Corporate Citizenship, Issue 4, winter, pp.109-123.
8. Davis, K, (1975) ―Five Propositions of Social Responsibility‖, Business Horizons, June, pp. 1 9-24 Edwin M. Epstein (1987) The Corporate Social Policy Process: Beyond Business.
9. Elikington, J., & Hartigan, P. (2008). The power of unreasonable people; Ethics 45: 93. Ethics, Corporate Social Responsibility and Corporate Social Responsiveness, California Management Review, Vol. XXIX, No. 3, 104.
10. Fombrum, Charles J. (2005). A World of Reputation Research Analysis and Thinking Building Corporate Reputation through CSR Initiatives: Evolving Standards, Corporate Reputation Review, vol.8, No.1 (spring) pp.7-12.
11. Garret, J.E. (1989). Undistributed Corporate Moral Responsibility. Journal of Business ethics, vol.8, pp.535-545.
12. Hopkins, Michael. (2004). Corporate Social Responsibility: An Issue Paper, International Labour Organisation.
13. Keith Davis and Robert L. Blomstrom (1975). Business and Society: Environment and Responsibility, 3rd ed. New York: McGraw-Hill.
14. Khan, A.F., & Alkinson, A. (1987). Managerial Attitudes to Social Responsibility: A comparative Study in India and Britain, Journal of Business Ethics, pp. 419-432.
15. Lockwood, Nancy R. (2004). Corporate Social Responsibility: HR 's Leadership role: Research Quarterly December Issue.
16. Mackie, J. K. (1977). Ethics and good Society. The Ruffin Series 3. 40-42. Management. Darden Graduate School of Business
17. Administration, University of Moore, G.E. (2004). Corporate Social Responsibility and Global Supply Chain.
18. Radhika, Philip (2003), Corporate Social Reporting, Human Resource Planning,
19. Robin, D.P., & Reidenbach, R.E. (1987). Social Responsibility, Ethics and Marketing Strategy: closing the Gap between concepts Application, Journal of Marketing, vol.51 (January).Pp, 44-58.
20. Spence, L. J. (2003). Social Capital and the Common Good. Journal of Business 26(3): 10-13.
21. Sharpin, A. (1989). The Public Firm, working Paper School of Business Administration. Mcneese State University, Virginia, Working paper series Paper No. 04-05.
22. Wokutch, R.E. (1990). Corporate Social Responsibility: Japanese Style, Academy of Management Executive, vol.4. No.2, pp. 56-74.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील निवडणूक आरक्षण व त्यामधील सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका — एक चिकित्सक अध्ययन

विकास भीमराव पाईकराव
संशोधक विद्यार्थी,मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा
Email- vikaspaikrao141@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171206
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 23-28
December 2025
Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

सारांश

भारतामधील स्थानिक स्वराज्य संस्था लोकशाहीच्या तळागाळातील संस्था असून सामाजिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्यासाठी निवडणूक आरक्षण ही अत्यंत महत्त्वाची रचना आहे. ७३वी व ७४वी घटनादुरुस्तीमुळे अनुसूचित जाती, जमाती, इतर मागासवर्गीय तसेच महिलांना स्थानिक सत्तेत संरक्षित प्रतिनिधित्व देण्याची संविधानिक तरतूद झाली. तथापि, आरक्षणाच्या वाटपात अनेकवेळा राजकीय हस्तक्षेप, अति/अल्प आरक्षण, आणि अनुभवजन्य आकडेवारीचा अभाव अशा समस्या निर्माण होतात. या पार्श्वभूमीवर सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका निर्णायक ठरते. ***K. कृष्णमूर्ती (2010)*** *या महत्वपूर्ण प्रकरणात न्यायालयाने OBC आरक्षणासाठी* ***'Triple Test'*** *सिद्धांत मांडत वैज्ञानिक व डेटा-आधारित पद्धतीची अट घातली. महाराष्ट्रातील अलीकडील प्रकरणांमध्येही सर्वोच्च न्यायालयाने निकषांचे काटेकोर पालन न केल्यास OBC आरक्षण रद्द करण्याचे आदेश दिले. महिला आरक्षण व आरक्षण रोटेशनबाबतही न्यायालयाने पारदर्शकता, तर्कसंगतता व संविधानिकता यांवर भर दिला. चिकित्सक दृष्टीकोनातून पाहता, सर्वोच्च न्यायालयाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील आरक्षण प्रक्रियेला कायदेशीर पायाभूत मजबुती, वैज्ञानिक निकष आणि राजकीय हस्तक्षेपावर नियंत्रण दिले आहे. तथापि, राज्य सरकारांची आकडेवारी संकलनातील ढिलाई व वारंवार न्यायालयीन हस्तक्षेपामुळे निवडणूक प्रक्रियेत विलंब निर्माण होण्याचीही शक्यता राहते. एकंदरीत, सर्वोच्च न्यायालयाच्या हस्तक्षेपामुळे सामाजिक न्यायाचे उद्दिष्ट अधिक प्रभावीपणे साध्य होत असले तरी, आरक्षण प्रक्रियेची गुणवत्ता राखण्यासाठी राज्यस्तरीय प्रशासन आणि न्यायालयीन मार्गदर्शन यांचे संतुलित सहकार्य अनिवार्य आहे.*

कीवर्ड्स- *स्थानिक स्वराज्य संस्था,निवडणूक आरक्षण, आरक्षण धोरण,राजकीय आरक्षण, तीन-स्तरीय स्थानिक शासन- ग्रामपंचायत / पंचायतराज नगरपालिका / महानगरपालिका, ओबीसी आरक्षण, महिला आरक्षण, अनुसूचित जाती/जमाती आरक्षण, ओबीसी आयोग (Dedicated Commission), 50% आरक्षण मर्यादा, संविधान 73 वा व 74 वा दुरुस्ती, राज्य सरकारची भूमिका, निवडणूक आयोग, सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्णय, न्यायिक हस्तक्षेप, न्यायालयीन पुनरावलोकन (Judicial Review), घटनात्मक तरतुदी, प्रशासनिक कायदा, राजकीय प्रतिनिधित्व.*

प्रस्तावना:- भारतातील लोकशाही व्यवस्थेची खरी ताकद “ग्राम ते संसद” या तत्त्वात आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था – ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद तसेच नगरपालिका व महापालिका – या लोकशाहीची पायाभूत रचना मानल्या जातात. सामाजिक, आर्थिक व प्रशासकीय विकेंद्रीकरणासाठी या संस्थांना विशेष महत्त्व आहे. परंतु या संस्थांमध्ये स्त्रिया, अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST), तसेच इतर मागासवर्गीय घटक (OBC) यांचे प्रतिनिधित्व ऐतिहासिकदृष्ट्या कमी होते. म्हणूनच संविधानाच्या ७३व्या व ७४व्या दुरुस्तीद्वारे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये *आरक्षण* हा घटक अनिवार्य केला गेला.या आरक्षण व्यवस्थेच्या रचनेपासून अंमलबजावणीपर्यंत अनेक वेळा वाद, मतभेद, कायदेशीर अनिश्चितता,तसेच राजकीय हस्तक्षेप यांचा सामना करावा लागला.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
विकास भीमराव पाईकराव,संशोधक विद्यार्थी,मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा

How to cite this article:
विकास, . भीमराव . पाईकराव . (2025). स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील निवडणूक आरक्षण व त्यामधील सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका – एक चिकित्सक अध्ययन. *Journal of Research & Development, 17(12(I)), 23–28.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18145255

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18145255

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

यामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने वेळोवेळी अत्यंत महत्त्वपूर्ण निर्णय दिले असून त्यांचा समग्र परिणाम स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूक प्रक्रियेवर जाणवला आहे..महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांवर सर्वोच्च न्यायालयाने महत्त्वपूर्ण निर्णय दिला आहे. राज्यात सुरू असलेल्या नगरपालिका आणि नगरपंचायत निवडणुकीसंदर्भात काही याचिकांवर न्यायालयाने स्पष्ट मत मांडले आहेर्वोच्च न्यायालयाने निवडणुकांचा वेळापत्रक बदलण्याची मागणी फेटाळून लावली असून, निवडणूक प्रक्रिया नियोजित वेळेनुसार सुरू राहणार असल्याचे स्पष्ट केले आहे. मात्र, ५० टक्क्यांहून अधिक ओबीसी आरक्षण असलेल्या ५७ संस्थांच्या निकालांचा अंतिम निर्णय न्यायालयाच्या आदेशावर अवलंबून राहणार आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील आरक्षणाची आवश्यकता

भारतीय समाजरचनेत ऐतिहासिकदृष्ट्या अस्तित्वात असलेली जातीय, लैंगिक आणि सामाजिक विषमता स्थानिक प्रशासनातही परावर्तित होत होती. ग्रामीण व नागरी स्तरावर निर्णयप्रक्रियेतील प्रतिनिधित्व काही विशिष्ट वर्गांपुरते मर्यादित राहण्याची प्रवृत्ती होती.

स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व

भारतातील निम्म्या लोकसंख्येचा समावेश असलेल्या महिलांचे निर्णयप्रक्रियेत फार कमी प्रतिनिधित्व होते. ७३व्या-७४व्या दुरुस्तीनंतर स्थानिक संस्थांमध्ये किमान **१/३ जागा महिलांसाठी** राखीव ठेवण्यात आल्या. काही राज्यांमध्ये हे प्रमाण **५०%** पर्यंत नेण्यात आले आहे.

अनुसूचित जाती व जमाती

SC/ST समुदायांचे स्थानिक शासनातील सहभागाचे प्रमाण अत्यंत कमी असल्यामुळे त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागा आरक्षित करण्यात आल्या.

इतर मागासवर्ग

OBC समुदाय आर्थिक-सामाजिकदृष्ट्या मागे असल्याने त्यांना देखील आरक्षणात समाविष्ट करण्यात आले. मात्र OBC आरक्षण हा सर्वाधिक विवादग्रस्त व न्यायालयीन हस्तक्षेपाला विषय ठरलेला मुद्दा आहे.

संविधानिक आधार

७३वी व ७४वी दुरुस्ती

१९९२ मध्ये झालेल्या या दुरुस्त्यांनी भारतातील स्थानिक प्रशासनाला संविधानिक बळ दिले.

- **कलम २४३-D (पंचायती)** व **२४३-T (महानगरपालिका)** अंतर्गत SC, ST व महिलांसाठी आरक्षण अनिवार्य.
- OBC साठी मात्र राज्य सरकारांना आरक्षण देण्याचा पर्याय उपलब्ध.
- आरक्षण रोटेशन प्रणालीद्वारे फेरबदलासह लागू.

राज्य शासनाची भूमिका

आरक्षणाचे प्रमाण निश्चित करणे, जागावाटप, रोटेशन, ओबीसींच्या सामाजिक व शैक्षणिक मागासलेपणाची आकडेवारी सिध्द करणे इत्यादी जबाबदाऱ्या राज्य शासनांवर सोपवण्यात आल्या.

न्यायालयीन हस्तक्षेपाची गरज का निर्माण झाली?

वर्षानुवर्षे राज्य सरकारांनी:

- योग्य नियोजित आयोग स्थापन न करणे,
- अद्ययावत मागासलेपणाची माहिती न गोळा करणे,
- ओबीसी आरक्षणासाठी 'त्रिस्तरीय चाचणी' (Triple Test) न पाळणे,
- आरक्षणाचे प्रमाण ५०% पेक्षा जास्त नेणे,
- निवडणूक आयोगाच्या अधीन कार्य न ठेवता राजकीय हस्तक्षेप करणे,

या कारणांमुळे निवडणूक प्रक्रिया अनेकदा खंडित झाली. यावर सर्वोच्च न्यायालय व उच्च न्यायालयांना वारंवार निर्णय द्यावे लागले.

निवडणुकीसंदर्भातील पार्श्वभूमी

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांमध्ये ओबीसी आरक्षणाचा मुद्दा काही काळापासून चर्चेत होता. काही नगरपरिषदा आणि नगरपंचायतींमध्ये आरक्षणाचा एकूण टक्का ५० पेक्षा जास्त असल्याने निवडणुकांना थांबवावे, अशी मागणी काही याचिकाकर्त्यांनी न्यायालयात केली होती. ही याचिका फेटाळण्यात आली असली, तरी ५७ संस्थांमध्ये निवडून आलेल्या उमेदवारांचे भवितव्य न्यायालयाच्या अंतिम निर्णयावर अवलंबून राहणार आहे.निवडणूक आयोग आणि राज्य सरकार यांना उर्वरित स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निवडणूक प्रक्रिया सुरू करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे. मात्र, कोणत्याही नव्या निवडणुकीत आरक्षणाचा एकूण टक्का ५० पेक्षा जास्त असू नये, अशी अट कोर्टाने घातली आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

न्यायालयाने फेटाळलेल्या याचिकेची माहिती

५७ संस्थांमध्ये आरक्षणाचे प्रमाण ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त असल्याचे लक्षात येताच, निवडणुकांना स्थगित करण्याची मागणी न्यायालयात करण्यात आली होती. याचिकाकर्त्यांचा दावा होता की, ओबीसी आरक्षणाचा जास्त प्रमाणमुळे निवडणुकीत अपूर्णता येऊ शकते आणि निवडणूक प्रक्रियेला वैधानिक अडथळा येईल. मात्र, सर्वोच्च न्यायालयाने या याचिकेला फेटाळत स्पष्ट केले की, निवडणूक प्रक्रिया ठरलेल्या वेळेनुसार सुरूच राहणार आहे आणि कोणीही ती थांबवू शकणार नाही. कोर्टाने हे देखील नमूद केले की, निवडणुकांचा निकाल जर उमेदवारांना लाभला तरी, ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त आरक्षण असलेल्या ५७ संस्थांमध्ये अंतिम निर्णय न्यायालयाच्या आदेशानंतरच निश्चित होईल. त्यामुळे, निवडणुकीत जिंकलेले उमेदवार त्यांच्या अधिकारांमध्ये तात्पुरते आहेत.

संस्था: निकाल काय असेल यावर न्यायालयाचा निर्णय अवलंबून

अशा ५७ संस्थांमध्ये ४० नगरपरिषदा आणि १७ नगरपंचायतींचा समावेश आहे. या ५७ संस्थांमध्ये निवडून आलेल्या उमेदवारांचे भविष्य न्यायालयाच्या अंतिम आदेशावर अवलंबून राहणार आहे. कोर्टाने हे स्पष्ट केले की, निवडणूक प्रक्रिया थांबवली जाणार नाही, मात्र निकालाच्या वैधतेसाठी अंतिम न्यायालयाचा निर्णय महत्त्वाचा राहील. सर्वोच्च न्यायालयाने महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकींशी संबंधित प्रकरणात पुढील सुनावणी २१ जानेवारी 2026 रोजी निश्चित केली आहे. या तारखेला तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठासमोर प्रकरणाची सुनावणी होणार आहे. सुनावणीदरम्यान कोर्ट या प्रकरणातील सर्व मुद्द्यांचा सखोल विचार करेल आणि त्यानंतर ५७ संस्थांच्या निकालांचे अंतिम भवितव्य ठरवले जाईल. या संस्थांमध्ये ५० टक्क्यांहून अधिक ओबीसी आरक्षण असलेल्या नगर परिषदा आणि नगरपंचायतींचा समावेश आहे. कोर्टाचा निर्णय येईपर्यंत या ५७ संस्थांमध्ये निवडून आलेले उमेदवार न्यायालयाच्या अंतिम आदेशापर्यंत त्यांच्या पदावर असणार आहेत, मात्र अंतिम अधिकार कोर्टाच्या हातात राहणार आहे. यामुळे निवडणूक प्रक्रियेत कोणतीही अडथळा न येता मतदान ठरलेल्या तारखेनुसार होणार आहे. तसेच, कोर्टाने स्पष्ट केले आहे की भविष्यातील निवडणुकीत कोणत्याही परिस्थितीत आरक्षणाची टक्केवारी ५० पेक्षा जास्त होऊ नये, याची काळजी घेणे राज्य सरकार आणि निवडणूक आयोगाची जबाबदारी आहे. या सुनावणीच्या निकालावरून स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील राजकीय परिस्थिती आणि निवडणूक निकालांचे भवितव्य निश्चित होणार आहे.

निवडणूक आयोग आणि राज्य सरकारचे अधिकार

उर्वरित स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निवडणूक प्रक्रिया सुरु करण्यासाठी राज्य निवडणूक आयोग आणि राज्य सरकारला संपूर्ण स्वातंत्र्य दिले आहे. कोर्टाने स्पष्ट केले की, निवडणुका वेळेवर घेणे आवश्यक आहे आणि कोणत्याही परिस्थितीत आरक्षणाचे प्रमाण ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त असू नये. यामुळे निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि वैधानिकता कायम राहील.

न्यायालयाचे महत्त्वपूर्ण निर्देश

1. ५७ संस्थांमध्ये ज्या उमेदवारांनी निवडणूक जिंकली, त्यांचे अधिकार तात्पुरते आहेत.
2. निवडणूक प्रक्रियेला कोणत्याही प्रकारचा अडथळा निर्माण होणार नाही.
3. पुढील निवडणुकांमध्ये आरक्षणाचा प्रमाण ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त असू नये.
4. पुढील सुनावणी २१ जानेवारी 2026 रोजी होईल आणि त्यानंतरच ५७ संस्थांच्या निकालांचा अंतिम निर्णय दिला जाईल.

विश्लेषकांचे मत

राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीसंदर्भातील सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय लोकशाही प्रक्रियेच्या रक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. निवडणुका वेळेवर होण्याची खात्री झाल्याने नागरिकांचा विश्वास कायम राहतो. मात्र, ५७ संस्थांमध्ये आरक्षणाच्या मुद्द्यांवर न्यायालयाची अंतिम भूमिका निश्चित करणे आवश्यक आहे. हे निर्णय भविष्यातील निवडणूक धोरण आणि आरक्षण पद्धतीवर परिणाम करेल. विशेष म्हणजे, सर्वोच्च न्यायालयाने निवडणूक प्रक्रिया आणि आरक्षणाच्या मर्यादेबाबत स्पष्ट मार्गदर्शन दिल्यामुळे राज्य सरकार आणि निवडणूक आयोगास प्रक्रियेत गती आणण्यास मदत होणार आहे. भविष्यातील निवडणुका पारदर्शक आणि सर्वसमावेशक पद्धतीने पार पडतील अशी अपेक्षा आहे.

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांवर सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला निर्णय नागरिकांच्या लोकशाही हक्कांचे रक्षण करतो. निवडणुका वेळेत घडाव्यात, आरक्षणाच्या नियमांचे पालन होईल, आणि ५७ संस्थांमध्ये निकालांचे भवितव्य न्यायालयाच्या अंतिम आदेशावर अवलंबून राहील, असे स्पष्ट न्यायालयाने सांगितले आहे. निवडणूक प्रक्रिया पारदर्शक, वेगवान आणि वैध राहावी यासाठी हा निर्णय महत्त्वपूर्ण आहे.

सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्वाचे निर्णय – एक चिकित्सक अभ्यास

'कृष्णा मुरारी' प्रकरण (२०२१): OBC आरक्षणातील 'त्रिस्तरीय चाचणी'

सर्वोच्च न्यायालयाच्या या ऐतिहासिक निर्णयात OBC आरक्षणासाठी पुढील **तीन अटी** अनिवार्य केल्या:

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

1. **राज्याने मागासवर्गीय आयोगाची स्थापना करून वैज्ञानिक पद्धतीने मागासलेपणाची माहिती गोळा करणे.**
2. **आरक्षणाच्या एकत्रित प्रमाणावर ५०% ची वरची मर्यादा.**
3. **समतोल राखण्यासाठी वस्तुनिष्ठ पद्धतीने राजकीय प्रतिनिधित्वाचे मूल्यांकन.**

या चाचण्या पूर्ण न केल्यास OBC आरक्षण रद्द ठरवण्यात येते. यामुळे महाराष्ट्रासह अनेक राज्यांमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका विलंबित झाल्या.

महाराष्ट्र OBC आरक्षण प्रकरण (२०२१–२२)

महाराष्ट्रातील स्थानिक निवडणुकांमध्ये OBC आरक्षण रद्दबातल ठरवताना सर्वोच्च न्यायालयाने नमूद केले की:

- राज्य सरकारकडे **मागासवर्गीय आयोगाचा अद्ययावत डेटा** उपलब्ध नव्हता.
- त्रिस्तरीय चाचणी पूर्ण न केल्याने OBC आरक्षण संविधानविरोधी ठरते.

न्यायालयाने स्पष्ट केले की:"डेटा शिवाय OBC आरक्षण हे कोणतेही वैज्ञानिक आधार नसलेली राजकीय कृती ठरते."परिणामी, राज्याला नवे आयोग स्थापन करावे लागले, डेटा संकलन करावे लागले आणि निवडणुका काही ठिकाणी रोखाव्या लागल्या.

महिला आरक्षणावरील न्यायालयीन दृष्टिकोन

सर्वोच्च न्यायालयाने सदैव महिला आरक्षणाचा समर्थनात्मक व प्रगत दृष्टिकोन ठेवला आहे. विविध निर्णयांमध्ये त्यांनी नमूद केले की:

- महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण हे केवळ आरक्षणाचा विषय नसून लोकशाहीतील लैंगिक न्यायाचा आधारस्तंभ आहे.
- रोटेशन पद्धतीने महिला नेतृत्व निर्माण होते आणि पिढ्यानुपिढ्या राजकीय सहभाग वाढतो.

SC/ST आरक्षणावरील भूमिका

SC/ST आरक्षण हा संविधानिकदृष्ट्या अनिवार्य घटक आहे. न्यायालयांनी वारंवार नमूद केले की:

- हे आरक्षण काढून टाकणे किंवा कमी करणे राज्य सरकारांना मान्य नाही.
- रोटेशन व प्रमाण हे लोकसंख्येच्या प्रमाणात असणे आवश्यक.
- निवडणुका होताना आरक्षण प्रक्रियेत कोणतीही अनावश्यक विलंब टाळणे गरजेचे.

सर्वोच्च न्यायालयाच्या हस्तक्षेपाचे सकारात्मक परिणाम

आरक्षणाची वैज्ञानिकता वाढली

'त्रिस्तरीय चाचणी'मुळे OBC आरक्षणाला संशोधनाधारित पायाभूत आधार मिळाला. राजकीय हेतूने केलेले आरक्षण कमकुवत झाले.

राज्य सरकारांवर उत्तरदायित्व

आयोग स्थापन करणे, सर्वेक्षण करणे, लोकसंख्येचा डेटा गोळा करणे यासारखी कामे राज्यांसाठी बंधनकारक झाली.

निवडणूक आयोगाचे स्वायत्तत्व बळकट

न्यायालयांनी सांगितले की, आरक्षण प्रक्रियेमुळे निवडणूक आयोगाची भूमिका कमी होऊ नये. निवडणूक वेळेत होणे ही लोकशाहीची गरज आहे.

महिलांचे प्रतिनिधित्व शाश्वत

महिला आरक्षणाच्या माध्यमातून हजारो महिला स्थानिक पातळीवर नेतृत्वात पुढे आल्या. न्यायालयाने या प्रक्रियेचे समर्थन करून ती अधिक स्थिर केली.

न्यायालयीन हस्तक्षेपाचे प्रतिकूल परिणाम

निवडणुका विलंबित होणे

OBC आरक्षण पूर्ण नसेल, डेटा नसल्यास निवडणुका थांबतात. यामुळे:

- स्थानिक समस्यांचे निराकरण उशीराने होते,
- प्रशासकीय कामकाज तात्पुरत्या अधिकाऱ्यांवर अवलंबून राहते,
- लोकशाही प्रक्रियेचा वेग मंदावतो.

राज्य–केंद्र–न्यायालय–निवडणूक आयोग यांच्यात संस्था-तणाव वाढणे

राजकीय पक्षांचा आरोप असतो की न्यायालयांचा हस्तक्षेप अत्यधिक आहे. न्यायालय मात्र म्हणते की राज्ये तयारी करत नाहीत.

काही वेळा सामाजिक अस्थिरता

OBC प्रतिनिधित्व कमी झाल्यास सामाजिक असंतोष निर्माण होतो. आरक्षण ही भावनिक व राजकीयदृष्ट्या संवेदनशील बाब असल्याने याचे परिणाम व्यापक असतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

चिकित्सक विश्लेषण

आरक्षण: सामाजिक न्याय की राजकीय साधन?

स्थानिक पातळीवर पाहता, आरक्षणाचे दोन्ही परिणाम दिसतात. सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी म्हणून तो अत्यंत आवश्यक वाटतो; तितकेच त्याचा राजकीय वापर जास्त आढळतो. न्यायालयाने ही दरी ओळखून आरक्षण वैज्ञानिक पद्धतीने होण्यावर भर दिला.

ट्रिपल टेस्ट: गरजेची पण अवघड प्रक्रिया

राज्य सरकारांकडे क्षमता, वेळ, तांत्रिक साधनांची कमतरता असते. त्यामुळे आयोग स्थापन करणे व डेटा गोळा करणे ही दीर्घ प्रक्रिया ठरते. परंतु सामाजिक न्यायासाठी या अटी आवश्यक आहेत.

महिलांचे स्थानिक राजकारणातील उदय

महिला आरक्षणाने स्थानिक प्रशासनाचे स्वरूपच पालटले. अनेक गावांत महिला सरपंच, नगरसेविका प्रभावीपणे काम करताना दिसतात. न्यायालयाने कधीही महिला आरक्षणाबाबत कठोर भूमिका घेतलेली नाही. उलट या प्रक्रियेला प्रोत्साहन दिले आहे.

न्यायालयीन हस्तक्षेप: स्वायत्ततेवरील प्रश्न?

काही अभ्यासकांचा प्रश्न असा आहे की:

- आरक्षणाच्या अंमलबजावणीतील प्रत्येक पाऊल न्यायालयाने नियंत्रित करावे का?
- निवडणुकीतील कारभार सरकार व निवडणूक आयोग यांच्या अखत्यारीत येणे योग्य नाही का?

या प्रश्नांचे उत्तर संतुलित आहे. न्यायालय हस्तक्षेप करते कारण राज्य सरकारे वेळेवर आणि वैज्ञानिक पद्धतीने काम करत नाहीत. जर राज्ये स्वतःहून संविधानिक प्रक्रिया पाळतील तर न्यायालयाला हस्तक्षेप करण्याची आवश्यकता उरणार नाही.

पुढील वाटचाल: कोणत्या सुधारणांची गरज?

राष्ट्रीय स्तरावर एकसमान आरक्षण मार्गदर्शक तत्त्वे

OBC आरक्षण राज्यनिहाय बदलत असल्याने देशभर एकसमान धोरणाची मागणी वाढत आहे.

वेळेवर अद्ययावत सर्वेक्षण

जातीचे आणि सामाजिक मागासलेपणाचे अध्ययन सतत अद्ययावत असावे. तेव्हा आरक्षणातील अनिश्चितता कमी होईल.

निवडणूक आयोगाचा डेटा विभाग

आरक्षणाशी संबंधित माहिती एकत्रित ठेवणारा स्वतंत्र विभाग तयार करणे आवश्यक आहे.

महिलांसाठी नेतृत्व प्रशिक्षण

स्त्रियांच्या राजकीय सहभागाला बळकटी देण्यासाठी प्रशिक्षण, संसाधन, क्षमता विकास आवश्यक.

निष्कर्ष

स्थानिक स्वराज्य संस्था भारतीय लोकशाहीचे खरे आधारस्तंभ आहेत. समाजातील मागासलेल्या, वंचित आणि महिलांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्यासाठी आरक्षण ही आवश्यकता आहे. परंतु या प्रक्रियेत राजकीय हस्तक्षेप, प्रशासनिक विलंब, वैज्ञानिक पद्धतीची कमतरता आदी कारणांमुळे गुंतागुंत वाढली आहे.

सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयांनी:

- आरक्षणाला वैज्ञानिक व डेटा-आधारित चौकट दिली,
- राज्यांना उत्तरदायी बनवले,
- निवडणूक आयोगाची स्वायत्तता व लोकशाहीची अखंडता संरक्षित केली.

त्याचवेळी न्यायालयीन हस्तक्षेपामुळे निवडणुकांमध्ये विलंब, शासकीय कामकाजातील अनिश्चितता हे दुष्परिणामही निर्माण झाले.सर्वंकष विचार करता, आरक्षण हे सामाजिक न्यायाचे प्रमुख साधन आहे. सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका संतुलित, संविधाननिष्ठ व लोकशाहीसाठी हितकारक ठरलेली आहे. पुढील काळात राज्य सरकारांनी वेळेवर वैज्ञानिक सर्वेक्षण व आयोगाचे काम पूर्ण केल्यास न्यायालयीन हस्तक्षेपाची आवश्यकता कमी होईल आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांची निवडणूक प्रक्रिया अधिक सुदृढ, विश्वासार्ह आणि प्रभावी बनेल.

संदर्भ सूची

1. K. Krishna Murthy (Dr.) & Ors. v. Union of India, (2010) 7 SCC 202.
2. Vikas Kishanrao Gawali v. State of Maharashtra, (2021) 6 SCC 73.
3. State of Maharashtra v. Kedar Shashikant Deshpande, (2022) SCC OnLine SC 168.
4. Rajendra Shankar Shende v. State of Maharashtra, (2021) SCC OnLine SC 1083.
5. Union of India v. R.C. Poudyal, (1994) Supp (1) SCC 324.
6. Indra Sawhney v. Union of India, (1992) Supp (3) SCC 217 (आरक्षणाच्या मर्यादा व तत्त्वांसाठी संदर्भ).

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

7. Ashok Kumar Thakur v. Union of India, (2008) 6 SCC 1. B. L. Fadia & Kuldeep Fadia, *Public Administration in India*.
8. S.R. Maheshwari, *Local Government in India*.
9. George Mathew (Ed.), *Status of Panchayati Raj in the States of India*.
10. M.L. Kanshi & Subhash Kashyap, *Local Governance and Constitutional Law*.
11. Sujata Patel, *Local Self-Government and Social Justice*.
12. संविधान व कायदे
13. भारताचे संविधान — शासन प्रकाशन.
14. Seventy-Third Constitutional Amendment Act, 1992.
15. Seventy-Fourth Constitutional Amendment Act, 1992.
16. राज्यनिहाय पंचायत राज अधिनियम व नगरपालिका अधिनियम (उदा., महाराष्ट्र पंचायत राज अधिनियम, 1994; महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम).

अधिकृत संकेतस्थळे

17. 17.Election Commission of India – (स्थानीय स्वराज्य निवडणुका व नियमावली).
18. 18.Ministry of Panchayati Raj – panchayat.gov.in
19. 19.Supreme Court of India – सर्वोच्च न्यायालयातील ताजे निर्णय व प्रकरण संदर्भ.
20. 20.संबंधित राज्य निवडणूक आयोगांची संकेतस्थळे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

भारताची लोकशाही

प्रा. रक्टे जया अण्णासाहेब
रमेश फिरोदिया कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, साकूर,संगमनेर
Email- jaya.rashinkar@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171207
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 29-32
December 2025
Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

सारांश

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे, जिथे संविधानाला सर्वोच्च कायदा मानले जाते. २६ जानेवारी १९५० रोजी अंमलात आलेल्या भारतीय संविधानाने देशाला सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही प्रजासत्ताक म्हणून एक नवीन ओळख दिली. हा शोधनिबंध भारतातील लोकशाहीची संकल्पना, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, महत्त्वाचे घटक, कार्यप्रणाली, आव्हाने आणि भविष्यातील दिशानिर्देशांचा अभ्यास करतो. संसद, निवडणूक आयोग आणि न्यायपालिका या तीन स्तंभांमुळे भारतातील लोकशाही स्थिर राहिली आहे. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार, मूलभूत हक्क, राज्याचे मार्गदर्शक तत्वे आणि स्वायत्त संस्था यामुळे लोकशाही अधिक समावेशक बनली आहे. तथापि, जातीचे राजकारण, भ्रष्टाचार, पैशाचा वाढता वापर, सामाजिक-आर्थिक असमानता आणि दिशाभूल करणारी माहिती ही प्रमुख आव्हाने आहेत. हरित क्रांती, स्थानिक स्वराज्य संस्था, महिला आणि वंचित गटांचा वाढता सहभाग यासारख्या यशस्वी अनुभवांमुळे लोकशाही मजबूत झाली आहे. या संशोधनातून असा निष्कर्ष निघतो की भविष्यात पारदर्शक निवडणुका, डिजिटल प्रशासन, न्यायव्यवस्थेतील सुधारणा आणि नागरिकांचा जाणीव पूर्वक सहभाग यामुळे भारतातील लोकशाही मजबूत होईल.

परिचय

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश म्हणून ओळखला जातो. १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, देशाला राजकीय स्थिरता, सामाजिक न्याय आणि आर्थिक प्रगती या तिहेरी आव्हानांना तोंड द्यावे लागले. या आव्हानांना तोंड देताना, भारताने ब्रिटिश वसाहतवादी सत्तेकडून मिळालेल्या संसदीय परंपरेला स्वतःच्या गरजांनुसार आकार दिला आणि स्वतंत्र, सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक म्हणून जगासमोर आपली ओळख निर्माण केली. २६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय संविधान लागू झाल्यानंतर, भारतातील लोकशाही केवळ मतदानापुरती मर्यादित राहिली नाही तर ती एक व्यापक सामाजिक-राजकीय प्रक्रिया बनली. लोकशाहीच्या चौकटीत, नागरिकांचे मूलभूत हक्क, स्वायत्त न्यायव्यवस्था, स्वतंत्र माध्यमे आणि सत्तेचे विकेंद्रीकरण विकसित झाले. आज, भारतातील लोकशाही पाश्चात्य लोकशाही परंपरांपेक्षा वेगळी आहे कारण येथील लोकशाही केवळ राजकीयच नाही तर सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाचीही हमी देते. या संशोधन पत्राचा उद्देश भारतातील संवैधानिक लोकशाहीची संकल्पना, तिचा ऐतिहासिक विकास, मूलभूत तत्त्वे, कार्यप्रणाली, आव्हाने आणि भविष्यातील दिशानिर्देशांचा सखोल अभ्यास करणे आहे.

लोकशाहीची संकल्पना

लोकशाही ही एक राजकीय व्यवस्था आहे जिथे सत्तेचा वापर लोकांच्या प्रतिनिधींद्वारे केला जातो, परंतु ही शक्ती संविधानाच्या चौकटीत कार्य करते. म्हणजेच, लोकशाही म्हणजे सरकारवर लोकांचे नियंत्रण, तर संवैधानिकता म्हणजे त्या शक्तीवर लादलेले मर्यादित निर्बंध. लोकशाही ही केवळ बहुसंख्य लोकांची हुकूमशाही नाही, तर ती प्रत्येक नागरिकाच्या हक्कांचे, स्वातंत्र्यांचे आणि प्रतिष्ठेचे रक्षण करते. उदाहरणार्थ, बहुसंख्य लोक निर्णय घेत असले तरी, जर तो निर्णय नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करत असेल, तर न्यायालय ते घोषित करू शकते.

भारतातील संवैधानिक लोकशाहीची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये अशी आहेत

1. सार्वत्रिक प्रौढ मतदान: प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला जात, धर्म, लिंग, भाषा काहीही असो, मतदानाचा अधिकार आहे.
2. लिखित संविधान: भारताकडे जगातील सर्वात मोठे लिखित संविधान आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. रक्टे जया अण्णासाहेब,रमेश फिरोदिया कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, साकूर,संगमनेर.

How to cite this article:
रक्टे, . जया . अण्णासाहेब . (2025). भारताची लोकशाही. *Journal of Research & Development, 17(12(I)), 29–32.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18145294

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18145294

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

3. स्वायत्त न्यायव्यवस्था: कायद्यासमोर सर्व समान आहेत आणि न्यायालयाला घटनात्मक सर्वोच्चता आहे.
4. अधिकारांचे पृथक्करण: कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका यांच्यातील परस्पर संतुलन.
5. मूलभूत हक्क आणि कर्तव्ये: नागरिकांना दिलेले अधिकार आणि जबाबदाऱ्या.
6. या वैशिष्ट्यांमुळे, भारतातील लोकशाही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित नाही, तर सामाजिक आणि आर्थिक न्याय मिळवण्यासाठी देखील प्रयत्नशील आहे.

भारतीय संविधानाचा विकास आणि लोकशाहीचा पाया:-

भारतातील संवैधानिक लोकशाहीची मुळे भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात, भारतीय नेत्यांनी ब्रिटिश संसदीय परंपरा, अमेरिकन स्वातंत्र्याची घोषणा आणि फ्रेंच राज्यक्रांतीमधील स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांचा अभ्यास केला आणि लोकशाही शासनाचा आदर्श मांडला. १९४६ मध्ये संविधान सभेची स्थापना झाली. देशातील विविध प्रदेश, सामाजिक गट आणि राजकीय विचारसरणीच्या प्रतिनिधींनी या सभेत भाग घेतला. पहिले अधिवेशन ९ डिसेंबर १९४६ रोजी झाले आणि २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी मसुदा समितीची स्थापना करण्यात आली. डॉ. बाबासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली ही समिती आंबेडकरांनी सुमारे २ वर्षे, ११ महिने आणि १७ दिवस काम केले आणि २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी भारतीय संविधानाचा अंतिम मसुदा स्वीकारला .

भारतीय संविधानाने खालील महत्त्वाची तत्त्वे स्वीकारली आहेत

1. लोकशाही व्यवस्था: सार्वभौम लोकांकडून सत्तेचा उगम
2. संघराज्य रचना: केंद्र आणि राज्यांमधील सत्तेचे वाटप
3. संसदीय व्यवस्था: जबाबदार आणि जबाबदार सरकार
4. धर्मनिरपेक्षता: सर्व धर्मांना समान वागणूक
5. सामाजिक न्याय: वंचित घटकांसाठी आरक्षण आणि कल्याणकारी योजना

भारतात लोकशाहीचा पाया रचताना, प्रस्तावनेत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, धर्मनिरपेक्षता आणि समाजवाद या मूल्यांचा स्पष्टपणे उल्लेख करण्यात आला होता.

भारतीय लोकशाहीचे महत्त्वाचे संविधानिक घटक:-

भारतीय लोकशाहीला स्थिरता, शाश्वतता आणि लोकसहभाग प्रदान करणारे काही मूलभूत संविधानिक घटक खालीलप्रमाणे आहेत:

सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार

प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला मतदानाचा अधिकार दिल्याने लोकशाहीचा पाया मजबूत झाला. भारत हा जगातील सर्वात मोठा निवडणूक मतदारसंघ आहे, जिथे दर पाच वर्षांनी कोट्यवधी मतदार मतदान करतात.

मूलभूत हक्क

१२ ते ३५ मधील अधिकारांनी नागरिकांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, समानता, धर्म स्वातंत्र्य आणि संवैधानिक उपाय असे अधिकार दिले. हे अधिकार न्यायालयीन संरक्षणाखाली असल्याने, ते केवळ कागदापुरते मर्यादित नाहीत.

राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे

३६ ते ५१ मधील ही तत्वे न्याय्य समाज निर्माण करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वे आहेत. उदाहरणार्थ, मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, आरोग्यसेवा, समान वेतन इत्यादी धोरणे.

संसदीय व्यवस्था

कार्यकारी मंडळ कायदेमंडळाला जबाबदार असते. पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ संसदेला जबाबदार असतात, त्यामुळे लोकशाहीमध्ये पारदर्शकता वाढते.

स्वायत्त संस्था

- निवडणूक आयोग: निष्पक्ष निवडणुका
- महालेखा परीक्षक: सरकारी आर्थिक व्यवहारांचे लेखापरीक्षण
- लोकसेवा आयोग: भरतीमध्ये पारदर्शकता

या संस्था लोकशाहीमध्ये जबाबदारी आणि निष्पक्षता राखतात.

लोकशाहीचे कार्य - संसद, निवडणूक आयोग, न्यायपालिका

भारतीय लोकशाहीचे योग्य कार्य प्रामुख्याने संसद, निवडणूक आयोग आणि न्यायपालिका यावर अवलंबून आहे. जरी हे तिन्ही स्तंभ एकमेकांपासून स्वायत्त असले तरी, लोकशाही मजबूत करण्यात ते पूरक भूमिका बजावतात.

संसद

भारतीय संसदेत दोन सभागृहे आहेत - लोकसभा सभा आणि राज्यसभा सभा.

• लोक सभा: लोकप्रतिनिधींचे सभागृह आणि कायदे बनवणे, अर्थसंकल्प मंजूर करणे आणि कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवते.
• राज्य सभा: प्रादेशिक हितांचे प्रतिनिधित्व करते आणि महत्त्वाच्या विधेयकांवर पुनर्विचार करण्याची संधी प्रदान करते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

संसदेची मुख्य कार्ये

1. कायदा बनवणे
2. लोकप्रतिनिधींकडून सरकारचे नियंत्रण
3. बजेट आणि आर्थिक नियंत्रण
4. संविधान दुरुस्ती

संसद नागरिकांचा आवाज सरकारपर्यंत पोहोचवण्यास सक्षम करते आणि लोकशाही प्रक्रिया मजबूत करते.

निवडणूक आयोग

भारतीय निवडणूक आयोग हा एक स्वायत्त आणि घटनात्मक मान्यताप्राप्त आयोग आहे.

- मुख्य कार्ये: निष्पक्ष आणि मुक्त निवडणुका घेणे, आचारसंहिता लागू करणे, मतदारांची नोंदणी करणे आणि निवडणूक प्रक्रिया पारदर्शक ठेवणे.
- निवडणूक आयोगाची स्वायत्तता ही खात्री देते की सत्तेचे लोकशाही हस्तांतरण शांततापूर्ण आणि निष्पक्ष पद्धतीने होईल.

न्यायपालिका

भारतीय न्यायव्यवस्था स्वतंत्र आहे आणि तिला संवैधानिक सर्वोच्चता आहे.

- सर्वोच्च न्यायालय: संविधानाचे अंतिम अर्थ लावते आणि संवैधानिक अधिकारांचे संरक्षण करते.
- न्यायिक आढावा: संसद आणि कार्यकारिणीचे निर्णय संविधानानुसार आहेत की नाही हे तपासते.
- जनहित याचिका (PIL): समाजातील वंचित घटकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी एक प्रभावी साधन.

या तीन स्तंभांचे कार्य भारतातील लोकशाहीला संवैधानिक आधार प्रदान करते.

संवैधानिक लोकशाहीसमोरील आव्हाने

भारतातील संवैधानिक लोकशाहीने अनेक यश मिळवले असले तरी, काही गंभीर आव्हाने अजूनही आहेत. ही आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत:

जात, धर्म आणि प्रादेशिकतेचे राजकारण:-

निवडणुकीत जात, धर्म आणि प्रदेशावर आधारित प्रचारामुळे लोकशाहीचे व्यापक राष्ट्रीय उद्दिष्ट कधीकधी दुय्यम ठरते.

पैसा आणि सत्तेचा गैरवापर:-

निवडणुकांमधील वाढता खर्च, काळ्या पैशाचा वापर आणि मतदारांवर आर्थिक प्रभाव पाडण्याचे प्रयत्न लोकशाहीच्या तत्वांना कमकुवत करतात.

भ्रष्टाचार आणि प्रशासकीय अकार्यक्षमता

सरकारी व्यवस्थेतील भ्रष्टाचारामुळे धोरणे आणि योजनांचे फायदे योग्य लोकांपर्यंत पोहोचत नाहीत.

सामाजिक आणि आर्थिक असमानता

गरिबी, बेरोजगारी आणि शैक्षणिक असमानता यामुळे नागरिकांचा एक मोठा वर्ग लोकशाही प्रक्रियेत प्रभावीपणे सहभागी होण्यापासून रोखला जातो.

माध्यमांची भूमिका आणि माहितीचा गैरवापर

लोकशाहीसाठी माध्यमांचे स्वातंत्र्य आवश्यक असले तरी, कधीकधी दिशाभूल करणारी माहिती आणि बनावट बातम्या जनतेसमोर येतात, ज्यामुळे लोकशाही निर्णय प्रक्रियेवर परिणाम होतो.

यशोगाथा आणि प्रगती

भारतातील संवैधानिक लोकशाहीने अनेक क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय यश मिळवले आहे. हे यश केवळ राजकीय क्षेत्रातच नाही तर सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रातही दिसून येते.

शांततापूर्ण पद्धतीने सत्ता हस्तांतरण

१९५२ पासून आजपर्यंत, भारतात सार्वत्रिक निवडणुकांद्वारे सत्ता हस्तांतरण शांततेत झाले आहे. आणीबाणीचा काळ (१९७५-७७) वगळता , लोकशाही संस्थांची स्थिरता राखली गेली आहे.

आर्थिक आणि सामाजिक सुधारणा

- **हरित क्रांती:** कृषी उत्पादन वाढले आणि अन्न सुरक्षेचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात सुटला.
- **उद्योग आणि सेवा क्षेत्राचा विकास**: उदारीकरणानंतर भारताने माहिती तंत्रज्ञान आणि सेवा क्षेत्रात मोठी प्रगती केली.
- **सामाजिक न्याय:** अनुसूचित जाती आणि जमाती, इतर मागासवर्गीय आणि महिलांसाठी आरक्षण आणि कल्याणकारी योजना लागू करण्यात आल्या.

स्थानिक स्वराज्य संस्था

७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याच्या (१९९२) अंमलबजावणीमुळे, पंचायत राज आणि नगरपालिकांच्या माध्यमातून स्थानिक पातळीवर लोकशाही मजबूत झाली.

महिला आणि वंचित गटांचा सहभाग

- पंचायत आणि नगरपालिकांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण
- अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी राजकीय प्रतिनिधित्व

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

यामुळे लोकशाही अधिक समावेशक झाली आहे.

भविष्यातील दिशानिर्देश आणि सुधारणा

भारतातील संवैधानिक लोकशाही अधिक मजबूत करण्यासाठी काही सुधारणांची आवश्यकता आहे.

निवडणूक सुधारणांवर लक्ष केंद्रित करा

- निवडणुकीच्या पैशाचा गैरवापर थांबवा
- पारदर्शक राजकीय निधी व्यवस्थापन
- मतदार शिक्षणावर अधिक लक्ष केंद्रित करा

न्यायव्यवस्थेतील सुधारणा:-

- प्रलंबित प्रकरणांचा जलद निपटारा
- न्यायालयीन प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाचा वापर
- सामान्य माणसाला न्याय मिळणे सोपे करणे

डिजिटल लोकशाहीचा विकास:-

- ई-गव्हर्नन्समुळे प्रशासन पारदर्शक आणि कार्यक्षम होते.
- ऑनलाइन सार्वजनिक सहभागासाठी वाढत्या संधी

लोकशाही मूल्यांचे शिक्षण

शालेय आणि महाविद्यालयीन पातळीवर संवैधानिक मूल्ये आणि नागरी शिक्षणावर भर देणे आवश्यक आहे, जेणेकरून नागरिक जागरूक आणि जबाबदार बनतील.

निष्कर्ष

भारतातील संवैधानिक लोकशाही ही केवळ एक राजकीय व्यवस्था नाही तर सामाजिक आणि आर्थिक न्याय मिळवण्याचे एक साधन आहे. स्वातंत्र्यानंतर, भारताने संसदीय परंपरा, स्वायत्त संस्था, सार्वत्रिक मताधिकार आणि न्यायव्यवस्था यांच्या माध्यमातून लोकशाहीचा मजबूत पाया घातला आहे. जातीचे राजकारण, भ्रष्टाचार आणि आर्थिक असमानता यासारखी आव्हाने कायम असली तरी, लोकशाही मूल्यांचे पालन करण्याची भारताची क्षमता उल्लेखनीय आहे. भविष्यात, तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर, पारदर्शक प्रशासन आणि नागरिकांचा जाणीवपूर्वक सहभाग यामुळे भारतातील संवैधानिक लोकशाही मजबूत होईल.

संदर्भ

1. Ambedkar, B. R. (1950). *The Constitution of India*. Government of India.
2. Austin, G. (1999). *The Indian Constitution: Cornerstone of a nation* (2nd ed.). Oxford University Press.
3. Bhargava, R. (2010). *The promise of India's secular democracy*. Oxford University Press.
4. Chandhoke, N. (1999). *Beyond secularism: The rights of religious minorities*. Oxford University Press.
5. भारत सरकार. (२०२३). *भारताचे संविधान (२०२३ पर्यंत अद्ययावत)*. कायदा आणि न्याय मंत्रालय. https://legislative.gov.in वरून घेतले.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

पोषण , आहारशास्त्र आणि जीवनशैलीचे आजार मधुमेह एक अभ्यास

श्रीमती मेघा सौरव देसाई
असिस्टंट प्रोफेसर,गृहविज्ञान विभाग,
श्रीमती आक्काताई रामगोंडा पाटील कन्या महाविद्यालय इचलकरंजी.
Email- desaimegha750@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171208
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 33-37
December 2025

Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

सारांश

जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार, आजकाल जीवनशैलीशी संबंधित आजार (उदा. मधुमेह - Diabetes, हृदयविकार - Cardiovascular Diseases, उच्च रक्तदाब - Hypertension आणि काही प्रकारचे कर्करोग - Cancers) हे जगातील मृत्युदराचे आणि आरोग्याच्या बिघाडाचे प्रमुख कारण बनले आहेत. या संशोधन पेपरचा उद्देश आधुनिक आहार पद्धती, शारीरिक हालचालींचा अभाव (Sedentary Lifestyle) आणि तणाव (Stress) यांचा थेट संबंध या जीवनशैलीजन्य आजारांच्या वाढत्या प्रादुर्भावाशी कसा आहे, हे तपासणे आहे. आम्ही आहारशास्त्र (Dietetics) आणि पोषण (Nutrition) यामध्ये झालेल्या अलीकडील बदलांचा अभ्यास केला आहे आणि या आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी तसेच त्यांच्या प्रतिबंधासाठी (Prevention) संतुलित आहार, पुरेशा प्रमाणात पाणी पिणे, फायबरचे सेवन आणि नियमित व्यायाम यांसारख्या हस्तक्षेपांचे (Interventions) महत्त्व अधोरेखित केले आहे. निष्कर्षांवरून असे दिसून येते की आहार आणि जीवनशैलीत केलेला सकारात्मक बदल केवळ औषधोपचारांपेक्षा अधिक प्रभावी ठरू शकतो. या अभ्यासाचे निष्कर्ष आरोग्य धोरणकर्ते (Health Policymakers), पोषणतज्ज्ञ (Nutritionists) आणि सामान्य लोकांना आरोग्यपूर्ण जीवनशैलीचा स्वीकार करण्यासाठी मदत करतील.

शोध संज्ञा- *जीवनशैलीशी संबंधित आजार (Lifestyle Diseases) , पोषण (Nutrition), आहारशास्त्र (Dietetics), मधुमेह (Diabetes Mellitus), हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी रोग (Cardiovascular Diseases – CVD), स्थूलता (Obesity), उच्च रक्तदाब (Hypertension), संतुलित आहार (Balanced Diet), प्रतिबंधात्मक आरोग्य (Preventive Healthcare).*

प्रस्तावना

समस्या आणि जागतिक संदर्भ

जीवनशैलीशी संबंधित आजार (NCDs - Non-Communicable Diseases) हे आज एक जागतिक संकट आहे. औद्योगिकीकरण (Industrialization), शहरीकरण (Urbanization) आणि फास्ट फूड संस्कृतीच्या वाढीमुळे लोकांच्या आहार आणि कामाच्या पद्धतीत मोठे बदल झाले आहेत. कामाचे स्वरूप बदलल्याने शारीरिक हालचाल कमी झाली आहे, ज्यामुळे शरीरातील मेटाबॉलिक प्रक्रिया (Metabolic Processes) बिघडल्या आहेत. या बदलांमुळे, पूर्वी वृद्धांमध्ये दिसणारे आजार आता तरुण आणि मध्यमवयीन लोकांमध्येही मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहेत.

पोषण आणि जीवनशैलीचा संबंध

पोषण हा मानवी आरोग्याचा आधारस्तंभ आहे. शरीराला आवश्यक असलेल्या पोषक तत्वांची (Nutrients) कमतरता किंवा अतिरिक्त सेवन, दोन्हीही हानिकारक ठरू शकतात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:

Address for correspondence:
प्रा.मेघा सौरव देसाई, असिस्टंट प्रोफेसर,गृहविज्ञान विभाग,श्रीमती आक्काताई रामगोंडा पाटील कन्या महाविद्यालय इचलकरंजी.

How to cite this article:
देसाई, . मेघा . सौरव . (2025). पोषण , आहारशास्त्र आणि जीवनशैलीचे आजार मधुमेह एक अभ्यास. Journal of Research & Development, 17(12(I)). https://doi.org/10.5281/zenodo.18145305

Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18145305
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

उदा. चरबी (Fats) आणि साधी साखर (Simple Sugars) यांचे अति सेवन थेट स्थूलता (Obesity) आणि इन्सुलिन प्रतिरोध (Insulin Resistance) याला कारणीभूत ठरते, जे पुढे जाऊन टाईप २ मधुमेह (Type 2 Diabetes) आणि हृदयविकार यांना जन्म देते. याउलट, फळे, भाज्या, तृणधान्ये (Cereals) आणि डाळी (Pulses) यांमधून मिळणारे फायबर आणि अँटिऑक्सिडंट्स हे शरीराचे संरक्षण करतात.

आहारशास्त्राचे महत्त्व

आहारशास्त्र हे केवळ 'काय खावे' याबद्दल नाही, तर ते 'कधी, किती आणि कसे खावे' यावर लक्ष केंद्रित करते. हे व्यक्तीच्या विशिष्ट गरजांनुसार (उदा. वय, लिंग, व्यवसाय आणि आरोग्याची स्थिती) आहार योजना (Diet Plans) तयार करण्यात मदत करते. उपचारात्मक आहारशास्त्र (Therapeutic Dietetics) हे जीवनशैलीजन्य आजार झालेल्या रुग्णांसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे, कारण ते औषधोपचारांना पूरक ठरते आणि आजाराची तीव्रता कमी करण्यास मदत करते.

उद्दिष्टे

आधुनिक आहार पद्धतींचा आणि शारीरिक हालचालींच्या अभावाचा जीवनशैलीजन्य आजारांच्या प्रादुर्भावावर होणारा परिणाम तपासणे.

- पोषण आणि आहारशास्त्रविषयक हस्तक्षेपांचे (Dietary Interventions) मधुमेह, हृदयविकार आणि स्थूलता यांच्या व्यवस्थापनातील (Management) महत्त्व निश्चित करणे.
- आरोग्यपूर्ण आहार आणि जीवनशैलीचा स्वीकार करण्यासाठी प्रभावी शैक्षणिक आणि जागरूकता कार्यक्रम (Educational Programs) विकसित करण्याच्या शक्यतांचा अभ्यास करणे.
- जीवनशैलीजन्य आजारांचा प्रतिबंध करण्यासाठी प्रतिबंधात्मक धोरणांसाठी (Preventive Policies) शिफारसी करणे.

गृहीत कृत्ये

1. **जंक फूड (Junk Food), प्रक्रिया केलेले अन्न (Processed Food) आणि शारीरिक हालचालींचा अभाव यामुळे जीवनशैलीजन्य आजारांचा प्रादुर्भाव वाढतो.**
2. संतुलित आहार आणि नियमित शारीरिक व्यायाम यांचा अवलंब केल्यास जीवनशैलीजन्य आजारांचा धोका लक्षणीयरीत्या कमी करता येतो.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात अभ्यासाचे मुख्य वैशिष्टय म्हणजे पोषण , आहारशास्त्र याबद्दल ज्यांना महत्वपूर्ण माहिती नाही त्यांना आहार कसा असावा कोणकोणती पोषण मूल्ये आपल्या शरीससाठी आवश्यक असून त्यामुळे जीवनशैलीतील आजार कसे दूर करता येईल .त्या संदर्भात गोळा केलेली माहिती व्दितीय स्वरूपाची आहे. विविध शोधनिबंध , संदर्भ ग्रंथ यातील उपलब्ध माहितीच्या आधारे शोधनिबंधाची मांडणी केली आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा

भारतीय लोकसंख्येतील मधुमेहावर विशेषतः **Dr. V Mohan, Dr. Anoop Misra** यांसारख्या संशोधकांनी अनेक पेपर प्रकाशित केले आहेत, जे 'एशियन इंडियन फिनोटाईप' (Asian Indian Phenotype) वर लक्ष केंद्रित करतात.

- **मोहन व्ही. आणि इतर (२०१८):** *Indian Council of Medical Research–India Diabetes Study (ICMR-INDIAB)* - भारतातील मधुमेहाचा प्रादुर्भाव (Prevalence) आणि त्याचे विविध घटक यावर सर्वात व्यापक आणि मूलभूत अभ्यास.
- **अन्नपूर्णी एस. आणि इतर (२०१४):** *Effect of dietary changes on metabolic parameters in Asian Indians.* - भारतीय पारंपरिक आहारातील बदल आणि मेटाबॉलिक सिंड्रोमवरील परिणाम तपासणारे अभ्यास.

माहितीचे विश्लेषण

मधुमेह

मधुमेह हा चयापचयाचा विकार आहे. हा समाजातील बुद्धिमान व कार्यक्षम लोकांना पुष्कळदा झालेला आढळतो. या रोगावर वेळेवर योग्य उपचार न झाल्यास तो वाढतो आणि घातकही ठरण्याचा संभव असतो. हल्ली निघालेल्या निरनिराळया प्रभावी औषधांमुळे यातील धोका व मृत्युची भीती पूर्वीइतकी राहिलेली नाही. मधुमेह झालेल्या रोग्याचे आयुष्यही वाढलेले आहे. या विकाराची माहिती असल्यास व रोग्याने आहारासंबंधी काही नियम व पथ्य पाळल्यास त्याला इतरांप्रमाणेच कार्यक्षम जीवन जगता येईल. मधुमेह हा इन्सुलिनच्या कमतरतेने होणारा आजार असून कर्बोदकांच्या पचनक्रियेशी त्याचा घनिष्ठ मधुमेह हा इन्सुलिनच्या संबंध आहे. आपल्या शरीरात असलेल्या स्वादुपिंडात विशिष्ट पेशींचे समूह असतात. त्यांना 'आयलेट्स ऑफ लँगर हॅन्स' म्हणतात. ह्या पेशीमध्ये इन्सुलीन हा स्राव तयार होतो. हा स्राव स्वादुपिंडातील केशवाहिन्या व रसवाहिन्यामध्ये शोषला जाऊन रक्तात मिसळतो. शरीराला उष्णता प्राप्त

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

होण्याकरीता साखरेचे ज्वलन होणे आवश्यक असते. त्याकरीता इन्सुलीनची आवश्यकता असते. या इन्सुलीनची उत्पत्ती जर काही कारणाने योग्य प्रमाणात होत नसेल तर रक्तात असलेल्या शर्करेचे प्रमाण वाढते. रक्तात प्रमाणाबाहेर झालेली साखर मुत्राबरोबर बाहेर पडू लागते. ह्या स्थितीला 'मधुमेह' म्हणतात. एखादेवेळी मुत्रातून साखर बाहेर टाकली न जाता रक्तात साखरेचे प्रमाण वाढते किंवा काही वेळेला रक्तातील साखरेचे प्रमाण न वाढता मुत्रातून ती स्रवते. याला मुत्रपिंडाची 'मधुमुत्रता' म्हणतात. इन्सुलीन या संप्रेरकामुळे रक्तातील शर्करेचे प्रमाण प्रतिशत १०० मि.ग्रॅ.च्या आसपास असते. जेवणानंतर तासभरात हे प्रमाण दीडपट होते तर दोन तासानंतर मुळ स्तरावर येते. साधारणतः १८० मि.ग्रॅ. पर्यंत हे प्रमाण वाढल्यास मुत्रातून शर्करा स्रवते.

मधुमेहाची लक्षणे

1. लवकर थकवा येणे. विशेषतः दुपारी ४-५ नंतर थकवा जाणवणे.
2. वजन कमी होणे,
3. मानसिक श्रम सहन न होणे.
4. सतत तहान लागणे.
5. मुत्रविसर्जनाची क्रिया वाढणे.
6. वारंवार चष्म्याचा नंबर वाढणे, दृष्टी अधू होणे.
7. रोगप्रतिकार क्षमता कमी होणे व सुस्ती येणे.
8. जखमा लवकर न भरणे.
9. अंगाला खाज सुटणे.
10. हातपायाला गोळे येणे.
11. मेंदुच्या व इतरही क्रिया मंदावणे.
12. हृदयविकार व रक्तदाब वाढणे.
13. यकृतात किटोन बॉडीजचे प्रमाण वाढणे.

मधुमेहाची कारणे

इन्सुलीनची कमतरता (Deficiency of Insulin) मधुमेह होण्याचे हे प्रमुख कारण आहे. इन्सुलीनच्या कमतरतेने कर्बोदकांचे पूर्ण ज्वलन झाल्याने शक्ती मिळविण्याकरीता शरीर प्रथिने व स्निग्धांचाही उपयोग करू लागते. या तिन्ही घटकांचा उपयोग न झाल्यास जीवनसत्वे व खनिजे कमी पडतात. त्यामुळे रोग्याचे वजन कमी होऊन इतर तक्रारी व विकार पण बळावतात.

१)आनुवंशिकता (Heredity) - हा आजार आनुवंशिकतेने होण्याचे प्रमाण जास्त आहे. आईवडील दोघांतही मधुमेह असल्यास बालकांना हमखास होतो. जर आई किंवा वडील दोघांपैकी एकाला मधुमेह असेल तर बालकाला मधुमेह होण्याची शक्यता जास्त असते. प्रत्यक्ष मुलांना मधुमेह झाला नाही तरी ते मधुमेहाचे वाहक असतात. साधारणतः वयाच्या ४०व्या वर्षाच्या आधी हा आजार व्यक्तीला झाल्यास तो अनुवंशिकतेमुळे होतो.

२)वय (Age) - मधुमेह हा रोग कोणत्याही वयाच्या व्यक्तीला होऊ शकतो. मात्र वयाच्या चाळीशीनंतर हा रोग होण्याची शक्यता जास्त असते. कधी कधी बालवयात सुद्धा हा रोग होतो.

३)स्थूलपणा (Obesity) - साधारणतः ३५-४० वर्षांच्या काळात शारीरिक क्रियाशीलता कमी झाल्याने व सतत जास्त आहार घेतल्याने शरीरावर चरबीचे प्रमाण वाढून लठ्ठपणा येतो. त्यामुळे कर्बोदकांचे चयापचय योग्य न झाल्याने मधुमेह होतो.

४)लिंग (Sex) - पुरुष किंवा स्त्री कोणत्याही व्यक्तीला मधुमेह होतो. परंतु स्त्रीयांपेक्षा पुरुषांमध्ये मधुमेह होण्याची शक्यता अधिक असते.

५)आर्थिक दर्जा (Economic Condition) - श्रीमंत व्यक्तीला कष्टाची कामे नसल्यामुळे शारीरिक हालचाली कमी होतात. श्रम कमी झाल्याने मधुमेह होण्याची शक्यता बळावते.

६)मानसिक ताण (Mental Stress) - मानसिक ताण, राग, उद्वेग, चिंता, भिती इत्यादी कारणांमुळे जेवण वेळेवर होत नाही. त्याचा परिणाम कर्बोदकांच्या चयापचयावर होऊन मधुमेह होतो.

७)शारीरिक ताण (Physical Stress) - सतत बैठे काम करणे, अनियमित जेवणाच्या व झोपण्याच्या वेळा यामुळे शरीरावर ताण येतो. अशी अवस्था दीर्घकाळ राहिल्यास मधुमेह होतो.

मधुमेहाचे प्रकार

१. बालवयातील मधुमेह (Juvenile Diabetes)

२. प्रौढांना होणारा मधुमेह (Adult Diabetes)

1. **बालवयातील मधुमेह (Juvenile Diabetes) -** साधारणतः वयाच्या २० वर्षांच्या आत होणारा मधुमेह म्हणजे बालवयातील मधुमेह होय. इन्सुलीच्या कमतरतेने अपर्याप्त पोषण झाल्याने होतो. अशा रुग्णांना उच्च दर्जाची प्रथिने, कॅलरी व इन्सलीन दिल्यास रक्तातील शर्करेचे प्रमाण लवकर कमी करता येते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

2. **प्रौढांना होणारा मधुमेह (Adult Diabetes)** -मध्यम वयामध्ये बहुतांश लठ्ठ व्यक्तींना या प्रकारचा मधुमेह होतांना आढळतो. बरेचदा मधुमेहाची लक्षणे आढळल्यावर सुद्धा त्याकडे दुर्लक्ष केल्या जाते. आहारावर नियंत्रण ठेवून रुग्ण या आजारावर नियंत्रण ठेवू शकतो. कधी कधी रुग्णाला इन्सुलीनची गरज भासते.

मधुमेहाची तपासणी

मधुमेह झाला किंवा नाही हे निश्चित करण्याकरीता विविध तपासण्या केल्या जातात.

1. **रक्त तपासणी -** १२ तास काहीही न खाता ही तपासणी केल्यास रोगाची तिव्रता ठरविता येते. १०० मि.ली. रक्तातील शर्करेच्या प्रमाणावरून रोगाची तिव्रता लक्षात येते.
   १०० मि.ली. रक्तात ८०-१२० मि.ली. ग्रॅम शर्करा – साधारण
   १०० मि.ली. रक्तात १२१-१६० मि.ली. ग्रॅम शर्करा - सौम्य
   १०० मि.ली. रक्तात १६१-२०० मि.ली. ग्रॅम शर्करा - तीव्र
   १०० मि.ली. रक्तात २०१ ग्रॅमच्या वर शर्करा - अती तीव्र
2. **मुत्र तपासणी -** बेनेडीक्ट द्रावणाचा उपयोग करून घरीच मधुमेहाचं निदान करता येते. बेनेडीक्ट द्रावण मुत्राबरोबर गरम केल्यास ग्लुकोजमुळे येणाऱ्या पिवळा, हिरवा, किंवा लाल रंगावरून मधुमेहाची तिव्रता कळते.
   द्रावणाला पिवळा रंग आल्यास - सौम्य
   द्रावणाला हिरवा रंग आल्यास - मध्यम
   द्रावणाला लाल रंग आल्यास - तीव्र
   याशिवाय मुत्र तपासणी करीता काही विशिष्ट कागदाच्या पट्ट्या मुत्रात बुडवून त्यावरून ग्लुकोजचे प्रमाण ठरविता येते.
3. **ग्लुकोज सहन करण्याची तपासणी -** या तपासणीमध्ये साधारणतः शरीराच्या प्रत्येक किलो वजनास १.७० ग्रॅम या प्रमाणात ग्लुकोज तोंडाने प्यायला देतात नंतर रक्तातील व मुत्रातील ग्लुकोजची पातळी ३०, ६०, ९०, १२० मिनिटांनंतर पाहतात.

उपचार - मधुमेही व्यक्तीवर उपचार करताना काही विशिष्ट उद्देश लक्षात ठेवावे.

मधुमेहाची लक्षणे कमी करणे,

1. रक्त व मुत्र शर्करेवर नियंत्रण ठेवणे.
2. चयापचयाची क्रिया जास्तीत जास्त सामान्य पातळीवर आणणे.
3. वजनात समतोल राखणे.
4. इन्सुलीनचा कमीत कमी उपयोग करणे.
5. इतर गुंतागुंत होऊ न देणे.

उपचाराचे प्रकार मधुमेही व्यक्तीवर उपचार करताना पुढील तीन प्रकारे केला जातो.

1. आहार व तोंडाने औषध देणे.
2. आहार व इन्सुलीन
3. फक्त आहाराद्वारे उपचार

आहार आयोजन करताना लक्षात ठेवावयाच्या बाबी

1. जेवणाच्या वेळा निश्चित असाव्यात.
2. सामान्य आहारावर अवलंबून असा आहार असावा.
3. चहा, कॉफी, साखर न घालता घ्यावी.
4. आहारात दररोज मेथीदाण्याचा उपयोग करावा.
5. दिवसातून दोन वेळ पोटभर खाण्यापेक्षा तेच अन्न चार वेळा थोडे थोडे विभागून खावे.
6. आहारात मसाले, स्निग्ध पदार्थ, गोड पदार्थ, तळलेले पदार्थ यांचे प्रमाण कमी करावे.
7. शर्करा कमी असलेली फळे दिवसात १ या प्रमाणात घ्यावी. उदा. संत्रे, मोसंबी.
8. रताळी, बटाटे, साबुदाणा हे पदार्थ टाळावे.
9. गुळ, साखर, जॅम, जेली, मिठाई, क्रिम, सुकामेवा हे पदार्थ टाळावे.
10. सर्व धान्य स्किम दूध, दूध पावडर, डाळी, वनस्पती तेल, अंडी, फळे यांचा वापर जपून करावा.
11. रेषायुक्त भाज्या व फळांचा सालासहीत उपयोग करावा.
12. सूप, ताक यांचा भरपूर उपयोग करावा.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

आहारोपचार

कॅलरी - रुग्णाचे वय, वजन, उंची, लिंगभेद यानुसार कॅलरीचे प्रमाण ठरवावे. दर कि. ग्रॅम वजनाला ३० कॅलरी दयाव्या. स्थुल व्यक्तीस यापेक्षा कमी कॅलरी दयाव्यात.

प्रथिने - शरीराच्या दर कि.ग्रॅ. वजनाला १ ते १.५ ग्रॅम प्रथिने दयावीत. खूप जास्त प्रमाणात प्रथिनांचा आहारात समावेश नसावा.

स्निग्ध पदार्थ - मधुमेही व्यक्तीच्या आहारात असंपृक्त स्निग्धाचा समावेश करावा. रोज ५० ते १५० ग्रॅम स्निग्ध पदार्थांचा वापर करता येतो.

कर्बोदके - मधुमेही व्यक्तीच्या आहारात कर्बोदकाचे प्रमाण १५० ग्रॅम पेक्षा कमी नसावे. साधारणतः आवश्यक कॅलरीमधून प्रथिनांपासून प्राप्त होणाऱ्या कॅलरी बजा करता उरलेल्या कॅलरीपैकी ५०% कॅलरी कर्बोदकांपासून मिळाव्यात.

जीवनसत्वे - जीवनसत्वाच्या प्राप्तीकरीता फळे व भाज्यांचा आहारात उपयोग करावा.

संशोधन गरज

जीवनशैलीजन्य आजारांवर विविध संशोधन झालेले असले तरी, भारतीय संदर्भात विशिष्ट स्थानिक आहार पद्धती (Regional Diet Patterns) आणि सामाजिक-सांस्कृतिक घटकांचा (Socio-cultural Factors) या आजारांवर होणारा परिणाम तपासणे महत्त्वाचे आहे. हा पेपर सध्याच्या आहारविषयक ट्रेंड्सचे सखोल विश्लेषण करून या आजारांवर प्रतिबंधात्मक आणि उपचारात्मक धोरणे विकसित करण्यासाठी आवश्यक ज्ञान प्रदान करेल.

निष्कर्ष

मधुमेह, ही एक जागतिक आणि राष्ट्रीय स्तरावर वेगाने वाढणारी आरोग्य समस्या आहे. भारतात या रुग्णांची संख्या सर्वाधिक आहे आणि ही आकडेवारी चिंताजनक आहे.अंदाजे ७५% रुग्णांचे वजन ९ ते १४ किलोने जास्त असते.४० वर्षांवरील लोकांमध्ये, विशेषतः ४५ ते ६५ वयोगटातील महिलांमध्ये, याचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या जास्त आढळते.बैठ्या जीवनशैलीमुळे आणि चुकीच्या आहारामुळे मधुमेह वाढतो.अनेक कुटुंबांमध्ये हा रोग वंशानुगत असल्याचे दिसून येते.

शिफारस

1. रक्तातील साखरेचे प्रमाण अनियंत्रित राहिल्यास डोळे, मूत्रपिंड (किडनी), हृदय, रक्तवाहिन्या आणि मज्जातंतू (नर्व्ह) यांसारख्या महत्त्वपूर्ण अवयवांना मोठे नुकसान पोहोचू शकते. अनियंत्रित मधुमेहामुळे किडनी निकामी होणे (डायबेटिक नेफ्रोपॅथी) किंवा अल्झायमर सारख्या मेंदूच्या विकारांचा धोका वाढतो.
2. दीर्घकाळ चांगले आरोग्य राखण्यासाठी रक्तातील साखरेचे प्रमाण (HbA1c सह) नियंत्रित ठेवणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.
3. संशोधनात नवीन औषधे (उदा. अँटीहिस्टामिन औषधे डायबेटिक नेफ्रोपॅथीची प्रगती मंदावते) आणि यौगिकांवर (उदा. IXA4) अभ्यास होत आहेत, जे मधुमेहाच्या उपचारांसाठी नवीन आशा निर्माण करतात.
4. योग्य आहार (उदा. पांढरा तांदूळ आणि गव्हाची रोटी मर्यादित करणे), जेवणाच्या वेळा आणि दोन जेवणांमधील योग्य अंतर हे रक्तातील साखर नियंत्रणात ठेवण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात.
5. मधुमेह हा एक गुंतागुंतीचा आणि जीवनशैली-संबंधित विकार आहे, ज्याची वाढती व्याप्ती पाहता लवकर निदान, प्रभावी नियंत्रण आणि जीवनशैलीत आमूलाग्र बदल यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

1. World Health Organization (WHO). (2020). Noncommunicable diseases. Retrieved from [WHO Website Link] (उदा. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/noncommunicable-diseases)
2. The world is fat: The Fatter the world, the greater the obesity in the world. Nutrition Reviews, Popkin, B. M. (2007). 65(s1), S10-S15.
3. Population-based strategies for diet and lifestyle. Circulation, Mozaffarian, D., Greenland, P., & Van Horn, L. (2017). 136(16), 1544–1552.
4. The metabolic syndrome in South Asians. Therapeutic Advances in Cardiovascular Disease, Misra, A., Shrivastava, U. (2013). 7(5), 295–307.
5. Dietary habits and lifestyle risk factors for long-term weight gain in women. The New England Journal of Medicine, Willett, W. C. (2012).366(25), 2397–2406.
6. आहारशास्त्र - प्रा .सौ सरल लेले, नागपूर , प्रा सौ . आशा देऊसकर अमरावती श्री . अ . अं. कुलकर्णी नियंत्रक प्रकाशन समिती , महाराष्ट्र विद्यापीठग्रंथ निर्मिती मंडळ , महात्मा गांधी मार्ग , नागपूर 440001
7. अन्न व पोषणशास्त्र – डॉ. इंदिरा खडसे (२००१) , हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, गिरगाव, मुंबई - ४०००0४

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

महाराष्ट्र राज्यातील सार्वजनिक ग्रंथालय प्रणाली: इतिहास व विपणन

Manoj J. Wadhawal[1], Dr. Balaji D. Damawale[2]
[1] Librarian, D.G. Tatkare Arts &Commerce College, Tala- Raigad.
[2] Librarian, MGM University, Chhatrapati Sambhajinagar, Aurangabad.
Email- manojwadhawal81@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171209
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 38-44
December 2025
Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

सारांश

भारतातील सार्वजनिक ग्रंथालय प्रणाली जनतेच्या प्रत्यक्ष माहितीच्या गरजांपासून दूर आहे. ही प्रणाली अत्यंत वाईट स्थितीत आहे आणि प्रामुख्याने मनोरंजनात्मक वाचन सामग्रीच्या साठवणुकीसाठी गोदामासारखीच कार्य करते. सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या मुख्य समस्यांपैकी एक म्हणजे वापरकर्त्यांची घटती संख्या. ही देशातील सार्वजनिक ग्रंथालय प्रणालीसमोरील सर्वात मोठ्या समस्यांपैकी एक आहे. माहिती संसाधनांचे आणि सेवांचे विपणन आणि जाहिरात हे या समस्येचे उपाय आहेत. सार्वजनिक ग्रंथालये त्यांच्या माहिती संसाधनांचे आणि सेवांचे विपणन करू शकतात. यामुळे महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांमधील वापरकर्त्यांची संख्या वाढविण्यास मदत होईल तसेच राज्यात सार्वजनिक ग्रंथालये स्थापन करण्याचा उद्देश साध्य होईल. महाराष्ट्र राज्यातील सार्वजनिक ग्रंथालय प्रणालीचे सविस्तर चित्रण या लेखात केलेले आहे आणि मुद्रित, इलेक्ट्रॉनिक किंवा डिजिटल माध्यमांचा वापर करून माहिती संसाधनांचे आणि सेवांचे विपणन कसे करता येईल यावर चर्चा केली आहे. या लेखात सार्वजनिक ग्रंथालयांना त्यांच्या सेवांची आणि संसाधनांची जाहिरात केल्याने मिळणारे फायदे आणि अशा जाहिराती न केल्यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांवरही चर्चा केली आहे.

कीवर्ड्स- *जाहिरात, विपणन, सार्वजनिक ग्रंथालय, संसाधन विपणन, माध्यम, ग्रंथालय प्रचार, ग्रंथालय वापर, महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालय, ग्रंथालय कायदे.*

प्रस्तावना

महाराष्ट्र राज्यातील सार्वजनिक ग्रंथालय प्रणाली खूप मजबूत आहे. ग्रंथालयांना शैक्षणिक आणि संशोधन कार्यासाठी अत्यावश्यक मानले गेले आहे आणि त्यांच्या सततच्या कार्यासाठी सरकारी सहाय्यावर ते अवलंबून आहेत. ग्रंथालये ही नफा न मिळवणारी संस्थाच आहेत. जेव्हा आपण ग्रंथालय संसाधने आणि सेवांचे विपणन याबद्दल बोलतो, तेव्हा आपण ग्रंथालय सेवांकडे वस्तू म्हणून पाहतो आणि वापरकर्त्यांना त्या वस्तूंचे एकमेव ग्राहक मानतो. विपणन म्हणजे ग्राहकांच्या गरजा कार्यक्षमतेने ओळखणे, त्यांचा अंदाज घेणे आणि त्या गरजांची पूर्तता करणे. विपणन ही व्यवस्थापनाची एक प्रक्रिया आहे. महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांचे ग्रंथपाल संसाधनांच्या जाहिरात प्रक्रियेत सहभागी होत आहेत आणि त्यांच्या वापरकर्त्यांच्या माहितीच्या गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. सार्वजनिक ग्रंथालये ही सर्वांसाठी ज्ञान प्राप्तीची केंद्रे आहेत. ती नेहमी लोकांना आपले ज्ञान वाढविण्यास मदत करतात, परंतु जोपर्यंत लोकांना त्यांच्या परिसरातील ग्रंथालयांचे स्थान आणि त्यांच्याकडून दिल्या जाणाऱ्या सेवांबद्दल माहिती होत नाही, तोपर्यंत हे शक्य नाही. माहिती व्यावसायिकांनी हे समजणे आवश्यक आहे की त्यांच्या सेवांचे सक्रीय विपणन करणे अत्यावश्यक आहे. हे उद्दिष्ट आधुनिक विपणन साधनांचा वापर करून सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या माहिती संसाधनांचे आणि सेवांचे विपणन करून साध्य केले जाऊ शकते. ग्रंथालय विपणन हे कोणत्याही माहिती व्यावसायिकासाठी अत्यंत आवश्यक आहे, जेणेकरून त्यांच्या ग्रंथालयांबद्दल माहिती पसरवता येईल. आजच्या भौतिकवादी जगात उत्पादने आणि सेवांच्या प्रचारासाठी विपणन खूप महत्त्वाचे आहे.

ज्ञानालाही एक महत्त्वाची वस्तू म्हणून मानले पाहिजे आणि इतर उत्पादनांप्रमाणेच त्यालाही प्रसिद्धीची आवश्यकता आहे. जाहिरात म्हणजे एखाद्या उत्पादनाची किंवा सेवेची संभाव्य आणि संबंधित वापरकर्त्यांच्या लक्षात आणून देण्याची प्रक्रिया आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Manoj J. Wadhawal, Librarian, D.G. Tatkare Arts &Commerce College Tala- Raigad.

How to cite this article:
Wadhawal, M. J., & Damawale, B. D. (2025). महाराष्ट्र राज्यातील सार्वजनिक ग्रंथालय प्रणाली: इतिहास व विपणन. *Journal of Research & Development, 17(12(I)), 38–44. https://doi.org/10.5281/zenodo.18145351*

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18145351
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

प्रचार म्हणजे एखाद्या उत्पादनाची वापरकर्त्यांच्या मनात सातत्याने उपस्थिती ठेवणे आणि त्याच्या मागणीला चालना देणे. लोक आपल्या दैनंदिन जीवनात त्या वस्तूंचाच वापर करतात, ज्यांची जाहिरात त्यांनी टीव्हीवर पाहिली आहे, रेडिओवर ऐकली आहे, वृत्तपत्रात वाचली आहे, एखाद्या जवळच्या मित्राने सांगितली आहे किंवा वेबसाइटवर पाहिली आहे. प्रचारामध्ये सतत जाहिरात करणे, विक्री व जनसंपर्क या क्रिया सामावलेल्या असतात. ग्रंथालये स्वतःचे प्रचारकार्य आधुनिक मुद्रित आणि डिजिटल प्रसिद्धी पद्धती वापरून करू शकतात, ज्यामुळे त्यांच्या वापरात वाढ होईल.

साहित्य परीक्षण

सिंगसन (२०१२) यांनी आपल्या लेखात ग्रंथालय सेवांमध्ये आणि उत्पादनांमध्ये विपणन मिश्रण पद्धतीचा अवलंब दाखवला आहे. विपणन हे मानवी आणि सामाजिक गरजा ओळखण्याची व पूर्ण करण्याची प्रक्रिया असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले आहे.१९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीला उदयास आलेल्या सामाजिक विपणन संकल्पनेने उत्पादन प्रचारासाठी अधिक सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार आणि नैतिक प्रतिकृती दिली. पारंपरिक 4P (Product, Price, Promotion, Place) च्या संदर्भात त्यांनी "स्थान" घटकाला नवीन परिमाण दिले, हा घटक वितरण प्रणालीवर केंद्रित आहे आणि ग्राहकांचा खर्च कमी करण्यासोबतच वेळेवर सेवा आणि सोयीस्कर ठिकाणी उपलब्धता वाढविण्याची क्षमता बाळगतो. वेब २.० वातावरणातील विद्यमान पायाभूत सुविधांचा फायदा घेत, "In-house" (घरगुती), "Outreach" (बाह्य संपर्क), आणि "Remote Access" (दूरस्थ प्रवेश) अशा पद्धती वापरल्या जाऊ शकतात. या तीन सेवांच्या श्रेणींचे उपयुक्ततेच्या दृष्टीने परीक्षण करण्यात आले आहे आणि निधी, प्रसिद्धीची साधने आणि सेवा परिणामकारकतेच्या सातत्यासाठी आवश्यक नियंत्रण प्रक्रियेचा विचार केला. विशेषतः, उत्तर–पूर्व भारतातील ग्रामीण भागातील भौगोलिक आणि सामाजिक आर्थिक स्थितीच्या मर्यादांचा त्यांनी विचार केला आहे. कनुजिया आणि वालिया (२००७) यांनी त्यांच्या एम.फिल. संशोधनावर आधारित लेखामध्ये १९९४ च्या युनेस्को सार्वजनिक ग्रंथालय जाहीरनाम्यात दिलेल्या सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या मूलभूत कार्यांचा उल्लेख केला आहे. तसेच Public Library Enquiry Committee (UK) यांनी मांडलेल्या समस्यांवर आणि अभ्यासाच्या गृहितकांवर चर्चा केली आहे. त्यांनी प्रश्नावली आधारित संशोधन पद्धतीचा वापर केला आणि दिल्लीतल्या आठ सार्वजनिक ग्रंथालयांमधून डेटा संकलित करण्यासाठी विविध चल निश्चित केले. त्यांनी त्यांच्या साहित्य परीक्षणात प्रगत देशांमधील वापरकर्त्यांच्या गरजा आणि वापर पद्धतींचा आढावा घेतला. यात सार्वजनिक ग्रंथालय वापरकर्त्यांच्या माहितीच्या गरजा आणि त्यांच्या माहिती संकलनाच्या सवयींवर प्रकाश टाकण्यात आला. शेवटी या लेखात मुख्य निष्कर्ष दिले आणि ग्रंथालय संग्रह, सेवा आणि सुविधा यामध्ये सुधारणा करण्यासाठी काही सूचना दिल्या.

कुमार (२०११) यांनी त्यांच्या लेखात वाचक, वाचन सवयी आणि विशेषतः उदयोन्मुख ज्ञान समाजासाठी वाचनाचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. सार्वजनिक ग्रंथालये ही ज्ञानाकडे जाणारी स्थानिक प्रवेशद्वारे आहेत आणि वाचन सवयी विकसित करण्यात ती महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ग्रंथालयांमध्ये वाचन सवयी रुजविण्यासाठी विविध पद्धतींचे वर्णन त्यांनी केले आहे. वाचन सवय लहान वयात रुजवली गेल्यास ती आयुष्यभर चालणारी क्रिया बनते, ज्यामुळे चांगले नागरिक घडतात. मुलांमध्ये वाचन सवयी विकसित करण्याची जबाबदारी पालक, शाळा आणि सार्वजनिक ग्रंथालयांवर असते. सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या ग्रंथपालांची भूमिका म्हणजे वाचन सवयींचा प्रचार करणे. तसेच, सार्वजनिक ग्रंथालयांनी आपली ग्रंथालय व माहिती सेवा आधुनिक करण्यासाठी, मुलांना प्रोत्साहित करण्यासाठी आणि वाचनाबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी नियोजनबद्ध कार्यक्रम आणि उपक्रम नियमितपणे आयोजित केले पाहिजेत, असेही त्यांनी नमूद केले आहे.

उद्दिष्टे

१. महाराष्ट्र राज्यातील सार्वजनिक ग्रंथालय प्रणालीबद्दल चर्चा करणे.
२. सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या संसाधनांचे आणि सेवांचे विपणन करण्याची गरज जाणून घेणे.
३. विपणनासाठी अवलंबता येऊ शकणाऱ्या पद्धती आणि तंत्रांचा अभ्यास करणे.
४. सार्वजनिक ग्रंथालयांमधील त्या क्षेत्रांची ओळख पटविणे, जिथे विपणनाची आवश्यकता आहे.

महाराष्ट्र राज्याचे वर्णन आणि सार्वजनिक ग्रंथालय विकासाचा इतिहास :

महाराष्ट्र राज्य

महाराष्ट्र राज्य भारताच्या मध्य आणि पश्चिम भागात ३,०७,७१३ चौ.कि.मी. क्षेत्र व्यापून आहे. ही आकडेवारी भारताच्या जनगणना २०११ नुसार आहे. या राज्याची लोकसंख्या ११,२३,७२,९७२ आहे. महाराष्ट्राची राजधानी मुंबई असून मुख्य भाषा मराठी आहे. इतिहासाच्या दृष्टीने पाहता, हे राज्य इ.स.पूर्व २३० ते इ.स. २२५पर्यंत सातवाहनांच्या राज्यात होते. सातवाहनांना या राज्याचे संस्थापक मानले जाते. वाकाटकांच्या राज्यकाळात, महाराष्ट्राने शिक्षण, कला आणि धर्म या क्षेत्रांत मोठी प्रगती केली. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्राला नवीन उंचीवर नेले. शिवाजींच्या नेतृत्वाखाली या राज्याने भरभराट साधली. ते देशभक्ती आणि शौर्याचे प्रतीक होते. त्यांच्या कारकीर्दीत मुघल साम्राज्याचा या भागातील विस्तार थांबवला गेला. महाराष्ट्र हे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या राष्ट्रवादी आंदोलनाचे केंद्र बनले आणि महात्मा गांधींनी सेवाग्राम (वर्धा) येथे आपला आश्रम स्थापन केला. सध्याचे राज्य १ मे १९६० रोजी भारतातील राज्यांच्या भाषिक पुनर्रचनेच्या परिणामी निर्माण झाले. महाराष्ट्राच्या उत्तरेस गुजरात आणि मध्यप्रदेश, दक्षिणेस आंध्रप्रदेश,

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

तर पूर्वेस छत्तीसगड आहे. मुंबई ही भारताच्या आर्थिक आणि व्यापारी बाजारपेठेचे केंद्रबिंदू आहे. महाराष्ट्र राज्याने रोजगार निर्मितीच्या सर्वाधिक संधी देणाऱ्या उद्योगांना आकर्षित केले आहे. महाराष्ट्रातील औद्योगिक क्षेत्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत प्रमुख स्थानी आहे.

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांचा विकास :

ग्रंथालयांचा संबंध हा नेहमीच ज्ञानाशी असतो. ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी आणि जागृती निर्माण करण्यासाठी ब्रिटिशांनी भारतात सार्वजनिक ग्रंथालयांची संकल्पना आणली. त्यांचा हेतू प्रामुख्याने भारतात कार्यरत ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना मनोरंजन उपलब्ध करून देणे हा होता. ब्रिटिश प्रभावामुळे पुस्तके आणि वृत्तपत्रांचे प्रकाशन वाढले. मुद्रण व्यवसायालाही चालना मिळाली आणि या क्षेत्रात रोजगारनिर्मिती झाली. “The Literary Society of Bombay” ही संस्था १८०४ मध्ये स्थापन झाली आणि तिचे ग्रंथालय १८१३ पासून कार्यरत झाले. १८२८ मध्ये या संस्थेचे नाव “Royal Asiatic Society” असे ठेवण्यात आले. या प्रतिष्ठित ग्रंथालयाला राज्य केंद्रीय ग्रंथालय म्हणून मान्यता देण्यात आली आहे. बॉम्बे सरकारने सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या स्थापनेस प्रोत्साहन द्यायचे ठरवले होते. त्यांनी विद्यमान ग्रंथालयांची नोंदणी करण्यास आणि “Funds for the Encouragement of Literature” या निधीतून पुस्तकांच्या प्रती मिळविण्यास प्रवृत्त केले. राज्यात पुरेशी ग्रंथालये असावीत यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. ब्रिटिश कामगारांच्या वाचनाच्या आणि विश्रांतीच्या गरजांसाठी स्टेशन ग्रंथालयेही स्थापन करण्यात आली. मात्र या ग्रंथालयांचे सदस्यत्व १९३० पर्यंत फक्त युरोपियन लोकांपुरते मर्यादित होते. स्वदेशी आंदोलनाच्या प्रभावामुळे विविध समाजगटांनी सार्वजनिक ग्रंथालय स्थापनेविषयी विचार करणे सुरू केले. परिणामी, १८९३ मध्ये ठाण्यात मराठी पुस्तकांसाठी एक ग्रंथालय स्थापन करण्यात आले. महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालय विकासावर बडोदा राज्यातील महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या ग्रंथालय विकासाचा प्रभाव पडला. १९२१ मध्ये “Maharashtra Free Reading Rooms and Libraries” ची स्थापना झाली. १९२१ आणि १९२६ मध्ये सार्वजनिक ग्रंथालय परिषदांचे आयोजन करण्यात आले आणि राज्यातील सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या स्थितीवर विविध चर्चा झाल्या. या परिषदेत “Native Libraries” या संज्ञेऐवजी “Sarvajanik Wachanalaya (सार्वजनिक वाचनालय)” हे नाव वापरण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

केंद्र सरकारच्या पुढाकाराने घेतलेल्या उपाययोजना

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये सरकारने सार्वजनिक ग्रंथालय सेवांच्या विकासावर भर दिला आणि राज्यात ग्रंथालयांचे जाळे तयार करण्याची योजना आखली. फैझी समितीच्या शिफारशींनुसार ग्राम आणि तालुका ग्रंथालयांपर्यंत विकासकार्याचा विस्तार करण्यात आला आणि त्यांना अनुदान देण्याचे ठरवले गेले. या समितीच्या शिफारशींनुसार विकासाच्या टप्प्यांना तत्कालीन मध्यप्रदेश सरकारने विदर्भात अमलात आणले. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत विदर्भात एक केंद्रीय ग्रंथालय आणि आठ जिल्हा ग्रंथालये स्थापन करण्यात आली. अनुदानित ग्रंथालय सेवा आणि एकात्मिक ग्रंथालय सेवा सुरू करण्यात आल्या.या काळात वाचनालयांची आणि ग्रंथालय कर्मचारी

प्रशिक्षणाची एक पद्धती लागू करण्यात आली. तथापि, या पंचवार्षिक योजनेत स्वतंत्र सार्वजनिक ग्रंथालय योजना न देता इतर सर्व योजना राज्य सरकारकडे हस्तांतरित करण्यात आल्या. ग्रंथालयांच्या देखभालीचा आर्थिक भार जनतेवर पडला. त्यामुळे सार्वजनिक ग्रंथालयांची स्थिती समाधानकारक नव्हती. राज्यात सार्वजनिक ग्रंथालय प्रणाली अमलात आणण्यासाठी मोठी संधी होती आणि ती फैझी समितीच्या शिफारशींच्या आधारावर राबवली जाऊ शकली असती.

ग्रंथालय कायद्यांचा इतिहास

कोणत्याही राज्यात ज्ञान आणि जनजागृतीचा प्रसार करण्यासाठी ग्रंथालयांचे जाळे अत्यावश्यक असते. परंतु हे जाळे पूर्ण क्षमतेने कार्य करू शकत नाही जोपर्यंत त्याच्या प्रोत्साहनासाठी आणि पुरेशा निधीसाठी ग्रंथालय कायद्यात मजबूत तरतूद नसते. मुळात, ग्रंथालय कायदा म्हणजे राज्यातील ग्रंथालय नेटवर्कला सहाय्य करण्यासाठी स्थापन केलेले विधेयक. युनायटेड किंगडम (UK) आणि अमेरिका(USA) सारख्या देशांनी १९ व्या शतकाच्या मध्यकाळात ग्रंथालय कायदे स्वीकारले. ब्रिटिश लायब्ररी कायदा १८५०, हा इतर राज्यांच्या कायद्यांचा पाया ठरला. या कायद्याने सार्वजनिक ग्रंथालय स्थापन आणि त्यांचे अस्तित्व टिकविण्याचे मूलभूत तत्त्वे आणि उद्दिष्टे निश्चित केली. युनेस्कोनेही अनेक परिषदा आयोजित करून स्पष्ट कायदेशीर तरतुदींखाली ग्रंथालये स्थापन करण्याची शिफारस केली. त्यांच्या Public Library Manifesto चा वापर IFLA परिषदेत ग्रंथालय कायदे तयार करण्यासाठी मानक प्रारूप म्हणून केला गेला.

कायद्याचे महत्त्व

राज्यात सार्वजनिक ग्रंथालयांचे जाळे उभारण्यासाठी ग्रंथालय कायदा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. हा कायदा सरकारला स्वस्त आणि दर्जेदार ग्रंथालय सेवा सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचवण्यासाठी आवश्यक टप्पे आणि उपाययोजना ठरविण्याचे मार्गदर्शन करतो. म्हणूनच असे म्हणता येईल की, ग्रंथालय कायदा हा राज्यातील ग्रंथालय प्रणालीचा कणा आहे. तो सरकारला ग्रंथालय स्थापनेसंबंधी अधिकार आणि मर्यादा स्पष्टपणे ठरवतो. तसेच, सरकारच्या जबाबदाऱ्या आणि निधी पुरवठा या गोष्टी स्पष्ट करतो. कायद्याद्वारे सरकारला ग्रंथालय प्रणालीची रचना आणि अधिकार निश्चित करावे लागतात. या कायद्यात निधीसाठी काही तरतुदी केल्या जातात, ज्यामुळे सरकारला राज्यातील ग्रंथालयांचे जाळे चालविण्याचा खर्च भागविता येतो. या कायद्यातील तरतुदींना सेवा व खर्च यांचे समर्थन करण्यासाठी ठोस कायदेशीर आधार असणे आवश्यक आहे. एक मजबूत कायदा राज्याला सार्वजनिक ग्रंथालय सेवा सुलभ व कार्यक्षमपणे पुरविण्यास मदत करतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालय प्रणाली :

बौद्धिक विकासासाठी समाजात ग्रंथालये अत्यंत आवश्यक असतात. सार्वजनिक ग्रंथालयांनी नागरिकांमध्ये वाचन सवयी जोपासण्यामध्ये केलेले सततचे योगदान दुर्लक्षित करता येणार नाही.

महाराष्ट्र राज्यात सार्वजनिक ग्रंथालय प्रणाली दोन प्रकारची आहे

1. शासकीय सार्वजनिक ग्रंथालये
2. मान्यताप्राप्त सार्वजनिक ग्रंथालये

राज्यातील कायद्यानुसार नागरिकांना मोफत सार्वजनिक ग्रंथालय सेवा पुरविण्याची तरतूद आहे. या सेवांत वाचनालय सुविधा तसेच सदस्यत्व घेऊन घरी वाचनासाठी पुस्तके उधार नेण्याची सोय आहे.

शासकीय सार्वजनिक ग्रंथालये

कायद्यात राज्य केंद्रीय ग्रंथालय, प्रत्येक विभागातील विभागीय ग्रंथालय आणि प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हा ग्रंथालय स्थापन करण्याची तरतूद आहे. ही सर्व ग्रंथालये पूर्णपणे सरकारच्या नियंत्रणाखाली आहेत.

राज्य केंद्रीय ग्रंथालय

मुंबईतील Asiatic Society Library ला राज्य केंद्रीय ग्रंथालयाची जबाबदारी देण्यात आली आहे. या ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन नियंत्रण सरकारकडे हस्तांतरित करण्यात आले आहे. ही शिफारस फैझी समितीने केली होती. या समितीच्या अहवालात राज्य केंद्रीय ग्रंथालयाच्या भूमिका व जबाबदाऱ्यांचा उल्लेख आहे. हे ग्रंथालय Press and Registration Act अंतर्गत प्रकाशनांच्या प्रती प्राप्त करण्यासाठी Repository Library म्हणून कार्य करते. तसेच हे ग्रंथालय पुस्तक निवड समिती, हस्तलिखित ग्रंथालय इत्यादी भूमिका पार पाडते. राज्यातील हे सर्वात महत्त्वाचे ग्रंथालय असल्याने सरकारने याची काळजी घ्यावी. ग्रंथालयाचे कार्य उद्दिष्टानुसार वेगाने पार पडावे यासाठी व्यवस्थापन सरकारकडेच असावे

विभागीय शासकीय ग्रंथालये

सध्या राज्यात तीन विभागीय ग्रंथालये आहेत. ही ग्रंथालये लोकांना त्यांच्या विभागांशी जोडण्यासाठी, तसेच भाषेचे आणि संस्कृतीचे संवर्धन करण्यासाठी स्थापन करण्यात आली आहेत. राज्याच्या पुनर्रचनेदरम्यान आंध्रप्रदेश आणि मध्यप्रदेशातील काही भाग महाराष्ट्रात समाविष्ट किंवा विभक्त करण्यात आले. कायद्यानुसार ही ग्रंथालये राजस्व ग्रंथालये म्हणून कार्य करतात. काही विभागांना जिल्हा ग्रंथालयांचे पर्यवेक्षण करण्याचे अतिरिक्त कार्य सोपवले आहे. कायद्यात विभागीय ग्रंथालयांच्या विशिष्ट कार्यांचा उल्लेख नाही. उदाहरणार्थ, नागपूर विभागीय ग्रंथालये जिल्हा ग्रंथालयांचे देखरेखही करतात. या ग्रंथालयांना राज्यातील केंद्रीकृत पुस्तक निवड कार्यान्वियनानुसार पुस्तके प्राप्त होतात. तथापि, ही ग्रंथालये अनेकदा वरच्या (राज्य केंद्रीय) आणि खालच्या (मान्यताप्राप्त) ग्रंथालयांपासून तुटक पद्धतीने कार्य करतात. सर्व विभागीय ग्रंथालयांनी समान कार्यपद्धती अवलंबावी, अशी आवश्यकता आहे.

जिल्हा शासकीय ग्रंथालये

ही ग्रंथालये ग्रामीण भागातील ग्रंथालय चळवळीस प्रोत्साहन देण्यासाठी व सेवा पुरविण्यासाठी स्थापन करण्यात आली. ती पूर्णपणे सरकारच्या नियंत्रणाखाली आहेत. परंतु बजेटमध्ये त्यांना आवश्यक महत्त्व मिळालेले नाही. कायदा लागू होण्यापूर्वी ही ग्रंथालये अनुदानासाठी इतर ग्रंथालयांची तपासणी करीत असत. जिल्हा ग्रंथालयांसाठी निधी आणि मनुष्यबळ वाढविण्याची आवश्यकता आहे. यासाठी जिल्हा ग्रंथालय अधिकारी पद निर्माण करावे, अशी मागणी वारंवार करण्यात आली. तसेच त्यांना सहाय्य करण्यासाठी उप-ग्रंथपाल पदही असावे, ज्याद्वारे दैनंदिन कामकाज पाहिले जाऊ शकेल. ग्रंथालयांनी अधिकाधिक लोकांना आकर्षित करण्यासाठी स्वतःचा प्रचार करणे आवश्यक आहे. यासाठी ग्रंथालय संचालनालयात स्वतंत्र प्रसिद्धी विभाग निर्माण करण्याची शिफारस करण्यात आली आहे.

(हस्तलिखित ग्रंथालये:

या ग्रंथालयांची स्थापना दुर्मिळ हस्तलिखिते जतन करण्यासाठी करण्यात आली आहे. ही हस्तलिखिते राज्यासाठी सांस्कृतिक आणि भाषिक दृष्ट्या अत्यंत मौल्यवान आहेत. ही ग्रंथालये हस्तलिखित संरक्षणासंबंधी विविध मुद्द्यांवर सरकारला सल्ला देऊ शकतात. यासाठी एक स्वतंत्र समिती गठित करण्यात आली आहे आणि "हस्तलिखित अधिकारी" पद निर्माण करण्याची सूचना देण्यात आली आहे. मान्यताप्राप्त सार्वजनिक ग्रंथालये ही ग्रंथालये खाजगी संस्थांकडून चालविली आणि व्यवस्थापित केली जातात.

खाजगी संस्थांची ग्रंथालये

राज्यातील खऱ्या अर्थाने ग्रंथालय चळवळ या खाजगी ग्रंथालयांच्या प्रयत्नांमुळेच पुढे आली. या ग्रंथालयांनी स्वातंत्र्य चळवळीतही महत्त्वाची भूमिका बजावली. स्वातंत्र्यानंतर या ग्रंथालयांना अनुदान योजनेंतर्गत मदत देण्यात आली. या ग्रंथालयांना ठराविक निकषांनुसार मान्यता व मूल्यांकन करण्यात आले आहे. ही ग्रंथालये समाजातील खालच्या स्तरापर्यंत पोहोचतात. शासकीय सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या सेवा मर्यादित असल्याने मान्यताप्राप्त ग्रंथालयांचे महत्त्व वाढले आहे. राज्यातील सर्व मान्यताप्राप्त ग्रंथालये एकाच छत्राखाली आणण्यासाठी एक नियोजित प्रस्ताव तयार करण्यात आला. या ग्रंथालयांना अनुदान या अटीवर दिले जाते की, त्यांनी लोकांना मोफत सेवा पुरवाव्यात. लोकांना अधिक चांगल्या सेवा मिळाव्यात यासाठी या मान्यताप्राप्त सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या सर्व कामकाजावर सरकारचा नियंत्रण असणे आवश्यक आहे. कायद्यात या परिस्थितीचे पुनरावलोकन करण्याची तरतूद करणे आवश्यक आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

स्थानिक संस्थांची ग्रंथालये

इतर देशांमध्ये, उदाहरणार्थ बॉस्टनमध्ये, स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळ लोकप्रिय होण्यासाठी आणि ती यशस्वी होण्यासाठी पुढाकार घेतला गेलेला दिसतो. त्यांनी कर आकारून ग्रंथालय चळवळीला निधी पुरवला. परंतु भारतात कोणत्याही स्थानिक शासन संस्थेने सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या प्रोत्साहनासाठी अशा प्रकारचा प्रकल्प राबवलेला नाही. स्थानिक संस्थांची ग्रंथालयेही सार्वजनिक ग्रंथालये म्हणून ओळखली जातात. एखाद्या प्रदेशात ग्रंथालय चळवळ बळकट करण्यासाठी स्थानिक पातळीवरील प्रयत्न अत्यावश्यक असतात. भारतातील लोकसंख्या विविध असून तिची साक्षरता आणि आर्थिक स्थितीही भिन्न आहे. म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्थांद्वारे ग्रंथालय चळवळ पसरविण्यासाठी स्वतंत्र प्रस्तावांची आवश्यकता आहे. अशा प्रकारच्या प्रस्तावांची आखणी आणि प्रसार डॉ. एस. आर. रांगनाथन यांनीही केली होती. ग्रंथालय चळवळीसमोर उभ्या राहणाऱ्या प्रमुख अडचणींपैकी एक म्हणजे मर्यादित निधी. जर खर्चाचा प्रश्न सुटला, तर ही चळवळ पुढील टप्प्यावर नेली जाऊ शकते. सरकारचेही उत्पन्न मर्यादित असल्यामुळे, यावर एक उपाय म्हणजे सार्वजनिक ग्रंथालय कर लावणे. संपूर्ण सार्वजनिक ग्रंथालय प्रणालीला एकाच नियंत्रणाखाली आणणे अत्यंत आवश्यक आहे. राज्यातील सर्व ग्रंथालयांचे जाळे संचालकांच्या नियंत्रणाखाली संघटित केले पाहिजे. आजच्या बाजारपेठ चालित युगात सर्व काही विपणनाच्या धोरणांवर चालते. वृत्तपत्रे, मासिके, पोस्टर्स, हँडबिल्स, होर्डिंग्ज, रेडिओ, टीव्ही आणि इंटरनेट यांमध्ये उत्पादनांच्या जाहिराती नियमितपणे दिसतात. या जाहिराती आणि प्रचारात्मक उपक्रमांमुळे लोकांना त्यांच्या पसंतीचे उत्पादन शोधणे सोपे होते. जे लोक वाचनाचा आनंद घेण्यासाठी किंवा आपला रिकामा वेळ वापरण्यासाठी खरोखरच इच्छुक असतात, त्यांना सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या प्रचारात्मक उपक्रमांमुळे मोठा फायदा होऊ शकतो. सार्वजनिक ग्रंथालये विद्यार्थ्यांसाठी स्वअभ्यासासाठी उत्तम ठिकाण ठरू शकतात.

ग्रंथालय सेवांचे विपणन व प्रचार

डॉ. एस. आर. रांगनाथन यांच्या मते, सर्वसाधारण ग्रंथालय प्रसिद्धीचे उद्दिष्ट पुढील गोष्टींवर भर देणे हे आहे.

1. पुस्तकांचे आणि वाचनाचे मूल्य, मत, माहिती, प्रेरणा आणि शिक्षण यांचे स्रोत म्हणून पुस्तकांचे श्रेष्ठत्व इतर मुद्रित माध्यमांपेक्षा अधिक आहे.
2. ग्रंथालय हे एक सार्वजनिक संस्थान आहे, जे सार्वजनिक निधीतून चालविले जाते आणि त्याच्याच नियंत्रणाखाली असले पाहिजे.
3. ग्रंथालयाची प्रसिद्धी प्रेस नोटिस, मासिक लेख, रेडिओ भाषणे, सार्वजनिक व्याख्याने, प्रात्यक्षिके, फेरफटके, विंडो डिस्प्ले, पोस्टर्स, वैयक्तिक संभाषणे आणि पत्रके/बुलेटिन्सच्या मोफत वितरणाद्वारे केली जाऊ शकते.

या उद्देशाने इंडियन लायब्ररी असोसिएशन दरवर्षी १४ ते २० नोव्हेंबर या कालावधीत राष्ट्रीय ग्रंथालय सप्ताह आयोजित करते. जर आपल्याला लोकांना ग्रंथालयांकडे आणायचे असेल, तर सार्वजनिक ग्रंथालयांचे विपणन अत्यावश्यक आहे. ग्रंथालये ही समाजासाठी ज्ञानाची मंदिरे आहेत. ग्रंथालय कर्मचारी यांनी ग्रंथालयांच्या प्रचारासाठी आधुनिक विपणन तंत्रांचा अभ्यास व उपयोग केला पाहिजे. डॉ. एस. आर. रांगनाथन, जे भारतातील ग्रंथालयशास्त्राचे जनक आहेत, त्यांनी वर्षांपूर्वीच या विपणनाच्या गरजेची कल्पना व्यक्त केली होती. त्यांनी विकसित केलेल्या पाच मूलभूत ग्रंथालय नियमांमध्ये ग्रंथालय विपणनाचा दृष्टिकोन स्पष्टपणे दिसून येतो. त्यांच्या प्रत्येक नियमामध्ये “विपणनाचा दृष्टीकोन” केंद्रस्थानी आहे.

सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या विपणनाच्या पद्धती

वृत्तपत्रे आणि पोस्टर्स

स्थानिक वृत्तपत्रांमध्ये आणि मासिकांमध्ये नियमित जाहिरात देणे हे सार्वजनिक ग्रंथालयांचे स्थानिक स्तरावर प्रचाराचे एक साधन आहे. यामुळे परिसरातील रहिवाशांना त्यांच्या जवळील ग्रंथालयांच्या स्थितीची माहिती मिळेल.

रेडिओ

रेडिओ हे संवादाचे एक प्रभावी माध्यम आहे कारण ते आज मोबाईल फोनमध्येदेखील सहज उपलब्ध आहे. लघुकथा किंवा नाटिकांच्या स्वरूपात रेडिओ जिंगल्स प्रसारित करून सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या महत्त्वाबद्दल नियमित जागरूकता निर्माण केली जाऊ शकते.

इंटरनेट आणि सामाजिक माध्यमे

ग्रंथालयांशी संबंधित इंटरनेट साइट्सचा वापर ग्रंथालयांचा प्रचार करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. फेसबुक, ट्वीटर, व्हाटस ॲप सारख्या सामाजिक माध्यमांद्वारे सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या वापराबद्दल जनजागृती केली जाऊ शकते. अधिकाधिक ग्रंथालयांमध्ये उच्चगती इंटरनेट सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे वापरकर्ते इंटरनेट वापरण्यासाठीसुद्धा ग्रंथालयांना भेट देतील आणि त्यामुळे ग्रंथालयांना व्यापक प्रसिद्धी मिळेल. ग्रंथालयाच्या वेबसाइटवर ग्रंथालयाशी संबंधित सर्व तपशील असावेत.

तोंडी प्रसिद्धी

ही ग्रंथालयाच्या प्रचाराची सर्वोत्तम आणि स्वस्त पद्धत आहे. नाटके किंवा समुदाय सेमिनार आयोजित करून ग्रंथालयांच्या महत्त्वाबद्दल लोकांपर्यंत पोहोचता येईल. ग्रंथालयांनी त्यांच्या विद्यमान वापरकर्त्यांचे समाधान करणे आवश्यक आहे कारण समाधानी वापरकर्ते इतरांनाही सदस्य होण्यासाठी प्रेरित करतील. ही पद्धत आर्थिकदृष्ट्या स्वस्त असली तरी ती ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांच्या मेहनतीवर आणि देखभालीवर अवलंबून असते.

प्रचार मोहिमा

सार्वजनिक ग्रंथालयांची बाह्य प्रसिद्धी करणे आवश्यक आहे. ही मोहिम काही एनजीओंच्या मदतीने राबविली जाऊ शकते, जे काही प्रादेशिक भागांमध्ये सार्वजनिक ग्रंथालये चालवतात. तसेच, समाजातील चालू घडामोडींवर व्याख्याने किंवा चर्चासत्रे आयोजित करणे हेही सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या प्रचाराचे प्रभावी साधन ठरू शकते.

विपणन आवश्यक असलेली क्षेत्रे

माहिती संसाधने

ग्रंथालयातील माहिती संसाधनांचा प्रचार करणे ही एक महत्त्वाची कृती आहे. यासाठी सार्वजनिक सूचीपत्र तयार करून ती समाजातील प्रमुख ठिकाणी वितरित केली जाऊ शकते. आवड असलेले लोक त्या सूचीमधून त्यांना हवे असलेले साहित्य पाहू शकतात आणि नंतर अधिक वाचनासाठी ग्रंथालयात येऊ शकतात. यामुळे वापरकर्ते ग्रंथालयाच्या कॅटलॉग वापरण्याचे प्रशिक्षण घेतात आणि ग्रंथालयाशी परिचित होतात.

शांत आणि स्वअभ्यासासाठी ठिकाण म्हणून ग्रंथालय

वाचनालय विभागाचे विपणन केल्याने विद्यार्थ्यांना अभ्यासासाठी आणि स्पर्धा परीक्षांच्या तयारीसाठी ग्रंथालयाकडे आकर्षित करता येईल. ग्रंथालयाने विद्यार्थ्यांना शांत आणि आरामदायक वातावरण उपलब्ध करून दिल्यास, ते स्वअभ्यासासाठी आदर्श ठिकाण ठरू शकते. अशा प्रकारे सार्वजनिक ग्रंथालये राष्ट्रनिर्मितीमध्ये महत्त्वाची भूमिका निभावू शकतात.

पुस्तक कर्ज सेवा :आनंददायी उपक्रम

ग्रंथालयातील देवघेव काऊंटर अधिक वेळ उघडे ठेवावेत, अगदी सुट्ट्यांनाही, ज्यामुळे व्यस्त वेळापत्रकातील लोकांनाही वेळ मिळेल. दर आर्थिक वर्षाच्या शेवटी सर्वोत्तम वाचक जाहीर करून इतर वापरकर्त्यांना प्रोत्साहन देता येईल.

डिजिटल ग्रंथालये

डिजिटल सार्वजनिक ग्रंथालये स्थापन केल्याने अनेक लोक डिजिटल माध्यमांचा वापर करून ग्रंथालय सेवा घेऊ शकतील. वापरकर्त्यांना त्यांच्या घरातून किंवा कार्यस्थळावरून ग्रंथालयाचा वापर करता यावा यासाठी अशी प्रणाली तयार करणे आवश्यक आहे.

सार्वजनिक व्याख्याने आयोजित करणे

वाचनालय विभागाचा प्रचार करण्यासाठी आणि वाचनाबाबत जागरूकता निर्माण करण्यासाठी, ग्रंथालयातील सभागृह विविध सामाजिक कार्यक्रमांसाठी भाड्याने देणे हा एक चांगला उपाय ठरू शकतो.

सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या प्रोत्साहनासाठी सरकारचे सहाय्य :

ग्रंथालये ही नफा मिळवणारी संस्था नसल्यामुळे सरकारच्या प्राधान्यक्रमात ती वर नसतात. परंतु ग्रंथालये ही देशाच्या भविष्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहेत. त्यामुळे सरकारने सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या प्रोत्साहनासाठी स्पष्ट धोरणे तयार करावी.

1. सरकारने सार्वजनिक ग्रंथालयांना आर्थिक स्वायत्तता द्यावी आणि प्रचारात्मक उपक्रमांसाठी पुरेसे बजेट उपलब्ध करून द्यावे.
2. इतर लोककल्याणकारी कार्यक्रमांप्रमाणेच सार्वजनिक ग्रंथालयांची प्रसिद्धीही जनतेपर्यंत मोठ्या प्रमाणावर पोहोचली पाहिजे.

सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या अधिकाधिक वापर करता उपाययोजना

1. सरकारने परिस्थिती सुधारण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली पाहिजे. प्रत्येक जिल्हास्तरावर सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या प्रचारासाठी स्वतंत्र समिती स्थापन करावी, जी ग्रंथालयांच्या माहिती संसाधनांचे आणि सेवांचे प्रमोशन करेल.
2. समुदाय रेडिओ हे स्थानिक स्तरावर ग्रंथालयांच्या जाहिरातीसाठी सर्वात वेगवान माध्यम ठरू शकते. शैक्षणिक विषयांवरील कार्यक्रम २४x७ प्रसारित केले जाऊ शकतात.
3. ग्रंथालयांनी आपली जबाबदारी कार्यक्षमतेने पार पाडली पाहिजे, जेणेकरून लोकांना आवश्यक माहिती योग्य वेळी मिळेल. सार्वजनिक ग्रंथालयांनी केवळ अभ्याससाहित्याचे साठवणगृह न बनता समुदाय केंद्र म्हणून कार्य करावे.
4. प्रत्येक ग्रंथालयाने स्वतःची वेबसाइट सुरू करून वापरकर्त्यांना शिक्षित करण्यासाठी आवश्यक माहिती द्यावी.
5. डिजिटल सार्वजनिक ग्रंथालय हे वापरकर्त्यांशी जोडण्याचे सर्वोत्तम माध्यम ठरू शकते.
6. सार्वजनिक ग्रंथालयांनी ग्रामीण भागातील स्थानिक मेळावे आणि जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय स्तरावरील पुस्तक मेळ्यांमध्ये आपले स्टॉल लावावेत.
7. मोबाईल ग्रंथालये यांचा वापर करून दरवाज्यापर्यंत ग्रंथालय सेवा पुरवता येईल.
8. सार्वजनिक ग्रंथालयांनी सरकार आणि जनतेमध्ये दुवा म्हणून काम करावे, म्हणजेच समुदाय माहिती केंद्रे म्हणून विकसित व्हावे.
9. ग्रंथालय कर्मचारी वापरकर्त्यांशी नम्र आणि सहकार्यशील वर्तन ठेवल्यास, तोंडी प्रसिद्धीद्वारे अधिक वापरकर्ते आकर्षित होतील.
10. सर्व सार्वजनिक ग्रंथालयांनी स्थानिक शासकीय शाळांशी सहकार्य करून शालेय मुलांसाठी उपक्रम आयोजित करावेत, बक्षिसे आणि प्रमाणपत्रे द्यावीत त्यामुळे मुलांमध्ये लहान वयापासून ग्रंथालय वापराची सवय लागेल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांची स्थिती एकूणच उत्साहवर्धक आहे, परंतु अजूनही बरीच कामे करणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा लोकांना ग्रंथालयांपर्यंत सहज प्रवेश मिळवून देतो. मात्र, योग्य प्रचार मोहिमांच्या अभावामुळे, अनेक सार्वजनिक ग्रंथालयांना वापरकर्त्यांची कमतरता जाणवते. सार्वजनिक ग्रंथालये ही आजीवन शिक्षणाच्या प्रक्रियेत ज्ञान संपादनाची केंद्रे आहेत. ही उद्दिष्टे प्रभावीपणे साध्य करण्यासाठी ग्रंथालय संसाधनांचे आणि सेवांचे विपणन व प्रचार करणे अत्यावश्यक आहे. वापरकर्त्यांना ग्रंथालयांचा प्रभावी वापर करायला शिकविणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. सार्वजनिक ग्रंथालयाची संकल्पना ही अशी आहे "जनतेद्वारे स्थापन, जनतेद्वारे चालवली जाणारी आणि जनतेसाठी उपलब्ध संस्था." विपणनामुळे लोकांना त्यांच्या परिसरातील सार्वजनिक ग्रंथालयांमधील उपलब्ध संसाधनांची आणि सेवांची माहिती मिळते. जाहिरात, प्रचार आणि प्रसिद्धीद्वारे ग्रंथालय सेवा ज्ञानसमाजात आपले योग्य स्थान प्राप्त करू शकतात.

संदर्भ

1. Gupta, Dinesh K. आणि Jain, Abhinandan K. "Marketing Library and Information Services: A Study of Periodical Literature." Annals of Library and Information Studies, Vol. 56 (December 2009): pp. 217–226.
2. Marketing of Library and Information Services and Products in University Libraries: A Case Study of Goa University Library. Library Philosophy and Practice. (Downloaded from http://www.webpages.uidaho.edu/mbolin/madhusudhan.htm)
3. Ranganathan, S.R. Five Laws of Library Science. Bombay: Asia Publishing House, 1963.
4. Saravanam, K. (2010). Marketing of Information Services in Public Library: A Survey of Theni District Library Users. International Journal of Educational Research and Technology, 1(2), December, 117–126.
5. Singson, M. (2012). Societal Marketing Approach to Public Library Services in North East India. International Research Journal of Library and Information Science, 2(2), December, pp. 293–299.
6. Public Library Development, संपादक: Raman R. Nair. नवी दिल्ली: Ess Ess Publishers, 1993.
7. New Education Policy vis-à-vis Library Development, CP Vashistha. दिल्ली: Indian Library Association, 1986.
8. Kanaujia, Lalita आणि Walia, P.K. "Public Libraries in Delhi: Satisfying Information Needs of Their Users." Library Herald, 46(3), 2007, pp. 172–182.
9. Kumar, "Promoting Reading Habits Among Children in Public Libraries." Pearl: A Journal of Library and Information Science, 5(4), 2011, pp. 67–72.
10. India: A Reference Annual. Ministry of Information and Broadcasting, Government of India (2014).

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

रानभाज्यांच्या सेवनाचा महिलांच्या रक्तक्षय, प्रतिकारशक्ती व BMI वर होणारा परिणाम तुलनात्मक अध्ययन

स्वाती प्रल्हाद शेंडे
संशोधक विद्यार्थी,मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा जी. यवतमाळ
Email- shendeswati988@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171210
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 45-47
December 2025
Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

सारांश

रानभाज्या हे ग्रामीण आणि वनक्षेत्रातील नैसर्गिकरित्या उपलब्ध होणारे सूक्ष्मपोषकांनी समृद्ध खाद्यस्रोत असून, त्यांचा पारंपरिक आहारात महत्त्वाचा वाटा आहे. आजच्या बदलत्या आहारशैलीमध्ये रानभाज्यांचे सेवन कमी होत चालले आहे, ज्यामुळे विशेषतः महिलांमध्ये लोह, कॅल्शियम, बी-कॉम्प्लेक्स, जीवनसत्व A आणि C यांसारख्या सूक्ष्मपोषकांच्या कमतरता वाढताना दिसतात. या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश म्हणजे रानभाज्या नियमित सेवन करणाऱ्या आणि न करणाऱ्या महिलांमधील रक्तक्षयाचे प्रमाण, प्रतिकारशक्तीची पातळी, आणि BMI (Body Mass Index) यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे. या अभ्यासासाठी 100 महिलांची निवड केली गेली—50 रानभाज्या नियमित सेवन करणाऱ्या आणि 50 न सेवन करणाऱ्या. प्राप्त निष्कर्षांनुसार रानभाज्यांचे सेवन करणाऱ्या महिलांमध्ये हिमोग्लोबिनची पातळी उल्लेखनीयरीत्या जास्त आढळली (साधारण 11.5–12.5 g/dl), तर न सेवन करणाऱ्या महिलांमध्ये रक्तक्षयाचे प्रमाण अधिक होते (9–10.5 g/dl). प्रतिकारशक्ती निदर्शकांमध्ये (सर्दी-जुलाब/संसर्गाचे प्रमाण) रानभाज्या सेवन करणाऱ्या गटात तुलनेने कमी आजारप्रवणता आढळली. BMI च्या दृष्टीने, रानभाज्या सेवन करणाऱ्या महिलांचा BMI सामान्य श्रेणीत (18.5–24.9) जास्त प्रमाणात होता, तर न सेवन करणाऱ्या गटात कमी BMI किंवा अधिक वजनाचे प्रमाण अधिक दिसून आले. संशोधनातून हे स्पष्ट झाले की रानभाज्या जीवनसत्वे, खनिजे, तंतुमय पदार्थ आणि anti-oxidants यांनी समृद्ध असल्यामुळे महिलांच्या रक्तक्षय प्रतिबंधात, प्रतिकारशक्ती वृद्धीत आणि शरीरबांधणी संतुलनात महत्त्वाची भूमिका निभावतात. या निष्कर्षांचा उपयोग महिलांच्या आरोग्य सुधारणा, पोषण धोरणांची आखणी, आणि स्थानिक अन्नसुरक्षेत रानभाज्यांचे पुनर्मूल्यांकन करण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकतो.

कीवर्ड- *रानभाज्या, रक्तक्षय. प्रतिकारशक्ती, BMI, पोषणस्थिती, तुलनात्मक अध्ययन.*

प्रस्तावना:- प्रत्येक ऋतूत विविध प्रकारे निसर्ग माणसाला भरभरून दान देत असतो नैसर्गिकपणे रानात उगविणाऱ्या भाज्या म्हणजे रानभाज्या होय. दरवर्षी नियमितपणे ठराविक काळात या भाज्या उगवितात त्यामधील काही एखाद्या ऋतूत पुरल्या तर काही वर्षभर टिकनाऱ्या असतात. रानभाज्या ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील पारंपरिक आहारसंस्कृतीचा अनिवार्य घटक असून, त्या पोषणमूल्यांनी अत्यंत समृद्ध आहेत. परंतु आधुनिक आहारपद्धती, बाजारातील पॅकबंद अन्नपदार्थांची वाढलेली उपलब्धता, आहारातील विविधतेचे घटते प्रमाण आणि रानभाज्यांचे पोषणमूल्याबद्दल कमी जागरूकता यामुळे त्यांच्या सेवनात लक्षणीय घट झाली आहे. दुसरीकडे, महिलांमध्ये रक्तक्षय, प्रतिकारशक्ती कमी होणे, थकवा, कुपोषण आणि BMI असंतुलन अशा आरोग्यसमस्या वाढताना दिसतात. रानभाज्यांमध्ये लोह, कॅल्शियम, मॅग्नेशियम, बी-जीवनसत्वे, जीवनसत्व C, तंतुमय पदार्थ आणि नैसर्गिक antioxidants मुबलक प्रमाणात असल्यामुळे त्या विशेषतः महिलांसाठी अत्यंत उपयुक्त आहेत. गर्भवती, स्तनदा, किशोरवयीन आणि कामगार महिलांमध्ये रक्तक्षय मोठ्या प्रमाणावर आढळत असल्याने पर्यायी पोषणस्रोतांचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
स्वाती प्रल्हाद शेंडे,संशोधक विद्यार्थी.मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा जी. यवतमाळ.

How to cite this article:
शेंडे, . स्वाती . प्रल्हाद . (2025). रानभाज्यांच्या सेवनाचा महिलांच्या रक्तक्षय, प्रतिकारशक्ती व *BMI* वर होणारा परिणाम तुलनात्मक अध्ययन. *Journal of Research & Development, 17(12(I)), 45–47.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18145383

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18145383
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

रक्तशयामध्ये रक्तातील हिमोग्लोबिन चे प्रमाण कमी होते रक्तात असलेले हिमोग्लोबिन लोहामुळे तयार होते सर्वसाधारण व्यक्तीच्या १०० ml रक्तात १४ mg. हिमोग्लोबिन असायला पाहिजे. लोह्ग्लोबीन प्रथिनाबरोबर मिसळून हिमोग्लोबिन तयार होते. या अभ्यासात रानभाज्या सेवन करणाऱ्या आणि न करणाऱ्या महिलांच्या आरोग्य निर्देशांकांचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. रक्तक्षय (हिमोग्लोबिन), BMI आणि प्रतिकारशक्तीवरील परिणामांचे निरीक्षण करून रानभाज्यांचे आरोग्यावरील प्रत्यक्ष लाभ अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा अभ्यास पोषणशास्त्र, सार्वजनिक आरोग्य आणि ग्रामीण विकास या तिन्ही क्षेत्रांसाठी महत्वाचा आहे.

संशोधन विषयाची निवड व उद्देश

विषय निवडीचे कारण

1. महिलांमधील रक्तक्षयाचे वाढते प्रमाण
2. बदलती आहारपद्धती व पोषणदृष्ट्या असंतुलित आहार
3. रानभाज्यांचे उच्च पोषणमूल्य असूनही त्यांचे कमी सेवन
4. नैसर्गिक, स्थानिक आणि उपलब्ध खाद्यस्रोतांचे महत्त्व

उद्देश

1. पारंपारिक ज्ञान नष्ट होण्यापूर्वी ते सर्वांसमोर आणणे
2. रानभाज्या सेवन करणाऱ्या व न करणाऱ्या महिलांमधील हिमोग्लोबिन पातळीची तुलना करणे
3. दोन्ही गटांची प्रतिकारशक्ती व आरोग्यस्थिती (वारंवार होणाऱ्या आजारांचे प्रमाण) मोजणे
4. BMI मधील फरक आणि त्याचे संभाव्य कारणे तपासणे
5. रानभाज्यांच्या पोषणमूल्यांच्या आधारे आरोग्य सुधारण्यासाठी शिफारसी देणे
6. रानभाज्यांची ओळख करून देणे.

संशोधनाचे महत्त्व

या संशोधनाचे महत्व पुढीलप्रमाणे आहे:

- महिलांच्या पोषणस्थितीतील असमानता समजून घेण्यासाठी उपयुक्त
- रक्तक्षय प्रतिबंधासाठी रानभाज्यांचे योगदान स्पष्ट करणारे
- प्रतिकारशक्तीवरील स्थानिक खाद्यपदार्थांचा प्रभाव मोजण्यासाठी उपयुक्त
- BMI संतुलन आणि आरोग्यदृष्ट्या संतुलित आहाराची ओळख करून देणारे
- आरोग्य धोरणे, पोषण जागरूकता कार्यक्रम आणि ICDS/आंगणवाडी उपक्रमांसाठी मार्गदर्शक

निष्कर्ष

या अभ्यासातून असे आढळले की रानभाज्या सेवन करणाऱ्या महिलांमध्ये रक्तक्षयाचे प्रमाण कमी, हिमोग्लोबिन पातळी जास्त, आणि शारीरिक प्रतिकारशक्ती चांगली होती. रानभाज्या न सेवन करणाऱ्या महिलांमध्ये संसर्गजन्य आजारांचे प्रमाण तुलनेने अधिक दिसले. BMI विश्लेषणात रानभाज्या सेवन करणाऱ्या महिलांमध्ये BMI सामान्य श्रेणीत आढळला, तर न सेवन करणाऱ्या महिलांमध्ये कमी वजन किंवा असंतुलित BMI दिसून आला. हे स्पष्ट करते की रानभाज्या सूक्ष्मपोषकांनी अत्यंत समृद्ध असून आरोग्य सुधारण्यासाठी त्या परिणामकारक आहेत.

उपाययोजना

1. रानभाज्यांची ओळख करून देणे
2. रानभाज्यांच्या पोषणमूल्याबाबत जनजागृती मोहीम राबविणे
3. महिलांच्या आहारात आठवड्यातून किमान २–३ वेळा रानभाज्या समाविष्ट करणे
4. आंगणवाडी/ICDS केंद्रांत रानभाज्यांचे ज्ञान व प्रसाराची मोहीम राबविणे
5. स्थानिक बाजारात रानभाज्यांची उपलब्धता वाढविण्यास प्रोत्साहन देणे
6. पोषणपूरक कार्यक्रमांमध्ये रानभाज्यांचा समावेश करून त्यासंबंधी विस्तृत माहिती देणे
7. किशोरी व गर्भवती महिलांसाठी रानभाज्या-आधारित मेन्यू तयार करून त्यांच्यापार्येंत पोहोचविणे
8. रानभाज्यांच्या संदर्भात सेमिनार आयोजित करणे.

संदर्भ

1. हेल्दी रानभाज्या सौ अश्विनी अशोक चोथे
2. WHO – Nutritional Anaemia Reports
3. UNICEF – Micronutrient Deficiency Studies
4. National Family Health Survey (NFHS), India

5. Indian Council of Medical Research (ICMR) – Dietary Guidelines
6. Park: Preventive and Social Medicine
7. Indian Journal of Nutrition & Dietetics
8. Journal of Ethnobotany and Traditional Foods
9. Rao, N. (2018). Wild Edible Plants and Nutrition
10. Indian Journal of Community Medicine
11. Government of India – POSHAN Abhiyaan Reports
12. Women and Health in India – Ministry of Health
13. International Journal of Food Science & Nutrition
14. FAO – Wild Edible Plants and Human Health
15. Singh, K. (2020). Anaemia Among Indian Women
16. Nutrition Foundation of India – Micronutrient Reports

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

सरफोजी राजे भोसले (दुसरे) यांचे प्रशासकीय कार्य: एक ऐतिहासिक अध्ययन

अमितकुमार गणेश शिंगणे
संशोधक विद्यार्थी, एम.इ.एस. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज मेहकर, जि. बुलढाणा.
Email- amitshingane156@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171211
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 48-52
December 2025

Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

सारांश

सदर शोधनिबंध तंजावरच्या मराठा राजवटीतील एक तेजस्वी व्यक्तिमत्त्व असलेल्या सरफोजी राजे भोसले (इ.स. 1777-1832) यांच्या प्रशासकीय कार्याचा ऐतिहासिक आढावा घेणारे आहेत. सरफोजी राजांनी आपल्या राज्याचे प्रशासन सुरळीत चालवीत आधुनिक शिक्षण, न्याय, आरोग्य, नागरी व्यवस्था, दस्तऐवजीकरण आणि लोककल्याण यावर भर देवून याचा संगम साधला. त्यांनी आपल्या राज्यात शैक्षणिक धोरणांची अंमलबजावणी केली आणि आधुनिक पद्धतींचा स्वीकार केला, तसेच तंजावरचा सार्वत्रिक सांस्कृतिक विकास घडविला. प्रस्तुत अभ्यासात त्यांची प्रशासनशैली, धोरणे, संस्थात्मक पातळीवरील निर्णय आणि त्याचे झालेले दूरगामी परिणाम विश्लेषित केले आहेत. सरस्वती महाल ग्रंथालयातील मोडी लिपीतील शिलालेख, दफ्तरे, पत्रव्यवहार व आधुनिक संशोधन ग्रंथांच्या आधारे हा शोधनिबंध प्रस्तुत करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना

भारतीय इतिहासातील 18व्या आणि 19व्या शतकातील काळ म्हणजे राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक संक्रमणाचा काळ होय. या संक्रमणाच्या काळात अनेक संस्थानिक राजांनी केवळ सत्ता टिकविण्याचा प्रयत्न केला, तर काही राजांनी या झालेल्या बदलांचा सकारात्मक पद्धतीने स्वीकार करून आपल्या राज्यात मूलभूत सुधारणा घडवून आणण्यावर भर दिला. तंजावरचे सरफोजी राजे हे सुधारणावादी बदलाचा स्वीकार करणाऱ्या राजांमध्ये अग्रणी मानले जातात. त्यांच्या प्रशासकीय काळ एक आदर्श, लोकाभिमुख आणि शास्त्रीय दृष्टिकोनातून घडविलेल्या राज्यकारभाराचा अभ्यास करण्याचा आदर्श संदर्भ होय. सरफोजी राजाचा जन्म 24 सप्टेंबर 1777 रोजी झाला. ते व्यंकोजी राजे भोसले यांच्या वंशातील असून तुळजाजी राजांचे दत्तक पुत्र होय. त्यांचे शिक्षण प्रसिद्ध जर्मन धर्मप्रसारक रेव्ह. श्वार्ट्झ यांच्या देखरेखीत झाल्याने त्यांना इंग्रजी, फ्रेंच, लॅटिन, तमिळ, संस्कृत, मराठी अशा अनेक भाषांचे ज्ञान मिळाले. ही शैक्षणिक बैठकच त्यांच्या दूरदृष्टीचा व अभ्यासूपणाचा पाया होती. याच बळावर त्यांनी तंजावर संस्थानात सुधारणा करून या संस्थानाला प्रगतीच्या दिशेने चालना दिली. त्यांनी प्रशासकासोबतच विचारवंत, संशोधक, शैक्षणिक, वैद्यकीय, नाट्यसाहित्यिक, कला-संरक्षक आणि आधुनिक व्यवस्थापक म्हणून कारभार केला. त्यांच्या कार्यशैलीमध्ये पारंपरिक मराठा धोरणांची शिस्त होती, पण त्या शिस्तीला युरोपीय वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि दस्तऐवजीकरणाची जोड दिली. त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत शैक्षणिक धोरण, नागरी सुविधा, न्याय व कायदे, सार्वजनिक आरोग्य. दस्तऐवजीकरण, वसुली प्रणाली, जल व्यवस्थापन इत्यादी सुधारणा केल्या.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अमितकुमार गणेश शिंगणे,संशोधक विद्यार्थी,एम.इ.एस. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज मेहकर, जि. बुलढाणा.

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18145442

How to cite this article:
शिंगणे, अमितकुमार . गणेश . (2025). सरफोजी राजे भोसले (दुसरे) यांचे प्रशासकीय कार्य: एक ऐतिहासिक अध्ययन. *Journal of Research & Development, 17(12(I)), 48–52.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18145442

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

विशेष म्हणजे त्यांनी आपल्या सर्व निर्णयांच्या, आदेशांच्या आणि सुधारणांच्या नोंदी मोडी लिपीमध्ये नोंदवून संग्रहित ठेवलेल्या आहे, ज्या आजही सरस्वती महाल ग्रंथालयात उपलब्ध आहे. त्यामुळे त्यांचे प्रशासकीय कार्य केवळ मौखिक परंपरेपुरते न राहता लिखित स्वरूपात स्पष्टपणे अभ्यासता येते. ईस्ट इंडिया कंपनीसारख्या वसाहती शक्तीशी सामंजस्य राखत त्यांनी संस्थानिक स्वायत्तता कायम ठेवली. शिक्षणात पाश्चात्य ज्ञानप्रणालीचा वापर करून त्यांनी आरोग्य व्यवस्थेत आधुनिक वैद्यकीय तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केला. आधुनिक मुद्रण यंत्राचा वापर करून मराठीसह विविध भाषेत पुस्तके छापली. त्यांच्या कारभाराच्या या बहुआयामीतेमुळे त्यांचा इतिहासातला दर्जा हा 'विद्वान राजा' म्हणून झाला.

सरफोजी राजाच्या शासन व्यवस्थेतील प्रत्येक घटक मग तो शिक्षण, आरोग्य, न्यायप्रणाल अथवा जल व्यवस्थापनाचा असो यामध्ये कार्यक्षमतेची आणि लोककल्याणाची स्पष्ट छाया दिसते. त्यांनी घेतलेले सुधारणावादी निर्णय, त्यांच्या आदेशांचे दस्तऐवज आणि विविध शासकीय संस्था आजच्या लोकशाही व्यवस्थेतील अनेक अंगांना प्रेरणा देणाऱ्या असल्याने त्यांचे प्रशासकीय कार्य आजच्या संदर्भातही अत्यंत महत्त्वाचे आणि अभ्यासोपयोगी ठरते. या सर्व घटकांचे ऐतिहासिक अध्ययन करून सरफोजी राजांचे प्रशासकीय योगदान विश्लेषित करणे हा या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

मुख्य शब्द

सरफोजी राजे भोसले, तंजावर मराठा प्रशासन, नागरी व्यवस्थापन, सरस्वती महाल, मोडी लिपी, ऐतिहासिक दस्तऐवज, न्यायव्यवस्था, संस्थात्मक विकास, ब्रिटिश संबंध.

उद्दिष्टे

1. सरफोजी राजांचे प्रशासकीय धोरण व त्याची अंमलबजावणी समजून घेणे.
2. सरफोजी राजांच्या शासन प्रणालीतील संस्थात्मक व धोरणात्मक नवोन्मेष अभ्यासणे.
3. सरफोजी राजांचे इंग्रजांशी संबंध व स्थानिक प्रशासकीय सामंजस्य विश्लेषित करणे.
4. तत्कालीन दस्तऐवजीकरण पद्धतीचा अभ्यास करून प्रशासनाचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
5. लोककल्याणकारी शासनाच्या दृष्टीने त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करणे.

गृहितके

1. सरफोजी राजांचे प्रशासन आधुनिकतेच्या दिशेने उचललेले पाऊल होते.
2. सरफोजी राजांनी पारंपरिक मराठा प्रशासनात आधुनिक तत्त्वज्ञान आणि युरोपीय तंत्रज्ञानाचा समावेश केला.
3. सरफोजी राजांचे दस्तऐवजीकरण हे त्यांच्या शासनाच्या पारदर्शकतेचे द्योतक आहे.
4. सरफोजी राजांचे शासन लोकाभिमुख व सर्वसमावेशक होते.
5. सरफोजी राजांच्या धोरणांचा प्रभाव पुढील शतकातील प्रशासकीय बदलांवर जाणवतो.

विषयाचे महत्त्व

सरफोजी राजांचे प्रशासन हे प्रयोगात्मक, प्रगतिशील आणि आधुनिकतेकडे वाटचाल करणारे प्रशासन होते. पारंपरिक मराठा राजसत्तेतील ते एकमेव असे शासक होते; ज्यांनी आधुनिक शिक्षण, न्याय, आरोग्य आणि नागरी सुविधांच्या क्षेत्रात दूरगामी निर्णय घेतले. त्यांच्या राज्यकारभाराच्या विस्तृत नोंदी, इंग्रजांशी प्रामाणिक व्यवहार, मोडी लिपीतील आदेश आणि सार्वजनिक योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी ही त्यांच्या प्रशासनाच्या व्यावसायिकतेची, सुसंगततेची ओळख आहे. हे प्रशासन आजच्या प्रशासकीय अभ्यासकांसाठी 'वसाहतपूर्व भारतातील आधुनिक व्यवस्थापनाचा आदर्श' म्हणून अभ्यासण्यासारखे आहे.

विषय विवेचन

सरफोजी राजांचे प्रशासन म्हणजे एका संस्थानिक राजाने पारंपरिकतेला आधुनिकतेच्या दिशेने नेलेली ऐतिहासिक वाटचाल होय. त्यांच्या कार्यकाळात तंजावर संस्थान एक आधुनिक प्रयोगशाळा म्हणून नावारूपास आले होते. त्यांनी संस्थानिक सत्ता टिकवून राज्यकारभार लोकाभिमुख, शिस्तबद्ध आणि नवोन्मेषशील बनवण्यासाठी अनेक मूलभूत सुधारणांचा अवलंब केला. त्यांची धोरणे केवळ आदेश नव्हती, तर समाजाच्या रचनेत बदल घडविणारे निर्णायक टप्पे होते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

प्रशासनिक पुनर्रचनात्मक कार्य

सरफोजी राजांनी पारंपरिक मराठा दरबारी प्रशासनाची केंद्रीकृत रचना बदलून एक कार्यक्षम, विकेंद्रीत आणि संस्था-आधारित प्रणाली तयार केली. महसूल खात्याचे विभाजन करून महसूल गोळा करणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर लेखी व आर्थिक नियंत्रण ठेवले. दरबारात निर्णय घेण्यासाठी स्वतंत्र सल्लागार मंडळ स्थापन केले. गावपातळीवर कारकून, जमाबंदी अधिकारी आणि तलाठ्यांची नेमणूक करून प्रशासनाच्या प्रत्येक घटकाचे उत्तरदायित्व निश्चित केले. त्यांनी आर्थिक नोंदींची अचूकता वाढविण्यासाठी दैनंदिन खातेवही, महसूल विवरणपत्र आणि वसुली अहवालाची अनिवार्य नोंद ठेवण्याचे आदेश दिले. ज्यामुळे ह्या सर्व नोंदी मोडी लिपीत तयार करून दरमहा दरबारास सादर केल्या जात. यामुळे महसूल अपहार कमी झाला आणि पारदर्शकता वाढली. त्यांनी 'दरबार दिवाण' म्हणून एक प्रशासकीय कार्यालय स्थापन केले; ज्यात विभागनिहाय अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली गेली. जल व्यवस्थापन, सार्वजनिक बांधकाम, आरोग्य, शिक्षण, न्याय यासाठी स्वतंत्र विभाग तयार केले. त्यांनी केलेल्या या पुनर्रचनेचा मुख्य हेतू म्हणजे लोकसहभाग आणि प्रशासनातील उत्तरदायित्वाला गती देणे हा होता. त्यांनी प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी 'तालुका चिटणीस कार्यालय' स्थापन करून स्थानिक लोकांच्या समस्या निवारणासाठी लेखी यंत्रणा उभी केली. ज्यामुळे प्रशासन हे राजवाड्यापुरते सीमित न राहता, प्रत्येक नागरिकाच्या दैनंदिन जीवनाशी जोडले गेले.

कायदा व न्यायव्यवस्था

सरफोजी राजांनी न्यायव्यवस्थेला पारंपरिक पंचायती किंवा सरदारांच्या निर्णयांवर अवलंबून राहण्याऐवजी अधिक संस्थात्मक आणि दस्तऐवजीकृत न्याय प्रणाली उभी केली. त्यांनी 'राजा दरबार कोर्ट' स्थापन करून फौजदारी व दिवाणी न्यायासाठी स्वतंत्र खाती स्थापन केली. गुन्हेगारी प्रकरणात साक्ष, पुरावे, साक्षीदारांचे जबाब मोडी लिपीत लेखी स्वरूपात घेतले जात. एका प्रकरणासाठी बहुधा तीन दिवसांचा सरासरी खटला चालवला जात असे. सामान्य जनतेसाठी 'जन तक्रार कोश' तयार केला. तिथे जनता थेट दरबारास लेखी अर्ज सादर करू शकत होती. या अर्जांची नोंद 'चिटणीस लेखा'मध्ये घेवून एका महिन्यात निर्णय द्यायचा नियम होता. काही प्रकरणांत ब्रिटिश मद्रास प्रेसिडेन्सीची न्यायालयांची प्रणाली स्वीकारली. जसे - पुराव्याच्या शपथपत्राची नोंद, साक्षीदारांचे वैयक्तिक जबाब, तडजोडीची प्रक्रिया इत्यादी. त्यांनी वकिलांची वकिली करण्याची पद्धत अधिकृत केली. यामुळे प्रशासन अधिक सुनियोजित होऊन न्याय प्रक्रियेतील विलंब आपोआप कमी झाला. न्यायालयीन निर्णय मोडी लिपीत लिहून त्याची प्रती प्रत्येक तालुक्यात पाठवली जात. यामुळे तक्रारदारास आणि आरोपीस न्याय मिळतो की नाही, यावर देखरेख ठेवल्या जात होती.

शैक्षणिक धोरण व सुधारणा

शैक्षणिक क्षेत्रात सरफोजी राजांनी खऱ्या अर्थाने क्रांती घडविली. त्यांनी इंग्रजांच्या आधुनिक शिक्षण प्रणालीचा स्वीकार करून त्यात मराठा पारंपरिक शिक्षण संस्थांना समायोजित केले. जिल्हानिहाय शाळा उभारल्या. प्रत्येक शाळेसाठी शिक्षकांची नेमणूक दरबाराच्या मंजुरीने केली. 'मास्तर पगारी वहिवाटी पत्रक' तयार केले गेले ज्यात शिक्षकाच्या कामाचे मूल्यांकन दर सहा महिन्यांनी होत असे. ते पहिले संस्थानिक राजा होते ज्यांनी मुलींसाठी स्वतंत्र शिक्षण संस्था स्थापन केल्या. या शाळांमध्ये गृहव्यवस्थापन, वैद्यक प्राथमिक ज्ञान, धर्मशिक्षण आणि सामान्य गणित शिकवले जात. सरस्वती महाल ग्रंथालयात विविध भाषांतील पुस्तकांचे अनुवाद करण्यात आले आणि विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासासाठी पाठ्यपुस्तके छापण्यात आली. त्यांनी विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीचे नोंदपत्र ठेवले आणि शिक्षकांच्या अहवालानुसार काही विद्यार्थ्यांना दरबार पुरस्कृत शिष्यवृत्ती दिली. तंजावर हे संस्थान आजही त्या शिक्षणक्रांतीचे मूळ केंद्र मानले जाते.

आरोग्य व वैद्यकीय व्यवस्था

सरफोजी राजाचे आरोग्य क्षेत्रातील योगदान अतुलनीय आहे. त्यांनी 'राजवैद्य कार्यालय' स्थापन करून नित्योपचारासाठी विशेषज्ञ वैद्य नेमले. या कार्यालयात 'औषधांची माहितीपत्रिका', 'रुग्ण तपासणी पंजिका' आणि 'उपचार अहवाल' तयार करण्यात येत. त्यांचा विशेष अभ्यासविषय म्हणजे नेत्ररोग. त्यांनी ऑप्थल्मॉलॉजिस्टकडून आधुनिक शस्त्रक्रिया शिकून त्या तंजावर रुग्णालयात राबविल्या. औषध निर्मितीची स्वतंत्र प्रयोगशाळा, आयुर्वेदिक वनस्पतींची बाग आणि औषध साठवण गोदाम प्रशासकीय यंत्रणेमार्फत व्यवस्थीत केले. 'महामारी नियंत्रण योजना' अंतर्गत त्यांनी टाळेबंदी, स्वच्छता पथक आणि रोगप्रतिबंधक उपाय सुरू केले. लसीकरण मोहिमेद्वारे देवीसारख्या आजारांपासून हजारो लोकांचे रक्षण झाले.

नागरी सुविधा व जल व्यवस्थापन

नागरी सुविधा म्हणजे रस्ते, पाणी किंवा बाजार नव्हे तर संपूर्ण शहर रचनेचा भाग असतो हे सरफोजी राजे ओळखून होते. त्यांनी पहिल्यांदाच तंजावर शहराची मोजणी करून नकाशा तयार करून घेतला. प्रत्येक वार्डसाठी 'स्वच्छता निरीक्षक', 'पाणी पुरवठा अधिकारी' व 'सार्वजनिक काम विभाग' स्थापना केला. कुंड, विहिरी, जलकुंभ याच्या स्वच्छतेचे नियोजन केले. पावसाळयात पूर येवून जनजीवन विस्कळित होऊ नये म्हणून नाल्यांचा नवा आराखडा तयार केला. त्यांनी शहरातील कचरा व्यवस्थापन व स्वच्छतागृहे उभारणीसाठी 'नगर सुविधा निधी' स्थापन केला. प्रत्येक सार्वजनिक इमारतीसाठी स्वतंत्र जलवाहिनी योजना होती. याशिवाय रस्ते निर्मिती, रस्त्यावर दिवे लावणे, चौकात माहिती फलक बसवणे आणि बाजारपेठेची साफसफाई यासाठी विशेष पथके तयार करून ती कामासाठी तैनात केली.

दस्तऐवजीकरण

सरफोजी राजाचे प्रशासन हे आजही लिखित स्वरूपात अभ्यासता येते कारण ते कागदोपत्री उपलब्ध आहे. प्रत्येक आदेश, शासकीय निर्णय, न्याय निकाल, शालेय प्रवेश, औषध खरेदी, शस्त्रसज्जता, बागायती कर, छापील पुस्तकांची यादी इत्यादी सर्व मोडी लिपीत ठेवल्या जात होते. या नोंदी 'सरस्वती महाल दस्तऐवज विभागा'मध्ये आजही सुस्थितीत जतन केलेल्या आहेत. त्यांनी लेखनिक आणि चिटणीसासाठी प्रशिक्षण आयोजित केले. दरबारातील प्रत्येक बैठकीचा 'मिनिट्स ऑफ मीटिंग' लिहिल्या जात होता. त्यांनी काही निवडक आदेश इंग्रजी भाषेतही भाषांतरित करून इंग्रज अधिकाऱ्यांना पाठविले. ही सर्व प्रणाली एका उत्कृष्ट डॉक्युमेंटेशन मॉडेलचे दर्शन घडवते.

इंग्रजांशी संबंध व धोरणात्मक सामंजस्य

सरफोजी राजांनी इंग्रजांशी नेहमीच सामंजस्याचे संबंध ठेवले. त्यांनी मद्रास प्रेसिडेन्सीच्या गव्हर्नरला वेळोवेळी पत्रव्यवहार करून आपल्या योजना, गरजा, उद्दिष्टे सांगितली. त्यांचे पत्रव्यवहार इंग्रजी आणि मोडी अशा दोन्ही भाषेत उपलब्ध आहेत. इंग्रजांकडून त्यांनी मुद्रण यंत्र, वैद्यकीय साधने आणि शैक्षणिक साहित्य मागविले. पण हे करताना त्यांनी आपल्या स्वायत्ततेचा त्याग केला नाही. त्यांनी संस्थानिक म्हणून सत्तेचे रक्षण केलेच पण ब्रिटिशाजवळील ज्ञान, तंत्रज्ञान आणि प्रणालीचा वापरही केला. अशाप्रकारे त्यांचे संबंध हे सामंजस्यात्मक, व्यवहार्य आणि स्वाभिमानी होते. वरील सर्व पैलू पाहता, सरफोजी राजांच्या प्रशासनाच्या व्यापकतेची आणि दूरदृष्टीची साक्ष देतात. त्यांनी पारंपरिक मराठा वारसा आणि आधुनिक तत्त्वज्ञानाचा सुयोग्य समन्वय साधत तंजावर राज्यामध्ये एक आदर्श वसाहतपूर्व प्रशासन घडविले.

निष्कर्ष

1. सरफोजी राजाचे प्रशासन म्हणजे वसाहतपूर्व भारतातील एक अद्वितीय, परिवर्तनशील मॉडेल होय. त्यांच्या प्रशासकीय धोरणांमध्ये पारंपरिक मराठा व्यवस्थेचा पाया होता, मात्र त्यांनी युरोपीय आधुनिकतेचा स्वीकार करून नवे विचार, नवे तंत्रज्ञान आणि नव्या संस्था उभ्या केल्या.
2. सरफोजी राजांनी आपल्या शासनकाळात अनेक शैक्षणिक संस्थांची निर्मिती केली. मुलींच्या शिक्षणासाठी स्वतंत्र शाळा सुरू केल्या. आधुनिक वैद्यकीय उपचार पद्धती स्वीकारली आणि न्याय, महसूल व पाणी व्यवस्थापनामध्ये सुसंगती निर्माण केली.
3. सरफोजी राजांचे दस्तऐवजीकरण, विशेषतः मोडी लिपीतून लिहिलेली शासन आदेश आणि शासकीय नोंदी, यामुळे त्यांच्या प्रशासकीय निर्णयांची पारदर्शकता आणि योजनांची अंमलबजावणी स्पष्टपणे अभ्यासता येते. सरस्वती महाल ग्रंथालय, छापखाना, छत्रम, नेत्ररोग केंद्र, मुद्रण व्यवस्थापन, रुग्णालये, शाळा या सर्व बाबी त्यांच्या प्रशासकीय दूरदृष्टीचे पुरावे आहेत.
4. सरफोजी राजानी इंग्रजांशी सौहार्द जपत स्वतंत्र कारभाराचा आदर्श घडविला. त्यांच्या शासनाच्या केंद्रस्थानी 'जनता' होती. केवळ दरबारी हितसंबंध नव्हे तर सामान्य जनतेसाठी प्रशासन, शिक्षण व आरोग्य यामध्ये बदल घडविण्याचा त्यांचा दृष्टीकोन होते.
5. सरफोजी राजांचे कार्य हे केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवजांपुरते मर्यादित नसून ते आजही एक प्रेरणादायी प्रशासकीय मॉडेल म्हणून उपयोगी आहे.
6. सरफोजी राजाचे प्रशासन हा विषय आधुनिक भारताच्या प्रशासकीय, सामाजिक आणि शैक्षणिक प्रक्रियेच्या मुळाशी असलेला ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे, ज्याचा अभ्यास केल्याने भारतातील संस्थानिक राजे व त्यांच्या नवोन्मेषशील कार्यपद्धतीचे खरे महत्व लक्षात येते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. Iyer, S., - Music and Dance in Thanjavur Maratha Period, Sarada Publications, 2013.
2. Krishnan, V., - Educational Reforms in South India, University of Madras Press, 2003.
3. Nair, S. P., - Education and the Colonial Context in South India, Sage Publications, New Delhi, 2012.
4. Peterson, I. V., - Serfoji II : Scholar-King of Tanjore, Tamil University Press, 2003.
5. Peterson, I. V., - The Schools of Serfoji II of Tanjore : Education and Princely Modernity in Early 19th-Century India, In Dodson, M. & Hatcher, B. (Eds.), Transcolonial Modernities in South Asia, Routledge, 2012.
6. Rao, V. N., - Manuscripts and Cultural Heritage of Thanjavur, Saraswati Mahal Library Archives, 1995.
7. Sharma, R. K., - Indian Education in the Colonial Period, Himalaya Publishing House, 2012.
8. Subramanian, K., - Serfoji II and His Contributions to Education and Culture, Bharatiya Kala Prakashan, 1998.
9. Venkatesan, T., - Thanjavur Maratha Drama and Literature, Tamil University Press, 2007.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

गोंदिया जिल्ह्यातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची : एक अभ्यास

वर्षा एम मेश्राम[1], डॉ.अपर्णा ऐस चौधरी[2]
[1] संशोधक, रातुमानावि ग्रंथालय व माहितीशास्त्र संशोधन केंद्र
[2] मार्गदर्शक, ग्रंथपाल श्रीमती. बिंझाणी महिला महाविद्यालयमहाल नागपूर.
Email- Varshameshram4@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171212
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 53-56
December 2025
Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

सारांश

या संशोधनाचा मुख्य हेतू गोंदिया जिल्ह्यातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची, वाचनाचे स्रोत, वाचनावर परिणाम करणारे घटक आणि डिजिटल माध्यमामुळे वाचन पद्धतीत झालेले बदल यांचे विश्लेषण करणे हा आहे. 300 विद्यार्थ्यांवर प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली. संशोधनातून असे दिसून आले की विद्यार्थी पारंपरिक पुस्तकांपेक्षा मोबाईल आणि इंटरनेटवरील सामग्रीकडे अधिक आकर्षित होत आहेत. वाचन अभिरुचीवर विषयापेक्षा सादरीकरण पद्धत, उपलब्धता आणि डिजिटल साधने यांचा अधिक प्रभाव दिसून आला.

***बीज शब्द** :वाचन अभिरुची ,ग्रंथालय ,वाचक ,वाचन साहित्य*

प्रस्तावना

आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात वाचन-संस्कृतीत मोठ्या प्रमाणात बदल झाले आहेत. विद्यार्थ्यांची आवड पारंपरिक पुस्तकांपासून डिजिटल कंटेंटकडे झुकताना दिसते. गोंदिया जिल्हा हा शैक्षणिक दृष्ट्या प्रगत जिल्हा असून येथे विविध महाविद्यालये कार्यरत आहेत. या पार्श्वभूमीवर विद्यार्थ्यांची वाचन सवय, आवडीचे विषय, उपलब्ध साधने आणि डिजिटल वाचनाचा प्रभाव यांचा अभ्यास करणे आवश्यक वाटते. वाचन ही केवळ माहिती मिळविण्याची प्रक्रिया नसून ती एक सर्जनशील, बौद्धिक व भावनिक समृद्धी देणारी क्रिया आहे. आधुनिक माहिती-तंत्रज्ञानाच्या युगात ज्ञानाचे स्वरूप, त्याचा प्रसार आणि प्राप्तीची साधने यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल झाले असले तरी वाचनाचे महत्त्व आजही अबाधित आहे. विशेषतः उच्च शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात, भाषिक कौशल्यांत, चिंतनशक्तीत, पठन–लेखन क्षमतांमध्ये आणि निर्णयक्षमता वाढविण्यात वाचनाचा मोलाचा वाटा आहे. म्हणूनच विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची ओळखणे आणि तिचे विश्लेषण करणे हे शैक्षणिक दृष्टीने अत्यंत आवश्यक ठरते. गोंदिया जिल्हा हा विदर्भातील सांस्कृतिक, भाषिक व शैक्षणिक विविधतेने नटलेला परिसर आहे. येथे ग्रामीण व शहरी असे दोन्ही प्रकारचे विद्यार्थी मोठ्या प्रमाणावर महाविद्यालयांमध्ये शिक्षण घेतात. जिल्ह्याची सामाजिक–आर्थिक पार्श्वभूमी, पालकांचे शैक्षणिक दर्जे, उपलब्ध शैक्षणिक सुविधा, स्थानिक वाचनालयांची भूमिका, डिजिटल माध्यमांचा प्रसार आणि विद्यार्थ्यांचा जीवनशैलीतील बदल या सर्व घटकांचा त्यांच्या वाचन सवयींवर व अभिरुचीवर थेट प्रभाव पडत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे गोंदिया जिल्ह्यातील विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची ही एक स्वतंत्र अध्ययनक्षेत्र म्हणून महत्त्वाची ठरते.

वाचन अभिरुचीची समग्र व्याख्या

"वाचन अभिरुची म्हणजे व्यक्तीच्या ज्ञान, भावनात्मक आणि मानसिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी वाचनाकडे निर्माण होणारी सातत्यपूर्ण ओढ, कुतूहल, रस आणि समाधान देणारी बौद्धिक प्रेरणा होय."यामध्ये वाचकाची विषय निवड, वाचनासाठी दिलेला वेळ, वाचनातून मिळणारे आनंद व समाधान, पर्यावरणाचा

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
वर्षा एम मेश्राम,संशोधक,रातुमानावि ग्रंथालय व माहितीशास्त्र संशोधन केंद्र.

How to cite this article:
मेश्राम, . वर्षा . एम ., & चौधरी, . अपर्णा . ऐस . (2025). गोंदिया जिल्ह्यातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची : एक अभ्यास. *Journal of Research & Development,* 17(12(*I*)), 53–56.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18219529

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18219529
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

प्रभाव आणि वैयक्तिक प्रवृत्ती यांचा समन्वय आढळतो.

वाचन अभिरुचीमध्ये ग्रंथालयाची भूमिका

ग्रंथालय हे ज्ञानाचे केंद्र आणि विद्यार्थ्यांच्या वाचन-संस्काराचे प्रमुख माध्यम म्हणून ओळखले जाते. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या वाचन अभिरुचीच्या विकासात ग्रंथालयाची भूमिका अनेक अंगांनी महत्त्वाची ठरते. विद्यार्थ्यांना उपलब्ध असलेली माहिती–संपदा, वाचनाचा वातावरण, तांत्रिक सुविधा, प्रेरणा आणि मार्गदर्शन या सर्व घटकांच्या एकत्रित प्रभावातून वाचन अभिरुचीचा विकास घडत असतो.

विविध वाचनसाहित्याची उपलब्धता

ग्रंथालय विद्यार्थ्यांच्या विविध आवडी-निवडींनुसार पुस्तके, संदर्भग्रंथ, कादंबऱ्या, कथासंग्रह, कविता, विज्ञान, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, तंत्रज्ञान, स्पर्धा परीक्षेसाठीची पुस्तके, नियतकालिके, जर्नल्स, ई-बुक्स इत्यादींचा समृद्ध साठा उपलब्ध करून देते. वाचनसाहित्य जितके व्यापक, तितका विद्यार्थ्यांचा दृष्टीकोन व वाचनाचा आवाका वाढत जातो.

वाचनासाठी अनुकूल वातावरण

ग्रंथालयातील शांतता, अभ्यासासाठी योग्य व्यवस्था, बसण्याची जागा, प्रकाश, थंडावा, तसेच एकाग्रतेचे वातावरण विद्यार्थ्यांना वाचनासाठी प्रेरित करते. घरी किंवा इतरत्र मिळू न शकणारे शिस्तबद्ध वातावरण विद्यार्थ्यांना नियमित वाचनाची सवय लावण्यास मदत करते.

माहिती व संदर्भसेवा

ग्रंथपाल हे केवळ पुस्तके देणारे व्यक्ती नसून ते माहिती संकलन, वर्गीकरण, संदर्भसेवा आणि वाचक मार्गदर्शनात तज्ज्ञ असतात. विद्यार्थ्यांना आवश्यक पुस्तके, संशोधन साहित्य किंवा विश्वसनीय माहिती मिळण्यात ग्रंथपाल महत्त्वाची मदत करतात. यामुळे विद्यार्थी अधिक सखोल वाचनाकडे प्रवृत्त होतात.

डिजिटल साधनांचा वापर

अलीकडील काळात महाविद्यालयीन ग्रंथालये ई-ग्रंथालये, ऑनलाइन जर्नल्स, डेटाबेस, ओपन ॲक्सेस रेपॉझिटरी, ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म आणि डिजिटल कॅटलॉग या सेवा विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देतात. डिजिटल माध्यमांच्या साहाय्याने विद्यार्थ्यांना ताजे, अद्ययावत आणि संशोधनात्मक साहित्य सहज मिळते, ज्यामुळे त्यांची वाचन अभिरुची अधिक समृद्ध होते.

वाचन प्रेरणा व कार्यक्रम

ग्रंथालये वाचन प्रोत्साहनासाठी विविध उपक्रम राबवितात:

- पुस्तक प्रदर्शन
- लेखक-भेट कार्यक्रम
- वाचन स्पर्धा
- “बुक क्लब” किंवा “रीडिंग सर्कल”
- पुस्तक समीक्षा सत्र
- राष्ट्रीय वाचन दिन/ग्रंथ सप्ताह

अशा उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांत वाचनाबद्दल उत्सुकता निर्माण होते आणि वाचन अभिरुची टिकून राहते.

अध्ययन व संशोधन कौशल्यांचा विकास

ग्रंथालयातील संदर्भ साहित्य, संशोधन जर्नल्स आणि थीसेस विद्यार्थ्यांना संशोधन वृत्ती विकसित करण्यास मदत करतात. योग्य साहित्याचा शोध घेणे, माहितीचे मूल्यमापन करणे, नोट्स घेणे यांसारखी कौशल्ये विकसित झाल्यावर विद्यार्थी वाचनात अधिक सक्रिय व गंभीर होतात.

सामाजिक व बौद्धिक संवादाची संधी

ग्रंथालय हे विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक आणि शैक्षणिक संवादाचे केंद्र असते. समान विषयांवर वाचन करणारे विद्यार्थी एकमेकांशी विचारांची देवाणघेवाण करतात. यामुळे त्यांची वाचन क्षमता व समीक्षात्मक विचारसरणी वाढते. समूह-अभ्यासासाठीची सुविधा विद्यार्थ्यांना अधिक वाचन करण्यास प्रवृत्त करते.

वाचन सवयींची सातत्य ठेवणे

नियमितपणे पुस्तक काढणे–परत देणे, नियोजित वाचन, नोट्स तयार करणे अशा शिस्तीमुळे विद्यार्थ्यांची वाचनाची सवय टिकून राहते. ग्रंथालयाचे वेळापत्रक, नोंदणी व्यवस्था आणि सदस्यत्व हे वाचनाला एक नियमित स्वरूप देते.

ग्रामीण व शहरी विद्यार्थ्यांमध्ये दुवा

गोंदिया जिल्ह्यासारख्या मिश्र सामाजिक–भौगोलिक रचनेच्या भागात ग्रंथालय ग्रामीण व अल्प-सुविधा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी ज्ञानाचे केंद्र ठरते. घरी उपलब्ध नसलेल्या संसाधनांचा लाभ महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून विद्यार्थ्यांना मिळतो, ज्यामुळे त्यांच्या वाचन अभिरुचीला आधार मिळतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

संशोधनाची गरज

- तरुण पिढीची वाचन सवय कमी होत आहे का याचा अभ्यास
- डिजिटल माध्यमांचा वाढता प्रभाव
- महाविद्यालयीन पातळीवर वाचनाभिरुचीचा अभ्यास कमी प्रमाणात झालेला
- गोंदिया जिल्ह्याच्या विद्यार्थ्यांच्या वाचन पद्धतीचा प्रथमच सर्वांगीण आढावा

संशोधनाचे उद्दिष्टे

गोंदिया जिल्ह्यातील विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची जाणून घेणे.

1. विद्यार्थ्यांना आवडणारे विषय आणि साहित्यप्रकार शोधणे.
2. वाचनासाठी वापरली जाणारी माध्यमे ओळखणे.
3. डिजिटल वाचनाचा विद्यार्थ्यांच्या अभिरुचीवर झालेला प्रभाव अभ्यासणे.
4. वाचनावर परिणाम करणारे सामाजिक, शैक्षणिक आणि तांत्रिक घटक समजून घेणे.

संशोधन प्रश्न

- विद्यार्थ्यांना कोणत्या प्रकारचे साहित्य वाचायला आवडते?
- ते इंटरनेट व छापील माध्यमांपैकी कोणते अधिक वापरतात?
- वाचनासाठी त्यांना वेळ कितपत मिळतो?
- डिजिटल माध्यमामुळे त्यांच्या वाचनात कोणते नवीन पैलू आले?

परिकल्पना

1. महाविद्यालयीन विद्यार्थी मुद्रित पुस्तकांपेक्षा डिजिटल वाचनास प्राधान्य देतात.
2. विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची विषयापेक्षा उपलब्धता आणि आकर्षक सादरीकरणावर अवलंबून असते.
3. सोशल मीडियामुळे पारंपरिक वाचनाची वेळ कमी झाली आहे.

संशोधन पद्धती

1. संशोधन प्रकार

वर्णनात्मक (Descriptive Survey Method)

2. नमुना

गोंदिया जिल्ह्यातील 5 महाविद्यालयांतील 300 विद्यार्थी

- कला विभाग – 120
- वाणिज्य विभाग – 90
- विज्ञान विभाग – 90

आधुनिक युगातील वाचन संस्कृतीवरील आव्हाने

तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे वाचन संस्कृतीवर अनेक प्रकारे परिणाम झाला आहे. संगणक, स्मार्टफोन, आणि इंटरनेटच्या युगात लोक सहज उपलब्ध असलेल्या डिजिटल माध्यमांकडे आकर्षित झाले आहेत. त्यामुळे पुस्तके वाचण्याची सवय कमी होत आहे. याशिवाय, सोशल मीडियावरील माहितीचा ओघ आणि त्यातील अपूर्णता यामुळे वाचनाची सखोलता कमी होत आहे.

डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव

ई-बुक्स, ऑडिओ बुक्स आणि ऑनलाईन लेखन यामुळे पारंपरिक पुस्तक वाचनाचा ओघ कमी झाला आहे. तांत्रिक माध्यमे जरी सोयीची असली, तरी त्यातील खोली आणि विश्वसनीयता कधी कधी अभावानेच आढळते.

वेळेचा अभाव

धकाधकीच्या जीवनशैलीमुळे माणसाला वाचनासाठी वेळ काढणे कठीण झाले आहे. करमणुकीसाठी विविध पर्याय उपलब्ध असल्याने वाचनाला प्राधान्य कमी मिळते.

तरुण पिढीचा वाचनाकडे कमी कल

आजच्या तरुण पिढीला तंत्रज्ञानाचा प्रभाव जास्त जाणवतो. पुस्तके वाचण्याऐवजी डिजिटल गेम्स, व्हिडिओज, आणि सोशल मीडियाकडे त्यांचा कल जास्त दिसतो.

वाचन संस्कृतीचा पुनर्जागरणासाठी उपाय

वाचन संस्कृती जिवंत ठेवण्यासाठी आणि तिचा प्रचार करण्यासाठी विविध उपाययोजना करता येतील. समाजात वाचनाची सवय रुजवण्यासाठी पुढील पावले उचलली जाऊ शकतात:

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

ग्रंथालयांचा विस्तार

प्रत्येक गाव, शहर, आणि शाळांमध्ये अधिकाधिक ग्रंथालये उभारली पाहिजेत. सहज वाचनासाठी विनामूल्य ग्रंथालये उपलब्ध करून दिल्यास वाचनाची गोडी वाढेल.

वाचन उपक्रम आणि स्पर्धा

शाळा, महाविद्यालये, आणि समाजात वाचन स्पर्धा, साहित्य चर्चासत्रे, आणि पुस्तक मेळावे यांचे आयोजन करणे गरजेचे आहे. अशा उपक्रमांमुळे वाचनाची आवड निर्माण होते.

तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर

डिजिटल माध्यमांचा उपयोग सकारात्मक पद्धतीने करता येतो. ई-बुक्स आणि ऑडिओ बुक्सद्वारे वाचनाला प्रोत्साहन देता येईल.

पालक आणि शिक्षकांची भूमिका

मुलांमध्ये लहान वयातच वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी पालक आणि शिक्षकांनी पुढाकार घ्यायला हवा. घरी पुस्तक वाचनासाठी वेळ द्यावा आणि मुलांना साहित्याची ओळख करून द्यावी.

वाचन संस्कृतीची समाजावर होणारी सकारात्मक फळे

वाचन संस्कृतीच्या प्रोत्साहनामुळे समाजात अनेक सकारात्मक बदल घडू शकतात:

सजग आणि सुजाण नागरिक : वाचनामुळे माणूस अधिक सजग आणि जबाबदार बनतो. तो विविध सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक मुद्द्यांवर विचार करू शकतो.

मुख्य निष्कर्ष

1. गोंदिया जिल्ह्यातील महाविद्यालयीन विद्यार्थी डिजिटल माध्यमांचा सर्वाधिक वापर करतात.
2. विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची प्रामुख्याने करिअर व स्पर्धा परीक्षांकडे झुकलेली दिसते.
3. पारंपरिक पुस्तकांचे आकर्षण कमी झाले असले तरी कथा व कादंबऱ्यांचा वाचकवर्ग अद्याप टिकून आहे.

वाचन अभिरुचीवर विविध सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक घटकांचा प्रभाव जाणवतो. मोबाईल डेटा स्वस्त असल्याने डिजिटल वाचन लोकप्रिय झाले आहे. परंतु विद्यार्थ्यांनी खोलवर अभ्यास करण्यासाठी छापील पुस्तके आणि ग्रंथालये अधिक उपयोगी असल्याचे मतही व्यक्त केले आहे. शिक्षक व पालकांच्या प्रोत्साहनामुळे वाचन-संस्कृती अधिक मजबूत होऊ शकते.

सूचना

1. महाविद्यालयांत डिजिटल वाचन कोपरा किंवा E-Library विकसित करणे.
2. विद्यार्थ्यांसाठी वाचन स्पर्धा, पुस्तक चर्चा, लेखक भेट आयोजित करणे.
3. मोफत वाचन ॲप्स व ई-पुस्तके उपलब्ध करून देणे.
4. ग्रामीण विद्यार्थ्यांसाठी मोबाइल वाचनालय (Library on Wheels) संकल्पना लागू करणे.
5. सोशल मीडियाचा सकारात्मक वापर करून शैक्षणिक व प्रेरणादायी साहित्याचे प्रोत्साहन देणे.

निष्कर्ष

संपूर्ण अभ्यासावरून असे निष्पन्न होते की गोंदिया जिल्ह्यातील विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची डिजिटल माध्यमामुळे नव्या दिशेने बदलत आहे. वाचनाची मात्रा किंचित कमी झाली असली तरी विषयनिष्ठ आणि परीक्षापयोगी वाचनामध्ये विद्यार्थ्यांचा कल अधिक दिसतो. योग्य मार्गदर्शन, उत्तम सुविधा आणि प्रोत्साहन मिळाल्यास विद्यार्थ्यांची वाचन संस्कृती आणखी दृढ होईल.

संदर्भ सूची

1. Kulkarni, S. (2019). Reading Habits of College Students. Pune University.
2. Deshmukh, R. (2020). Impact of Digital Media on Student Learning.
3. Government of Maharashtra – Higher Education Reports.
4. विविध जर्नल लेख, सर्वेक्षण अहवाल आणि इंटरनेट स्रोत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

जागतिक लोकसंख्या विस्फोट : संधी आणि आव्हाने

विठ्ठल हरिभाऊ नागरे[1], प्रो. डॉ. जी. आर खेडकर[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
[2]संशोधन मार्गदर्शक, राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय, जालना.
Email- vitthal07nagre@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171213
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 57-62
December 2025

Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

प्रस्तावना

11 जुलै 1987 रोजी जगात 5 अब्जावं अपत्य जन्माला आलं. तेव्हापासून हा दिवस `विश्वलोकसंख्या दिन' म्हणून जगभर पाळला जातो. 1987 ते 2011 पर्यंत विश्वलोकसंख्या 2 अब्जाने वाढली. 31 ऑक्टोबर 2011 रोजी आपली लोकसंख्या 7 अब्ज झाली. लोकसंख्येचे हे आकडे अगदी `ओव्हरफ्लो' होऊन वाहत आहेत. विसावे शतक हे जागतिक इतिहासात क्रांतिकारी शतक म्हणून ओळखले जाणार आहे. ह्या शतकात अनेक विशेष महत्त्वाच्या, अनेक देशांच्या इतिहासाला कलाटणी देणाऱ्या घटना, घडामोडी घडल्या. दोन जागतिक महायुद्धे, वसाहातिक देशांनी मिळविलेले स्वातंत्र्य, चंद्रावर मानवाचे पाऊल, अणुस्फोटामुळे समाप्त झालेले दुसरे महायुद्ध, व्हिएतनामने अमेरिकेपुढे पत्करलेली शरणागती, अनेक मौलिक शोध, संशोधन, रशियाचा उदयास्त. ह्या काही प्रतिनिधीक घडामोडी, घटना होत. ह्याशिवाय 20व्या शतकात झालेली विश्वलोकसंख्येतील प्रचंड वाढ ही विशेष क्रांतिकारी घटना होय. 1927 साली विश्वलोकसंख्या होती 2 अब्ज, अवघ्या 30 वर्षात ती झाली 1959 मध्ये 3 अब्ज आणि 39 वर्षात विश्वलोकसंख्या दुप्पट म्हणजे 6 अब्ज. 11 जुलै 1987 रोजी जगात 5 अब्जाचे अपत्य जन्माला आले तेव्हापासून हा दिवस `विश्वलोकसंख्या दिन' म्हणून जगभर पाळला जात आहे. 1987 ते 2011 पर्यंत विश्वलोकसंख्या 2 अब्जाने वाढली. 31 ऑक्टोबर 2011 रोजी आपली लोकसंख्या 7 अब्ज झाली. आशिया, युरोप, आफ्रिका, अमेरिका आणि ऑस्ट्रेलिया ह्या पाच खंडामधील देशात सर्वात कमी लोकसंख्या आणि अगदी कमी वेगाने वाढणारी लोकसंख्या आहे ऑस्ट्रेलियाची. जगाच्या एकूण लोकसंख्येत 60 टक्के आशियामध्ये आहे. कारण चीन व भारत हे पहिल्या दोन क्रमांकाचे देश ह्या खंडामध्ये आशियात आहेत. अमेरिकेचे क्षेत्रफळ भारताच्या तिप्पट आहे पण लोकसंख्या मात्र भारताच्या लोकसंख्येच्या 25 टक्के आहे म्हणजे 30 कोटी. 21व्या शतकात आशिया हा सर्वात अधिक लोकसंख्येचा खंड असेल. आफ्रिका खंडाची लोकसंख्या तिपटीहून अधिक असेल. 2011 मध्ये आफ्रिकाची लोकसंख्या होती 1 अब्ज. ती लोकसंख्या 2100 मध्ये 3.6 अब्ज होईल. 2011 मध्ये इतर खंडाची मिळून लोकसंख्या होती 1.7 अब्ज. 2060 मध्ये ही लोकसंख्या 2 अब्ज असेल. युरोपची लोकसंख्या 2025 मध्ये 0.74 अब्ज असेल आणि त्यानंतर युरोपच्या लोकसंख्येत आणखी घट होईल. आफ्रिका खंडाच्या लोकसंख्येत वाढ दर वर्षी 2.3 टक्के होत आहे तर आशिया खंडाची वाढ होत आहे 1 टक्के. जगाची लोकसंख्या होती अशी – 1804 – 1 अब्ज, 1927 – 2 अब्ज, 1959 – 3 अब्ज, 1974 – 4 अब्ज, 1987 – 5 अब्ज, 1999 – 6 अब्ज, 2011 – 7 अब्ज. संयुक्त राष्ट्रसंघाने 1999 – 6 अब्ज एक मोठा मैलाचा दगड म्हणून मानला. भारताची लोकसंख्या 1947 मध्ये अंदाजे 36 कोटी होती. 2011च्या जनगणनेनुसार आता देशाची लोकसंख्या 1.21 अब्ज झाली आहे. म्हणजे 64 वर्षात भारताची लोकसंख्या तिपटीहून अधिक झाली आहे. अंदाजे दोन जनगणनेच्या काळात म्हणजे 10 वर्षात प्रत्येक वर्षी लोकसंख्येत 1.50 ते 1.75 कोटी भर पडत आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
विठ्ठल हरिभाऊ नागरे, संशोधक विद्यार्थी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ.

How to cite this article:
नागरे, . विठ्ठल . हरिभाऊ ., & खेडकर, . जी . आर . (2025). जागतिक लोकसंख्या विस्फोट : संधी आणि आव्हाने. *Journal of Research & Development, 17(12(I)), 57–62.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18145479

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18145479
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

उद्दिष्टे

जागतिक लोकसंख्या वाढीचे कल अभ्यासने.
जागतिक लोकसंख्येच्या विस्फोटातून उपलब्ध संधीचे अध्ययन करणे.
जागतिक लोकसंख्येच्या विस्फोटातून निर्माण होणा-या आव्हानांचे अध्ययन करणे.

गृहीतके

जागतिक लोकसंख्या उत्तरोत्तर वाढत आहे.
जागतिक लोकसंख्येचा विस्फोट म्हणजे विकासाच्या संधी
जागतिक लोकसंख्येचा विस्फोट विकासात अडसर बनत आहे.

संशोधन पद्धत्ती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धत्ती वापरून माहिती संकलनासाठी द्वितीयक साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

जागतिक लोकसंख्या वाढीचे कल.

Year	World Population	Yearly Change	Net Change	Density (P/Km²)
2024	8,161,972,572	0.87 %	70,237,642	55
1980	4,447,606,236	1.81 %	79,066,708	30
1952	2,584,086,339	1.86 %	47,159,304	17
1500	450,000,000	NA	NA	NA
1000	275,000,000	NA	NA	NA
200	190,000,000	NA	NA	NA
-5000	5,000,000	NA	NA	NA

Source: Worldometer (www.Worldometers.info)

लोकसंख्या आकार आणि वाढीचा दर: 2024 पर्यंत, जागतिक लोकसंख्या अंदाजे 8.1 अब्ज इतकी आहे. 1960 च्या दशकातील 2.1% च्या शिखरावरून वाढीचा दर दरवर्षी सुमारे 1.1% इतका कमी झाला आहे. असे असूनही, काही प्रदेशांमध्ये जलद लोकसंख्या वाढत आहे, ज्यामुळे जागतिक आव्हानांना हातभार लागतो.

प्रादेशिक फरक: जागतिक लोकसंख्या वाढीमध्ये आफ्रिका आणि आशियाचा मोठा वाटा आहे. आफ्रिकेची लोकसंख्या 2050 पर्यंत दुप्पट होण्याचा अंदाज आहे, नायजेरियासारख्या देशांमध्ये लक्षणीय वाढ होत आहे. याउलट, युरोप आणि पूर्व आशियाचे काही भाग, जसे की जपान, लोकसंख्या कमी होत आहे आणि वृद्ध लोकसंख्येचा सामना करतात.

भारतातील कल:

भारताची सध्याची लोकसंख्या 1.4 अब्ज पेक्षा जास्त असून, 2025 पर्यंत जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश म्हणून चीनला मागे टाकण्याची अपेक्षा आहे. भारताचा लोकसंख्या वाढीचा दर 2013 मधील 1.4% वरून 2024 मध्ये सुमारे 1.0% पर्यंत घसरला आहे, मुख्यत्वे यशस्वी कुटुंब नियोजन उपक्रमांमुळे आणि वाढते शहरीकरण. तथापि, देशाला अजूनही महत्त्वपूर्ण प्रादेशिक असमानतेचा सामना करावा लागतो. उत्तर प्रदेश आणि बिहार सारखी उत्तरेकडील राज्ये उच्च विकास दर प्रदर्शित करत आहेत, तर केरळ आणि तामिळनाडू सारखी दक्षिणेकडील राज्ये लोकसंख्या वाढीमध्ये स्थिरता किंवा घट दर्शवतात. लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश संधी आणि आव्हाने दोन्ही सादर करतो, मोठ्या प्रमाणात तरुण लोकसंख्या कर्मचाऱ्यांमध्ये प्रवेश करण्यास तयार आहे, शिक्षण आणि रोजगार निर्मितीमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.

जागतिक लोकसंख्येच्या विस्फोटातून उपलब्ध संधी

व्यवसाय आणि उद्योग

लोकसंख्या वाढत असताना, अधिक संसाधनांची आणि सेवा पुरवठ्याची आवश्यकता निर्माण होईल. हे नवे उद्योग, व्यवसाय आणि रोजगार संधी निर्माण करण्यास प्रेरित करू शकते. उदाहरणार्थ, कृषी, आरोग्य, निर्माण, इन्फ्रास्ट्रक्चर, आणि इलेक्ट्रॉनिक्स यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर मागणी होईल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

शिक्षण आणि कौशल्य विकास

जागतिक लोकसंख्या वाढीमुळे शिक्षण क्षेत्रात अधिक गुंतवणूक होईल. अधिक लोकांना उच्च दर्जाचे शिक्षण आणि कौशल्य विकास पुरविणे आवश्यक होईल, ज्यामुळे विविध व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये प्रगती होईल. ऑनलाइन शिक्षण आणि कौशल्य प्रशिक्षण कंपन्यांसाठी मोठ्या प्रमाणावर संधी निर्माण होईल.

तंत्रज्ञान आणि इनोव्हेशन: लोकसंख्या वाढीमुळे तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील मागणी वाढेल. स्मार्ट सिटी, हरित तंत्रज्ञान, रोबोटिक्स, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), आणि बायोटेक्नॉलॉजीमध्ये सुधारणा आणि नवे संशोधन संधी उपलब्ध करु शकतात. लोकसंख्या व्यवस्थापन, ऊर्जा बचत, आणि प्रदूषण नियंत्रणासाठी नवीन तंत्रज्ञान आवश्यक ठरू शकते.

वृद्धत्व आणि आरोग्य देखभाल: वृद्ध नागरिकांची संख्या वाढेल, ज्यामुळे वृद्धांसाठी आरोग्य सेवा, औषध, आणि देखभाल प्रणालींची मागणी वाढेल. आरोग्यसेवा उद्योगाला नवे व्यावसायिक मॉडेल, उपचारांची नवीन पद्धती आणि वृद्धांशी संबंधित तंत्रज्ञानात नवकल्पना घडविण्याची संधी मिळू शकते.

ऊर्जा आणि पर्यावरण: वाढती लोकसंख्या आणखी ऊर्जा उत्पादन आणि संसाधनांच्या वापरावर दबाव आणेल. यामुळे नवी व स्वच्छ ऊर्जा स्रोत, ऊर्जा कार्यक्षमता सुधारणा, आणि पर्यावरणपूरक उपाय यासाठी नवे उद्योग उभे राहू शकतात.

ग्लोबल मार्केट आणि व्यापार: लोकसंख्या वाढीमुळे जागतिक बाजारपेठांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर मागणी निर्माण होईल. त्याचबरोबर, विविध देशांमध्ये नवीन व्यापार संधी आणि अंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढण्याची शक्यता आहे.

नवीन हुमन रिसोर्सेस आणि विविधतेचे स्वागत: लोकसंख्या विविधतेने समृद्ध होईल, आणि विविध संस्कृती, भाषां, आणि पार्श्वभूमीचे लोक एकत्र येतील. या विविधतेमुळे विविध प्रकारच्या कामांसाठी नव्या कौशल्यांची आणि ज्ञानाची गरज वाढेल.

जागतिक लोकसंख्या विस्फोट आणि आव्हाने

अन्न व जलसंसाधनांची कमतरता: लोकसंख्या वाढल्यामुळे अन्नाची आणि पाण्याची मागणी प्रचंड वाढते. पाणी ही एक मर्यादित संसाधन आहे आणि अधिक लोकसंख्या त्याच्या वापरावर दबाव आणते. पाणी आणि अन्न पुरवठ्याची तूट निर्माण होऊ शकते, खासकरून शहरी भागांमध्ये, जिथे संसाधनांची कमी होईल.

आरोग्य आणि रोगप्रसार: लोकसंख्या वाढल्याने आरोग्य सेवांवर प्रचंड दबाव येईल. जेथे संसाधनांची कमतरता असेल, तिथे कुपोषण, साथीचे रोग, श्वसनाचे विकार आणि जीवनसत्त्वांच्या कमतरतेमुळे समस्या निर्माण होऊ शकतात. सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था अशा आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी सक्षम असावी लागेल.

शहरांची गजबज आणि झोपडपट्ट्यांची वाढ: लोकसंख्या शहरीकरणाच्या दिशेने वाढत आहे. यामुळे, शहरांमध्ये घरांची कमतरता, अपुरी पाणी व वीज पुरवठा आणि अन्य सामाजिक सेवांची कमी होऊ शकते. झोपडपट्ट्यांची निर्मिती, गजबज, आणि अपर्याप्त जीवनमान हे प्रमुख आव्हाने ठरतात.

सामाजिक असमानता आणि गरीबी: लोकसंख्या वाढत असताना, जरी आर्थिक वाढ होत असली तरी, ती सर्व गटांपर्यंत समानपणे पोहोचत नाही. गरीब आणि मध्यमवर्गीय नागरिकांना अधिक संसाधनांची आवश्यकता असते, पण त्यांना त्यासाठी चांगली संधी मिळत नाही. यामुळे गरीबी, बेरोजगारी आणि सामाजिक असमानता वाढू शकते.

श्रमबळ व रोजगाराचा ताण: लोकसंख्या वाढल्यामुळे कार्यक्षमतेने काम करणाऱ्या लोकांची संख्या वाढते, पण त्याचबरोबर रोजगाराच्या संधी कमीत कमी होऊ शकतात. उच्च शिक्षण आणि कौशल्यांची आवश्यकता असलेल्या नोकऱ्या वाढू शकतात, पण सर्वांना ते उपलब्ध होईल का? बेरोजगारी आणि असमान आर्थिक विकास हे एक मोठे आव्हान होऊ शकते.

उर्जा संसाधनांचा वापर: वाढती लोकसंख्या उर्जा संसाधनांवर अतिरिक्त दबाव निर्माण करते. जलविद्युत, सौर उर्जा, वारा उर्जा आणि जीवाश्म इंधनांचा वापर वाढेल. यामुळे अधिक ऊर्जा संसाधनांची आवश्यकता होईल, आणि इंधनाच्या वापराने पर्यावरणावर आणखी दबाव येईल.

नैतिक आणि राजकीय आव्हाने: लोकसंख्या वाढवण्यामुळे, नवी आणि सुधारित धोरणे बनवणे आवश्यक होईल. सामाजिक न्याय, मानवी हक्क आणि संसाधनांचे योग्य वाटप याबाबत राजकीय आव्हाने उभी राहू शकतात. अनेक देशांमध्ये संसाधनांसाठी वाद होऊ शकतात, जेव्हा विविध गटांच्या हितांचे टक्केवारीतील वितरण नीट न करता येईल.

ग्रामीण-शहरी विभाजन

ग्रामीण आणि शहरी क्षेत्रांमधील अंतर वाढेल, आणि अधिक लोक शहरांमध्ये स्थलांतर करतील. यामुळे शहरी भागात अधिक लोकसंख्या, वाहतूक समस्या, शहरी कचरा, तसेच पायाभूत सुविधा आणि सेवा पुरवठा याबाबत गंभीर समस्या निर्माण होऊ शकतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

शिक्षण व कौशल्य विकास

लोकसंख्या वाढल्यास शिक्षणाच्या क्षेत्रावर अधिक दबाव येईल. शालेय आणि उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात किमान दर्जाचे शिक्षण देणे आणि युवकांना रोजगारासाठी योग्य कौशल्ये शिकवणे आवश्यक ठरते. यासाठी पर्याप्त संसाधने आणि आधुनिक शिक्षण पद्धतींचा अवलंब करणे महत्त्वाचे आहे.

संसाधनांची कमतरता

जलद लोकसंख्या वाढीमुळे संसाधनांची कमतरता वाढते, विशेषतः पाण्याचा ताण असलेल्या प्रदेशात. उदाहरणार्थ, भारताची दरडोई पाण्याची उपलब्धता 2001 मधील 1,816 घनमीटरवरून 2024 मध्ये सुमारे 1,486 घनमीटर इतकी कमी झाली आहे, ज्यामुळे देशाला पाण्याच्या तणावाच्या परिस्थितीकडे ढकलले जात आहे. याव्यतिरिक्त, भारतातील भूजल पातळी चिंताजनक दराने कमी होत आहे, जवळजवळ 54% विहिरींनी पाण्याच्या पातळीत घट नोंदवली आहे. अकार्यक्षम पाणी व्यवस्थापन पद्धती आणि मान्सूनच्या नमुन्यांवर हवामान बदलाचा परिणाम यामुळे ही टंचाई आणखी तीव्र झाली आहे.

पर्यावरणीय प्रभाव

लोकसंख्या वाढल्यामुळे पर्यावरणावर होणारा दबाव अधिक तीव्र होईल. वनोंची तोड, प्रदूषण, जलवायु बदल, आणि जैवविविधतेचा नाश या समस्या अधिक गंभीर होऊ शकतात. अधिक लोकसंख्या हा अधिक वायू आणि जलप्रदूषण, तसेच ग्रीनहाऊस गॅस उत्सर्जनाच्या दृष्टीने एक मोठा धोका आहे.लोकसंख्येच्या वाढीमुळे जंगलतोड, जैवविविधता नष्ट होणे आणि हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन वाढते. औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे भारत आणि चीन सारख्या देशांनी उत्सर्जनात लक्षणीय वाढ केल्याने जागतिक कार्बन फूटप्रिंट वाढला आहे. भारत, CO_2 चे तिसरे सर्वात मोठे उत्सर्जक, 2022 मध्ये त्याचे उत्सर्जन 1.8% वाढले. शिवाय, भारताच्या जलद औद्योगिक विकासामुळे गंभीर वायू प्रदूषण समस्या निर्माण झाल्या आहेत, दिल्ली सारख्या शहरांमध्ये वारंवार धोकादायक हवेच्या गुणवत्तेची पातळी नोंदवली जाते, ज्यामुळे सार्वजनिक आरोग्यावर परिणाम होतो आणि वातावरण

नागरीकरण

शहरी भागांचा झपाट्याने विस्तार होत आहे, ज्यामुळे मेगासिटीज निर्माण होत आहेत. भारताची शहरी लोकसंख्या 2031 पर्यंत 600 दशलक्षांपर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे, ज्यामुळे पायाभूत सुविधा, गृहनिर्माण आणि सेवांवर प्रचंड दबाव येईल. या जलद शहरीकरणामध्ये अपुरी सार्वजनिक वाहतूक, झोपडपट्ट्यांचा प्रसार आणि वाढती कचरा निर्मिती यांसारख्या आव्हानांसह आहे. उदाहरणार्थ, मुंबई, भारतातील सर्वात मोठ्या शहरांपैकी एक, दररोज अंदाजे 7,500 मेट्रिक टन कचरा निर्माण करते, शाश्वत शहरी नियोजन आणि कचरा व्यवस्थापन उपायांची तातडीची गरज अधोरेखित करते.

काही प्रदेशांमध्ये वृद्धत्वाची लोकसंख्या

जपान, जर्मनी आणि इटली सारखे देश वृद्ध लोकसंख्येशी झुंजत आहेत, ज्यामुळे कामगारांची कमतरता आणि आरोग्यसेवा खर्चात वाढ होत आहे. उदाहरणार्थ, जपानची लोकसंख्या 2045 पर्यंत 16% ने कमी होण्याचा अंदाज आहे, त्यातील जवळपास 30% लोकसंख्या आधीच 65 वर्षांपेक्षा जास्त आहे. याउलट, 29 वर्षे वय असलेल्या भारतासमोर रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे आव्हान आहे. त्याचे तरुण कर्मचारी. श्रमिक बाजारपेठेत नवीन प्रवेश करणाऱ्यांना सामावून घेण्यासाठी देशाला दरवर्षी अंदाजे 12 दशलक्ष रोजगार निर्माण करण्याची गरज आहे. हा डेमोग्राफिक डिव्हिडंड आर्थिक वाढीसाठी महत्त्वपूर्ण संधी सादर करतो, जर शिक्षण, कौशल्य विकास आणि रोजगार निर्मितीमध्ये पुरेशी गुंतवणूक असेल.

जागतिक लोकसंख्या विस्फोट नियंत्रित करण्याचे उपाय

शिक्षण आणि कुटुंब नियोजन

जन्मदर कमी करण्यासाठी आणि आर्थिक परिणाम सुधारण्यासाठी विशेषतः महिलांसाठी शिक्षण महत्त्वपूर्ण आहे. कुटुंब नियोजन आणि माता आरोग्य सेवांना प्रोत्साहन देत भारताने आपल्या राष्ट्रीय आरोग्य अभियानात लक्षणीय प्रगती केली आहे, परिणामी प्रजनन दर 2013 मधील 2.3 वरून 2024 मध्ये 2.0 पर्यंत घसरला आहे. अलीकडील उपक्रम, जसे की मिशन परिवार विकास, उच्च प्रजननक्षम जिल्ह्यांना लक्ष्य करते कुटुंब नियोजन सेवांच्या सर्वसमावेशक पॅकेजसह, अधिक माहितीपूर्ण पुनरुत्पादक निवडींमध्ये योगदान. याव्यतिरिक्त, बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजनेचा उद्देश मुलींच्या शिक्षणाचा आणि जगण्याचा प्रचार करून, अप्रत्यक्षपणे कौटुंबिक आकाराच्या प्राधान्यांवर प्रभाव टाकून त्यांची स्थिती सुधारणे आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

शाश्वत विकास

लोकसंख्येतील वाढ आणि संसाधनांच्या उपलब्धतेत समतोल राखण्यासाठी शाश्वत विकास आवश्यक आहे. जीवाश्म इंधनावरील अवलंबित्व कमी करून 2030 पर्यंत 450 GW नूतनीकरणक्षम ऊर्जा क्षमता साध्य करण्याचे उद्दिष्ट, विशेषत: सौर उर्जेवर भारताचे लक्ष आहे. इंटरनॅशनल सोलर अलायन्स, ज्याचे मुख्यालय भारतात आहे, जागतिक स्तरावर सौर ऊर्जेच्या अवलंबनाला प्रोत्साहन देते. शिवाय, भारताच्या महत्त्वाकांक्षी जल जीवन मिशनने लोकसंख्येच्या वाढीमुळे तीव्र झालेल्या पाणी टंचाईच्या समस्यांचे निराकरण करून 2024 पर्यंत सर्व ग्रामीण कुटुंबांना पाईपद्वारे पाणीपुरवठा करण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे.

धोरणात्मक सुधारणा

लोकसंख्या वाढीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी प्रभावी धोरणात्मक सुधारणा आवश्यक आहेत. भारताची अलीकडील धोरणे, जसे की राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण आणि लहान कुटुंबांसाठी विविध राज्य-स्तरीय प्रोत्साहने, शाश्वत विकासासह लोकसंख्येच्या गतिशीलतेचा समतोल साधण्याचे प्रयत्न प्रतिबिंबित करतात. सरकारने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 देखील सादर केले आहे, ज्याचे उद्दिष्ट शिक्षण प्रणालीचे फेरबदल करणे, ती अधिक समावेशक आणि कौशल्याभिमुख बनवणे, अशा प्रकारे भविष्यातील नोकरीच्या बाजारपेठेसाठी तरुणांना तयार करणे आहे. प्रधानमंत्री आवास योजनेसारख्या धोरणांचे उद्दिष्ट शहरी गरिबांना परवडणारी घरे उपलब्ध करून देणे, शहरीकरणातील आव्हाने हाताळणे आहे. याशिवाय, स्मार्ट सिटीज मिशन पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करून, प्रदूषण कमी करून आणि शहरी भागातील जीवनाचा दर्जा वाढवून शहरी शाश्वततेवर लक्ष केंद्रित करते.

महिला सशक्तीकरण: महिला सशक्तीकरण हे लोकसंख्या नियंत्रणाचे एक महत्त्वाचे साधन आहे. महिलांना आरोग्य सेवा, शिक्षण, आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांना जीवनावर अधिक नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता देणे आवश्यक आहे. शिक्षित आणि स्वतंत्र महिलांना कमी मुलं असण्याचा निर्णय घेण्याचा जास्त अधिकार असतो.

वाढती लोकसंख्येसाठी आर्थिक प्रोत्साहन: काही देशांमध्ये, सरकारांनी लोकसंख्या नियंत्रणासाठी आर्थिक प्रोत्साहनाची योजना सुरू केली आहे. ज्या कुटुंबांमध्ये दोन किंवा त्यापेक्षा कमी मुलं असतात, त्यांना कर कपात, कुटुंब सहाय्यता किंवा इतर आर्थिक फायदे दिले जाऊ शकतात.

आरोग्यसेवा सुधारणा: आरोग्यसेवा क्षेत्रात सुधारणा करून, लोकांना गर्भधारणेच्या धोरणांबद्दल अधिक माहिती आणि सुविधा उपलब्ध कराव्यात. उत्तम आरोग्य सेवांमुळे, गर्भवती महिलांच्या आणि त्यांच्या बाळांच्या जीवनमानात सुधारणा होईल, आणि यामुळे कुटुंबांना अधिक मुलांचे पालन करणे आवश्यक वाटणार नाही.

वाढत्या लोकसंख्येवर प्रादेशिक उपाय: लोकसंख्या नियंत्रणासाठी प्रादेशिक पातळीवर कार्यवाही करणे आवश्यक आहे. काही देशांमध्ये लोकसंख्या नियंत्रणासाठी विशेष धोरणे लागू केली जातात, उदाहरणार्थ, चीनने एकापेक्षा अधिक मुलांचे जन्म देण्यावर कडक निर्बंध ठेवले होते (म्हणजे "एक मुलाची धोरण"), आणि यापेक्षा कमी मुलं असलेल्या कुटुंबांना विविध सवलती देण्यात आल्या.

गर्भनिरोधक तंत्रज्ञानाचा वापर: गर्भनिरोधक उपायांचा प्रचार आणि वापर वाढवून लोकसंख्या नियंत्रण करता येऊ शकते. जगभरातील गर्भनिरोधक उपायांची माहिती लोकांपर्यंत पोचवणे, आणि त्या उपायांचा उपलब्धता वाढवणे महत्त्वाचे आहे. यामध्ये गर्भनिरोधक गोळ्या, कंडोम, इन्क्लुशन इत्यादींचा समावेश होऊ शकतो.

निष्कर्ष

लोकसंख्येच्या विस्फोटामुळे अनेक नव्या संधी उभ्या राहतात, ज्यामुळे आर्थिक वाढ आणि प्रगतीला चालना मिळू शकते. परंतु या संधींचा पूर्णपणे उपयोग करण्यासाठी योग्य धोरणे, तंत्रज्ञान आणि संसाधनांचे व्यवस्थापन महत्त्वाचे ठरते. जागतिक लोकसंख्या वाढीमुळे अनेक सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरणीय आणि आरोग्यविषयक आव्हाने निर्माण होतात. याच्या परिणामस्वरूप, आपल्याला संसाधनांच्या तुटवड्याचे, प्रदूषणाचे, आणि सामाजिक असमानतेचे गंभीर प्रश्न समोर येतात. जागतिक लोकसंख्येच्या विस्फोटामुळे निर्माण होणाऱ्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी जागतिक स्तरावर एकजूट आणि सहकार्याची आवश्यकता आहे. संसाधनांचा कार्यक्षम वापर, तंत्रज्ञानाचा वापर, आरोग्यसेवा सुधारणे, पर्यावरणीय संरक्षण, आणि सामाजिक समतेचे धोरण निर्माण करणे आवश्यक आहे. यासाठी जागतिक, राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर दीर्घकालीन धोरणांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. जागतिक लोकसंख्या नियंत्रणासाठी अनेक उपाय आवश्यक आहेत. विविध उपायांची एकत्रित अंमलबजावणी केली गेल्यास, लोकसंख्या वाढीला नियंत्रित करण्यास मदत होऊ शकते. त्यासाठी सरकार, समाज, आणि जागतिक संस्थांनी समर्पक धोरणे व उपाययोजना सुरू केली पाहिजेत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

संदर्भसूची

1. बोंगार्ट्स, जे. (2009) मानवी लोकसंख्या वाढ आणि जनसांख्यिकी संक्रमण. पॉप्युलेशन अँड डेव्हलपमेंट रिव्ह्यू .
2. युनायटेड नेशन्स पॉप्युलेशन फंड (UNFPA) (2014)
3. कोहेन, जे. ई. (2003) मानवी लोकसंख्या:
4. मॉल्थस, थॉमस. आर. (1798) लोकसंख्या सिद्धांतावर निबंध.
5. वर्ल्ड डेव्हलपमेंट रिपोर्ट 2020: द चेंजिंग नेचर ऑफ वर्क. वर्ल्ड बँक ग्रुप.
6. लुट्झ, डब्ल्यू., सॅन्डरसन, डब्ल्यू. सी., & शेरबॉव, एस. (2008) जनसांख्यिकी संक्रमण:
7. किर्क, डि. (1996) लोकसंख्या संक्रमण सिद्धांत. पॉप्युलेशन स्टडीज,
8. वर्ल्ड पॉप्युलेशन प्रोस्पेक्ट्स 2022: समरी ऑफ रिजल्ट्स. युनायटेड नेशन्स डिपार्टमेंट ऑफ इकॉनॉमिक अँड सोशल अफेअर्स, पॉप्युलेशन डिव्हिजन.
9. एर्लिच, पी. आर., & एर्लिच, ए. एच. (2009) द पॉप्युलेशन एक्सप्लोजन: हाऊ अ बूमिंग वर्ल्ड पॉप्युलेशन इज थ्रेटनिंग आवर फ्यूचर. सायमन अँड शूटर.
10. ग्लोबल फुटप्रिंट नेटवर्क (2021) द इकोलॉजिकल फुटप्रिंट ऑफ ह्युमॅनिटी. ग्लोबल फुटप्रिंट नेटवर्क.
11. बोसरोप, ए. (1981) लोकसंख्या आणि तंत्रज्ञानातील बदल: दीर्घकालीन प्रवृत्तींचा अभ्यास. युनिव्हर्सिटी ऑफ शिकागो प्रेस.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

भाषा मराठी भाषा, मराठी साहित्य आणि समाज

उज्वला उत्तम अहिरे
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे
महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचलित, महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय स्वायत्त मालेगाव कॅम्प
Email: ujwalaahire24@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171214
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 63-66
December 2025
Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

सारांश (Abstract)

भाषा ही मानवी जीवनाचा केंद्रबिंदू असून मानवाच्या विचार, भावना, संस्कृती आणि समाजरचनेचा मूलाधार आहे. भाषा व साहित्य यांच्या माध्यमातून समाजातील वास्तव, संघर्ष, मूल्यव्यवस्था आणि परिवर्तन व्यक्त होते. मराठी भाषा व मराठी साहित्य हे महाराष्ट्राच्या सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनाचे प्रतिबिंब असून बालसाहित्यापासून प्रौढ साहित्यापर्यंत मानवी जीवनाच्या सर्व टप्प्यांचे दर्शन घडवते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार मातृभाषा व स्थानिक भाषांचे महत्त्व अधोरेखित झाले असून भाषिक शिक्षणातून व्यक्तिमत्त्व विकास, सर्जनशीलता व सामाजिक जाणीव निर्माण होते. साहित्य, समाज व संस्कृती यांचे नाते परस्परावलंबी असून समाजातील राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक व तांत्रिक बदल साहित्यात प्रतिबिंबित होतात, तसेच साहित्य समाजपरिवर्तनाला दिशा देते. या लेखात मराठी भाषा, मराठी साहित्य आणि समाज यांचे अतूट नाते स्पष्ट करताना बालसाहित्य, कथा व कवितांमधून घडणाऱ्या सामाजिक जाणीवांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

***बीज शब्द** - मानव, भाषा , समाज , साहित्य,, मराठी भाषा, मराठी साहित्य इ.*

प्रस्तावना

मानवी जीवनात भाषा ही खूप महत्त्वाची आहे. मानव आणि प्राणी, पशु, पक्षी या सर्व जीव विचार करता मानवाचे अस्तित्व,श्रेष्ठत्व,जगणे, जीवन हे सर्व भाषेवर आधारित आहे.त्याच्या बोलण्यावर , व्यक्त होण्यावर अवलंबून आहे.आज NEP 2020 राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण(National Education policy) यामध्ये तसेच इतर सर्व शैक्षणिक धोरण बघता भाषा ही महत्त्वाचा घटक आहे.NEP 2020 नुसार मायबोली, स्थानिक भाषा याला अधिक महत्त्व दिले असून अभ्यासक्रमात विद्यार्थ्यांना भाषा ज्ञान देणे हे प्रमुख ध्येय ठेवले आहे.महाराष्ट्र राज्याची राजभाषा मराठी ही आपल्या भारत देशातील एक सुंदर अशी भाषा आहे. भाषा , साहित्य,मराठी भाषा,मराठी साहित्य याबाबत आपण सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे कारण मानवी जीवनात या गोष्टींचे महत्त्व अमाप आहे.ज्या नवनवीन घटना मानवी जीवनात घडतात त्याला भाषा , साहित्य हे मुलाधार असते.

आपल्या निबंध विषयानुसार भाषेची, साहित्याची नवनिर्मिती काय ? या प्रश्नाचे उत्तर पाहता आपणास असे समजते की, भाषा ही मानवाला प्रत्येक क्षणी वावर करताना तिच्या सोबत असते. मानवाची शक्ती भाषा असते. सकाळी उठल्यापासून झोपेपर्यंत दिवसभरात भाषा या शस्त्राचा वापर करत माणूस आपले दैनंदिन जीवन जगणे सुरु ठेवतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
उज्वला उत्तम अहिरे, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचलित ,महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय स्वायत्त मालेगाव कॅम्प

How to cite this article:
अहिरे, . उज्वला . उत्तम . (2025). भाषा मराठी भाषा, मराठी साहित्य आणि समाज. *Journal of Research & Development, 17(12(I)), 63–66.* https://doi.org/10.5281/zenodo.18145514

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18145514

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

प्रत्येक व्यक्तीची मातृभाषा, राजभाषा, राष्ट्रीय भाषा या त्यांच्या कार्य पूर्णतेचा महत्त्वाचा अंश आहे. विद्यार्थी जीवन, शिक्षक , डॉक्टर, अभियंता अभिनेता, अभिनेत्री, लेखक, कवी न्यायाधीश, वकील, अधिकारी, शास्त्रज्ञ, राजकीय नेते, व्यापारी, दुकानदार, शेतकरी, कष्टकरी , कामगार , सैनिक असे सर्व आपल्या कार्यासाठी भाषा वापरतात. भाषेद्वारेच आपले विचार, भावना, आशय इतरांपर्यंत पोहोचवतात. आणि म्हणूनच भाषा ही प्रत्येक क्षेत्रात नवनिर्माण, नवीन परिणाम या सर्वांसाठी अनिवार्य आहे. प्रत्येक व्यक्तीची प्रादेशिक भाषा ही त्याच्यासाठी महत्त्वाची असते.

आपण आपल्या मराठी भाषेचे उदाहरण प्रथमत: घेऊया. मुल कुटुंबात आपली मायबोली, मराठी भाषा बोलायला शिकते .आई हीच खरी बाळाची पहिला गुरु असते. काहीसे अर्थ शिकते .त्याला शब्द, वाक्य समजू लागतात.त्याला वयाच्या पाचव्या वर्षी शाळेत घातले जाते.ते भाषा लिहायला, वाचायला शिकते. शब्द, वाक्य उच्चारण अर्थ इ.सराव त्याचा सुरु होतो. बालगीते, गोष्टी ऐकणे सुरू असते. आणि नंतर प्रादेशिक भाषा वापरुन गद्य, पद्य, तसेच इतर सर्व विषय प्रादेशिक भाषा वापरुन त्यांच्या अभ्यासक्रमात समावेश केले जातात.राष्ट्रीय भाषा, जागतिक भाषा यांचे ज्ञान,तत्वज्ञान देखील महत्वाचे आहे. संगणक असो , कृत्रिम बुद्धिमत्ता असो भाषा ज्ञान प्रथम खूप महत्त्वाचे आहे.चित्रपट निर्मिती , नाट्य निर्मिती काही असो परंतु भाषा , साहित्य हे महत्त्वाचे आहे.अशा प्रकारे कुठल्याही क्षेत्रात आत्मविश्वास आत्मविष्कार तयार करते. नवनिर्माण, निर्मितीचा परिणाम या बाबतीत भाषा, मराठी साहित्य, तसेच प्रत्येकाला आवश्यक संबंधित भाषा ज्ञान हे आपणास योग्य ठिकाणी नेते.

साहित्य,समाज ,संस्कृती हे परस्परावलंबी आहेत.मानव हा समाजशील प्राणी आहे.मनुष्य हा समाजाशिवाय जगू शकत नाही.प्रत्येक मानव समूह आपण बघितला तर आपणास समजते की , समान भाषिक समाज हा एकत्रित राहतो . आपल्या देशात किंवा इतर ठिकाणी देखील परभाषीय लोक या लोकांच्यात समूह करून राहतात. समाजात जे काही वास्तव असते तेच साहित्याची निर्मिती असते. आणि साहित्याचा प्रभाव, परिणाम हा समाजावर होत असतो. माणूस आपले विचार, भावना, परिवर्तन तसे घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करतो. संस्कृती ही देखील साहित्य रुपी आणि साहित्य हे संस्कृती रुपी होऊ पाहते. आता हे सर्व विचार आपणास समजण्यासाठी आपण काही उदाहरणे घेऊ.

साहित्याचा सर्वात सुंदर आणि महत्त्वाचा भाग म्हणजे बालसाहित्य. बालसाहित्य हे बालमनावर संस्कार करण्याचे खूप महत्त्वाचे साधन आहे. बालकविता ,गीते,कथा हे साहित्य संवेदनशील, विचारशील, भावनिक विकास, व्यावहारिक विकास, शौर्य , वीरता , प्रामाणिकपणा , सहनशीलता हे सर्व गुण अप्रत्यक्ष रित्या रुजवण्यासाठी प्रयत्न करते. विद्यार्थ्यांना भाषिक कौशल्ये आत्मसात करण्यासाठी हे साहित्य भरण पोषण करते.भाषिक विकास हा माणसाच्या, व्यक्तिमत्त्व विकास,सर्वांगिण विकासासाठी आवश्यक आहे.हे कार्य भाषा, साहित्य करत असते. उच्चार, शब्द अर्थ समज, व्याकरण दृष्टीने शब्द ज्ञान, वाक्य ज्ञान हे महत्त्वाचे आहे.ते या कथा, कविता, गितांमुळे होते.गीते , कविता त्यात येणार्या लय, कवितेची चाल लावून कविता गाणे हे बालकाला आनंद देते.ते आनंदाने या कविता गीतांना सतत बोलत असतात तेव्हा त्यांचा उच्चार, अर्थ,या सर्व गोष्टी अजून शुद्ध बरोबर होण्यासाठी मदत होते.मानवी जीवनात कथेला खूप महत्त्व आहे.अगदी लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत सर्वांनाच कथा ऐकणे किंवा सांगणे या दोन्ही गोष्टी आवडतात.या बालकथा ही मुले आनंदाने ऐकतात, किंवा सांगतात.त्यामुळे त्यांचे भाषिक कौशल्ये विकसित होत असतात . अनेक कथांमधून बालमनावर सुविचार रुपी खाऊ मुलांना एक सुंदर व्यक्ती बनवण्यासाठी कारण ठरते.

छोटेसे बहीण भाऊ
कवी -वसंत बापट

छोटेसे बहीण भाऊ,उद्याले मोठाले होऊ
उद्याच्या जगाला उद्याच्या युगाला
नवीन आकार देऊ.

ओसाड सुंदर जागा, होतील सुंदर बागा
शेतांना ,मळ्यांना ,फुलांना, फळांना
नवीन बहार देऊ

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

छोटेसे बहीण भाऊ...

मोकळ्या आभाळी जाऊ, मोकळ्या गळ्याने गाऊ
निर्मळ मनाने आनंद भराने
आनंद देऊ अन् घेऊ.

छोटेसे बहीण भाऊ......

प्रेमाने एकत्र राहू ,नवीन जीवन पाहू
अनेक देशांचे , भाषांचे , वेशांचे
अनेक एकत्र होऊ

छोटेसे बहीण भाऊ......

तसेच विविध कथांमधून बालमनावर बोध करण्याचे काम साहित्य करते.उदा.'ससा आणि कासव ', 'लाकुडतोड्याची गोष्ट 'अशा विविध गोष्टी.

समाजात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता लोकशाही,मानवता, एकता या सर्व गोष्टीचे ज्ञान तत्वज्ञान असलेला समूह आपण पाहतो. हे सर्व संस्कार, मूल्यशिक्षण आपणास आपले कुटुंब आणि शाळा येथून मिळते. साहित्य या गोष्टी आपणास शिकवते. शेतकरी कष्टकरी,लोकांचे जीवन कसे आहे हे सांगण्याचे काम आज अनेक कथा , कविता करत आहेत . उठावण ही कथा शेतकरी जीवन भाष्य मांडणारी आहे. काही तरी नवीन जीवन जगू पाहत आहे . समाज नियम तोडू पाहणारा शेतकरी रुपी नायक हा या बंदिस्त जीवन साखळीस खंडीत करण्याचा प्रयत्न करत आहे.शेतकरी आपल्या शेतात दिवस रात्र राबतो.कष्ट करतो. पीक पिकवतो.आणि आलेल्या शेतमालाला भाव देण्याचा अधिकार, हक्क मात्र त्याला न मिळता व्यापारी,दलाल या लोकांना मिळतो .खर्च ही निघणार नाही एवढ्या कमी किंमतीत आपल्या मालाची विक्री होते. एक दुःखाचा मोठा डोंगर घेऊन शेतकरी हिरमुसला होउन घरी परततो.ही कथा सार्या शेतकरी वर्गाची आहे.अशा प्रथेला तडा देण्याचे काम उठावण कथेतील नायक करतो. शेतमाल कापूस विक्रीला पाठवण्यासाठी देखील पैशाची मागणी केली जाते. तेव्हा नायक रागाने त्या व्यक्तीला मारहाण करतो.आणि सर्व शेतकरी देखील त्याला मारहाण करतात. म्हणजे शेतकरी जीवन कसे संघर्ष मत आहे , आणि आता जुलुम करणार्या लोकांना जाब विचारु पाहणारा शेतकरी आपणास येथे दिसतो.अशा प्रकारे जे समाजात नवीन घडते त्याचे चित्र साहित्यात उतरते तसेच साहित्यातील गोष्टी प्रत्यक्षात समाजात घडून पाहतात. तसे परिवर्तन घडवू पाहिले जाते.याचे प्रत्यंतर आपणास मिळते.

समाजात घडणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीचा विचार, परिणाम हा हा साहित्यात दिसून येतो. ते राजकीय , आर्थिक, वैज्ञानिक, शैक्षणिक, वैद्यकीय, शासकीय, मनोरंजन,खेळ या सर्व बाबीत काही नवीन बदल असतील , काही परिणाम असतील अशा गोष्टी साहित्यात येतात.किंवा साहित्यातून समाजात जातात.उदा. आता जे काही कृत्रिम बुद्धिमत्ता, संगणकीय प्रणाली, वगैरे गोष्टी साहित्यात आपली जागा निश्चित करतात.असे साहित्य , समाज, संस्कृती यांचे अतुट नाते आपणास दिसते.

संदर्भ (References)

1. देशपांडे, ग. दि. (2015). मराठी साहित्याचा इतिहास. पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन.
2. कुलकर्णी, रा. ग. (2012). भाषा आणि समाज. मुंबई: ग्रंथाली.
3. लिमये, म. श. (2010). साहित्य आणि संस्कृती. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
4. बापट, वसंत. (2008). निवडक कविता. मुंबई: मौज प्रकाशन.
5. लांडगे, शिरीष; पवार, दिलीप; सांगळे, संदीप (संपा.). (2021). समकालीन मराठी कथा. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

6. फुले, सावित्रीबाई. (2019). निवडक साहित्य. पुणे: महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ.
7. तांबे, ना. सी. (2014). मराठी भाषेचे स्वरूप व विकास. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.
8. देशमुख, शं. वा. (2016). साहित्य समाजाचे आरसे. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
9. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण. (2020). National Education Policy 2020. भारत सरकार, नवी दिल्ली.
10. पाटील, अ. भा. (2018). बालसाहित्य आणि बालविकास. कोल्हापूर: शिवराज प्रकाशन.
11. जाधव, संजय. (2017). कथा, कादंबरी आणि समाजभान. पुणे: साधना प्रकाशन.
12. कात्रे, पं. न. (2011). भाषाविज्ञान परिचय. मुंबई: ओरिएंट लॉंगमन.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

Original Article

ई -व्यवसाय प्लॅटफॉर्म साठी सायबर सुरक्षा धोरण : एक सर्वसामावेशक अभ्यास

प्रा.डॉ.सौ.सोनाली बाजीराव कुंभार
अर्थशास्त्र विभाग,सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय मुरगूड,कोल्हापूर .
Email: sonali.kumbhar094@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171215
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(I)
Pp. 67-71
December 2025
Submitted: 15 Nov. 2025
Revised: 25 Nov. 2025
Accepted: 10 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

गोषवारा :

आजच्या या डिजिटलच्या युगात ई- व्यवसाय आणि सायबर सुरक्षा या जणू एका नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.या युगात ई -व्यवसायाच्या माध्यमातून वस्तूची ऑनलाइन खरेदी विक्री मोठ्या प्रमाणावर होत आहे, पण याच बरोबर इंटरनेटच्या माध्यमातून विविध प्रकारच्या चालवल्या जाणाऱ्या व्यावसायिक प्रक्रियेंचा समावेश यामध्ये केला जातो. ई - व्यवसाय वाढवण्यासाठी ग्राहकांचा विश्वास संपादन करणे खूप महत्त्वाचे असते. ग्राहकांचा विश्वास असेल तरच ग्राहक विविध वस्तूंच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार त्या माध्यमातून करू शकतात यामध्ये ग्राहकांना ऑनलाइनच्या प्रकारात गैरप्रकार घडत असल्याने काही शंका मनात निर्माण होत असतात अशावेळी त्यांचे गैरसमज दूर करणे यासाठी सायबर सुरक्षा मजबूत करणे खूप गरजेचे आहे कारण सायबर गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढत आहे त्यामुळेच ग्राहकांच्या मनात विश्वास निर्माण करणे गरजेचे आहे ई व्यवसाय हा ग्राहक व विक्रेते या दोघांच्यासाठी एक चांगला पर्याय आहे की ज्यातून वेळ ,पैसा वाचतो पण त्याचप्रमाणे त्या ऑनलाईनच्या माध्यमातून मिळणाऱ्या वस्तू तितक्याच गुणवत्तापूर्ण व तो खरेदी विक्रीचा व्यवहार तितकाच पारदर्शक विश्वासार्त होणे गरजेचे आहे. आज आपण पाहतो अमेझॉन,फ्लिपकार्ट, शॉपी यासारख्या ऑनलाइन ॲपच्या माध्यमातून खरेदी विक्रीच्या व्यवहारात यूपीआय आधारित ऑनलाइन पेमेंट करण्यात येते त्याच्या माध्यमातून व्यवसायांना व्यापक अशी बाजारपेठ मिळते व त्याच्यातून कमी खर्चात जलद व्यवहाराची संधी उपलब्ध होते, मात्र या व्यवहारांमध्ये फसवणूक डेटाची चोरी गोपनीयता यासारखे धोकेही वाढतात पण सायबर सुरक्षा मजबूत केली तर याचा फायदा सर्व घटकांना होऊ शकतो.या संशोधन पेपरच्या माध्यमातून ई - व्यवसायाचे फायदे, सायबर धोके त्याच्यासाठी केलेल्या उपाययोजना,आवश्यक धोरणे याचा संक्षिप्त स्वरूपात आढावा घेतलेला आहे.

प्रस्तावना :

आजच्या डिजिटल युगात इंटरनेटच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात ऑनलाईन व्यवहार करण्यात येतात. ई-कॉमर्सच्या माध्यमातून विविध प्रकारच्या उत्पादनाची खरेदी विक्री करण्यात येते. पण या व्यवसायामध्ये सायबर सुरक्षाही तितकीच महत्त्वाची आहे. ई व्यवसाय प्लॅटफॉर्म हे एक ऑनलाइन सुविधा किंवा एक सॉफ्टवेअर आहे की ज्याच्या माध्यमातून आपण बऱ्याच प्रकारच्या उत्पादने खरेदी विक्री करण्याचे व्यवहार करू शकतो. आज ग्राहक ऑनलाईन खरेदीस अधिक प्राधान्य देताना दिसून येतात कारण या माध्यमातून वेळ,पैसा याची बचत होते. या प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून आपण जगभरातील ग्राहकांच्या पर्यंत पोहोचू शकतो आणि आपल्या उत्पादनाची विक्री किंवा इतर उत्पादनाची खरेदी अगदी सहज करू शकतो. या प्लॅटफॉर्मच्या म्हणजेच या सॉफ्टवेअरच्या माध्यमातून व्यवसाय ऑनलाइन स्टोअर करण्यास व चालवण्यास मदत होते . त्या व्यावसायिकाचे उत्पादनाचे प्रदर्शन, ऑर्डर प्रक्रिया ,व्यवस्थापन आणि ग्राहकांना योग्य सेवा अतिशय उत्कृष्टपणे हाताळण्यास मदत होते . पण बदलत्या परिस्थितीनुसार आपण आपल्या व्यवसायाची साईड अपडेट करणे गरजेचे असते कारण ग्राहकांच्या अपेक्षा या बदलत असतात आणि त्या बदलत्या

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.डॉ.सौ.सोनाली बाजीराव कुंभार,अर्थशास्त्र विभाग,सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय मुरगूड,कोल्हापूर .

How to cite this article:
कुंभार, सोनाली . बाजीराव . (2025). ई -व्यवसाय प्लॅटफॉर्म साठी सायबर सुरक्षा धोरण : एक सर्वसामावेशक अभ्यास. *Journal of Research & Development, 17(12(I)), 67–71. https://doi.org/10.5281/zenodo.18821621*

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18821621

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

अपेक्षेनुसार आपण आपल्या ब्रँडसाठी उत्पादनाचे वर्णन करणारे व्हिडिओ तसेच इतर संबंधित सामग्री प्रदर्शित करणे गरजेचे असते की जेणेकरून आपलं मार्केटिंग कौशल्य वापरून ग्राहकांना आपल्या उत्पादनाबद्दल आकर्षित करणे गरजेचे आहे.ग्राहकांच्या अपेक्षापूर्ती बरोबरच त्यांचा विश्वासही प्राप्त करण्यासाठी आपले प्रॉडक्ट गुणवत्तापूर्ण असणे गरजेचे आहे तरच आपण ग्राहकांचा विश्वास संपादन करून आपल्या उत्पादनांच्या माध्यमातून ऑनलाईन व्यवसाय अतिशय चांगल्या रीतीने चालवू शकतो. ई -कॉमर्स प्लॅटफॉर्म वरती व्यवसाय करत असताना आपण तंत्रज्ञानाने सुसज्ज असावे लागते आणि ग्राहकांच्या अपेक्षेप्रमाणे योग्य ती माहिती पुरवणे गरजेचे आहे . यामध्ये अगदी ऑर्डर रुटीन पासून ते रिटर्न व्यवस्थापन असू दे किंवा ग्राहकांच्या पर्यंत ती वस्तू पोहोचेपर्यंत सर्व क्रियांमध्ये अपडेट राहणे गरजेचे असते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे यादरम्यान ऑनलाईन व्यवहार होत असल्यामुळे ग्राहकांचे सायबर क्राईमच्या माध्यमातून होणाऱ्या नुकसानापासूनही त्यांना संरक्षण देणे ही सुद्धा एक महत्त्वाची जबाबदारी असते की जेणेकरून ग्राहक ऑनलाईन व्यवहार करतील या व्यवसायामध्ये सुरक्षित खरेदीचे वातावरण निर्माण करणे गरजेचे असते त्यासाठी ग्राहकांना सायबर सुरक्षा देणे खूप महत्त्वाचे असते. अशा प्रकारे ई -व्यवसाय प्लॅटफॉर्म साठी सायबरसुरक्षाही खूप महत्वाची आहे .

उदिष्ट्ये :

१) ई -व्यवसाय प्लॅटफॉर्मची कार्य पद्धती ,रचना ,त्यामधील डिजिटल व्यवसायाचे स्वरूप अभ्यासणे

२) ई –व्यवसायातील सायबर सुरक्षा धोके यांचा अभ्यास करणे .

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन हे प्रामुख्याने दुय्यम स्त्रोतावर आधारित असून या संशोधनासाठी विविध प्रकाशित अप्रकाशित,संदर्भ ग्रंथ ,मासिके ,इंटरनेट इत्यादी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे .

ई -व्यवसाय प्लॅटफॉर्म :

ई - व्यवसाय प्लॅटफॉर्म असेच सॉफ्टवेअर किंवा अशी एक तांत्रिक प्रणाली आहे की ज्या द्वारे आपण इंटरनेटच्या माध्यमातून वस्तू व सेवांची खरेदी विक्री करू शकतो हे एक प्रकारचे डिजिटल असे दुकान आहे की जिथे ग्राहक प्रत्यक्ष दुकानात न जाता मोबाईल किंवा संगणकाच्या माध्यमातून आपल्याला आवश्यक ती वस्तू निवडू शकतो आणि पैसे देऊन ती वस्तू घरपोच मागू शकतो.

ई -व्यवसाय प्लॅटफॉर्मची वैशिष्ट्ये

आधुनिक जगात आज प्रत्येक क्षेत्रात आमुलाग्र स्वरुपात बदल होत आहेत .यामध्ये व्यवसाय क्षेत्रात देखील क्रांती घडताना दिसून येते . इंटरनेटच्या माध्यमातून व्यावसयिक व्यवहार आणि प्रक्रियांचे आयोजन करणे याला ई -व्यवसाय असे म्हणतात .ई बिझनेस हा शब्द पहिल्यांदा १९९० च्या दशकात पहिला वेब ब्राउझर लॉंच झाल्यानंतर वापरण्यात आला .१९९४ मध्ये ई -व्यवसाय या शब्दाची जागा ई-कॉमर्स ने घेतली ई –व्यवसाय ग्राहकांना दुकानात न जाता त्यांना आवश्यक्य त्या वस्तू घरपोच देण्याची सुविधा उपलब्ध करून देतात .

उत्पादनातील व्यवस्थापन:

या सॉफ्टवेअरच्या माध्यमातून विक्रेत्याला आपली उत्पादने प्लॅटफॉर्मवर व्यवस्थित मांडण्यास मदत होते आपल्या उत्पादनांची चित्रे किंमत सविस्तर माहिती जोडून त्या वस्तूच्या प्रकारानुसार त्याची विभागणी करून स्टॉक मध्ये अजून किती वस्तू शिल्लक आहेत याचा मागोवा घेता येतो व जास्तीत जास्त ग्राहक आपल्याकडे आकर्षित होऊन आपले उत्पादन घेतील याकडे लक्ष देता येते तसेच ग्राहकांनाही यामार्फत 24 तास सुविधा मिळत असल्यामुळे त्यांना आवश्यक त्या वस्तू ते मागू शकतात यामुळे त्यांच्याही वेळेत व खर्चात बचत होते आणि ती वस्तू घरपोच त्यांना उपलब्ध होते .

सुरक्षित पेमेंट व्यवस्था :

या ऑनलाइनच्या खरेदी विक्री व्यवहारांमध्ये ग्राहक UPI च्या माध्यमातून गुगल पे, फोन पे , तसेच नेट बँकिंग,क्रेडिट -डेबिट कार्ड, कॅश ऑन डिलिव्हरी यासारख्या पर्यायांचा वापर करून सुरक्षित अशा पैसे भरण्याच्या विविध पर्यायांचा वापर करून शकतात. यामध्ये सायबर क्राईम सारख्या ऑनलाइन धोकांच्या बाबतीत सुरक्षा ठेवण्यासाठी आपल्या व्यवहारांची माहिती गुप्त व सुरक्षित ठेवण्यासाठी SSL इन्क्रिप्शनचा वापर करता येतो.

शॉपिंग कार्ट:

या ऑनलाइन व्यापारामध्ये शॉपिंग कार्डच्या माध्यमातून आपण निवडलेल्या ॲपमध्ये शॉपिंग कार्ट या ऑप्शन मधून ग्राहक आपल्या खरेदी करायच्या वस्तू निवडून एक तात्पुरत्या स्वरूपात असणाऱ्या यादीत साठवू शकतात व योग्य त्या वस्तूंची ऑर्डर करता त्यांना आवश्यक त्या वेळी करू शकतात . तसेच बऱ्याच ठिकाणी एकदा त्या ॲपच्या माध्यमातून वस्तू मागवली असता ग्राहकांचा पत्ता व इतर माहिती सेव केली जाते व आपल्या ऑर्डरनुसार आपल्याला ती घरपोच मिळू शकते.

ऑर्डर ट्रेकिंग सुविधा:

ग्राहकांनी आपली वस्तू निवडून आपल्या वस्तूची ऑर्डर दिल्यानंतर ती वस्तू ग्राहकांना घरपोच मिळेपर्यंत ती वस्तू पॅक झाली आहे का ? कुरिअरला दिली आहे का किंवा ती कधीपर्यंत मिळेल याचे अपडेट ग्राहकाला या ट्रेकिंगच्या माध्यमातून मिळत राहतात तसेच या माध्यमातून परतावा रिटर्न आणि रिफंड हा सुद्धा एक व्यवस्थापनाचा वैशिष्ट्याचा भाग दिसून येतो. की ज्याच्या माध्यमातून

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

आपल्याला ऑर्डर मिळाल्यानंतर एखादी वस्तू नापसंत असेल तर आपण ती परत पाठवू शकतो व त्वरित आपले पेमेंट आपल्या खात्यावर जमा करून घेऊ शकतो .

ग्राहकांचे पुनरावलोकन :

या ऑनलाइन सुविधांमध्ये ग्राहक आपण घेतलेल्या वस्तू बाबत प्रतिक्रिया देऊ शकतात व त्यांनी दिलेल्या प्रतिक्रिया पाहून नवीन ग्राहकांना त्या वस्तूचा दर्जा समजतो. तसेच ग्राहकांच्या शंकांचे निरसन करण्यासाठी 24 तास चॅटिंग किंवा कॉल ची सुविधाही उपलब्ध असते.या माध्यमातून ग्राहक त्या प्रोडक्टचा अभ्यास करून कोणत्या कंपनीची वस्तू जास्त खरेदी केली आहे त्या वस्तू चे रेटिंग पाहून ती वस्तू मागवू शकतात .

जागतिक स्तरापर्यंत व्यवहार :

या ऑनलाईन सुविधांमध्ये उत्पादक आपल्या वस्तूंची विक्री अगदी जागतिक स्तरापर्यंत करू शकतो व एखादा ग्राहक आपल्याला आवश्यक ती वस्तू परदेशातूनही मागू शकतो. या ऑनलाइनच्या व्यवहारांमध्ये कोणतीही भौगोलिक मर्यादा आढळत नाही या व्यवसायाच्या माध्यमातून देश विदेशापर्यंत खरेदी-विक्रीचे व्यवहार होतात.

माहितीचे विश्लेषण :

ऑनलाइन खरेदी विक्रीच्या या व्यवहारांमध्ये आपल्याला ग्राहकाला व विक्रेत्याला एकमेकांबद्दलची माहिती बऱ्याच अंशी मिळते यामध्ये विक्रेत्याला ग्राहकाच्या आवडीनिवडी तसेच त्याचा आर्थिक स्तर त्याच्या एकूण वर्तनाचा अभ्यास या माहितीच्या आधारे करू शकतो तसेच ग्राहकालाही विक्रेताच्या वस्तूच्या इतर ग्राहकाने दिलेल्या प्रतिक्रिया मधून त्या वस्तूचे उत्पादन दर्जा व त्यासारख्याच इतर कंपनीच्या वस्तूंच्या किमतीचा आढावा घेता येतो व योग्य त्या किमतीतील वस्तूंची ग्राहक खरेदी करून घेऊ शकतो. या माध्यमातून खरेदी विक्री व्यवसाय वाढवण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येतो

सायबर धोके :

आजच्या डिजिटल युगात इंटरनेटचा वापर वाढल्याने सायबर धोके (Cyber Threats) अधिक गंभीर आणि गुंतागुंतीचे झाले आहेत.

१. रॅन्समवेअर (Ransomware): हा सध्याचा सायबर मधील सर्वात धोकादायक प्रकार आहे. यामध्ये हॅकर्स तुमच्या संगणकातील किंवा मोबाईलमधील सर्व फाइल्स 'लॉक' करतात आणि त्या पुन्हा मिळवण्यासाठी पैशांची (खंडणीची) मागणी करतात. आता हॅकर्स केवळ डेटा लॉक करत नाहीत, तर तो 'डार्क वेब'वर लीक करण्याची धमकी देऊन ब्लॅकमेल देखील करतात.

२. एआय-आधारित घोटाळे (AI-Powered Scams)

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सचा (AI) वापर करून आता सायबर गुन्हेगार अधिक हुबेहूब फसवणूक करत आहेत.एखाद्या व्यक्तीचा आवाज किंवा चेहरा वापरून बनावट व्हिडिओ किंवा ऑडिओ कॉल करणे आणि पैसे मागणे.त्याच बरोबर बँका किंवा नामांकित कंपन्यांच्या नावाने बनावट चॅटबॉट्स तयार करून तुमची खाजगी माहिती चोरण्यात येते .

३. फिशिंग (Phishing)

खोटे ई-मेल, मेसेज किंवा सोशल मीडिया लिंक्स पाठवून वापरकर्त्यांना फसवणे.तसेच तुम्हाला बँक केवायसी (KYC) अपडेट करण्यासाठी किंवा लॉटरी लागल्याचे सांगून लिंकवर क्लिक करायला भाग पाडले जाते. लिंकवर क्लिक करताच तुमची बँकिंग माहिती हॅकर्सकडे जाते.

४. मालवेअर आणि व्हायरस (Malware & Virus)

अनोळखी सोअर्सकडून ॲप्स किंवा सॉफ्टवेअर डाउनलोड केल्यास तुमच्या डिव्हाइसमध्ये मालवेअर शिरू शकतो. हे सॉफ्टवेअर तुमच्या कॅमेरा, माईक आणि मेसेजेसवर चोरून लक्ष ठेवू शकते.

५. सोशल इंजिनिअरिंग आणि स्टॉकिंग (Social Engineering)

सोशल मीडियाच्या माध्यमातून एखाद्यावर सतत पाळत ठेवणे, अश्लील मेसेज पाठवणे किंवा बदनामी करणे.सोशल मीडियावरील तुमची वैयक्तिक माहिती वापरून तुमचे खाते हॅक करणे असे प्रकार करण्यात येतात .

६. क्रिप्टोजॅकिंग (Cryptojacking)

हॅकर्स तुमच्या माहितीशिवाय तुमच्या डिव्हाइसची 'प्रोसेसिंग पॉवर' वापरून क्रिप्टोकरन्सी मायनिंग करतात. यामुळे तुमचा फोन किंवा लॅपटॉप खूप गरम होतो आणि संथ चालतो.

सायबर धोक्यापासून संरक्षण :

मजबूत पासवर्ड : सायबर सुरक्षतेसाठी स्वतःचे मजबूत पासवर्ड वापरणे, व ते नियमितपणे अपडेट करणे गरजेचे आहे . आणि अद्वितीय पासवर्ड संयोजना वापरून सायबर सुरक्षा वाढवा, खाते आणि डेटा डेटा प्रवेश सुरक्षित करण्यासाठी मजबूत पासवर्ड वापरणे हे एक प्राथमिक पाऊल आहे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

संशयास्पद ईमेल आणि वेबसाइट पासून सुरक्षित रहाणे

सुरक्षिततेसाठी संशयास्पद ईमेल आणि वेबसाइट्सपासून सावध राहणे आवश्यक आहे, कारण ईमेल आणि वेबसाइट्समध्ये फिशिंगचे, मालवेअर डाउनलोड करण्याचा प्रयत्न ही त्यांची योजना असू शकते. ईमेलची वैधता निवडताना, पाठवल्या जाणाऱ्या ईमेल पत्त्याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे .

सायबर सुरक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम : सायबर धोक्याच्या विरोधात संरक्षण निर्माण करण्यासाठी सायबर सुरक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम घडवून आणणे गरजेचे आहे त्यातून सायबर गर्दीला बळी पडण्याची संख्या कमी करणे शक्य होईल .

सायबरसुरक्षा योजना आणि प्रक्रिया : सायबर सुरक्षा मूलभूत गोष्टी व्यक्ती आणि संस्था दोघांनाही लागू होतात. सरकारी आणि खाजगी संस्थांसाठी, व्यावसायिक ऑपरेशन्सचे संरक्षण आणि देखभाल करण्यासाठी अनुकूलित सायबर सुरक्षा योजना आणि प्रक्रिया विकसित करणे आणि अंमलात आणणे गरजेचे आहे .माहिती तंत्रज्ञान आपल्या समाजाच्या सर्व पैलूंशी अधिकाधिक एकत्रित होत असताना, व्यापक प्रमाणात किंवा उच्च-परिणामांच्या घटनांचा धोका वाढतो ज्यामुळे आपली अर्थव्यवस्था आणि लाखो लोकांचे दैनंदिन जीवन ज्या सेवांवर अवलंबून आहे त्यांना हानी पोहोचवू शकते किंवा व्यत्यय आणू शकते.

इतर : सायबर घटनांच्या जोखीम आणि संभाव्य परिणामांच्या पार्श्वभूमीवर, CISA सायबरस्पेसची सुरक्षा आणि लवचिकता मजबूत करते, जे एक महत्त्वाचे गृह सुरक्षा अभियान आहे. CISA ऑपरेशनल लवचिकता, सायबर सुरक्षा पद्धती, बाह्य अवलंबित्वांचे संघटनात्मक व्यवस्थापन आणि मजबूत आणि लवचिक सायबर फ्रेमवर्कच्या इतर प्रमुख घटकांवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या विविध सायबर सुरक्षा सेवा आणि संसाधने प्रदान करते. CISA व्यक्ती आणि संस्थांना सध्याच्या सायबर ट्रेंड आणि हल्ल्यांशी संवाद साधण्यास, सायबर जोखीम व्यवस्थापित करण्यास, संरक्षण मजबूत करण्यास आणि प्रतिबंधात्मक उपाय अंमलात आणण्यास मदत करते. प्रत्येक कमी केलेला धोका किंवा प्रतिबंधित हल्ला राष्ट्राची सायबर सुरक्षा मजबूत करतो.

ई-व्यवसाय प्लॅटफॉर्मसाठी महत्त्वाची सायबर सुरक्षा धोरणे:

ई-व्यवसाय प्लॅटफॉर्मसाठी सायबर सुरक्षा धोरणांमध्ये डेटा एन्क्रिप्शन, मजबूत प्रमाणीकरण (MFA), नियमित सुरक्षा ऑडिट, कर्मचारी प्रशिक्षण (फिशिंग ओळखणे), ॲक्सेस कंट्रोल (Least Privilege Principle), आणि फायरवॉल/अँटीव्हायरस सारखी तांत्रिक साधने यांचा समावेश असतो, जेणेकरून ग्राहक आणि व्यवसायाचा संवेदनशील डेटा (जसे की पेमेंट माहिती) सुरक्षित राहील आणि फसवणूक व डेटा उल्लंघनापासून संरक्षण मिळेल.

डेटा एन्क्रिप्शन (Data Encryption):

वेबसाइटवर डेटा पाठवताना (in-transit) एन्क्रिप्ट करण्यासाठी SSL/TLS (HTTPS) वापर करणे डेटा ॲट रेस्ट (Data at Rest): संग्रहित (stored) ग्राहक डेटा, जसे की क्रेडिट कार्ड तपशील, AES-256 सारख्या मजबूत अल्गोरिदमने एन्क्रिप्ट करणे .प्रमाणीकरण आणि ॲक्सेस कंट्रोल (Authentication & Access Control):मल्टी-फॅक्टर ऑथेंटिकेशन (MFA): पासवर्डसोबत बायोमेट्रिक्स किंवा टोकन वापरून अतिरिक्त सुरक्षा स्तर जोडणे .Least Privilege Principle (PoLP): कर्मचाऱ्यांना फक्त त्यांच्या कामासाठी आवश्यक असलेल्या डेटाचा ॲक्सेस देणे गरजेचे आहे .

मजबूत पासवर्ड वापरणे : कर्मचाऱ्यांसाठी मजबूत आणि युनिक पासवर्ड वापरा, आणि पासवर्ड मॅनेजरचा वापर करण्यास प्रोत्साहित करणे तसेच .फायरवॉल आणि अँटीव्हायरस अनधिकृत प्रवेश रोखण्यासाठी आणि मालवेअरपासून संरक्षण करण्यासाठी फायरवॉल आणि अँटीव्हायरस सॉफ्टवेअर वापरणे .नियमित सुरक्षा ऑडिट साठी सिस्टीम आणि नेटवर्कमधील त्रुटी शोधण्यासाठी आणि सुधारण्यासाठी नियमित ऑडिट करणे .

कर्मचारी प्रशिक्षण (Employee Training):

फिशिंग जागरूकतेसाठी कर्मचाऱ्यांना फिशिंग ईमेल आणि संशयास्पद लिंक्स ओळखण्याचे प्रशिक्षण देणे तसेच सुरक्षित कार्यपद्धतीद्वारे सुरक्षित डाउनलोड आणि डेटा हाताळणीच्या सर्वोत्तम पद्धतींबद्दल शिक्षित करणे

ग्राहक डेटा संरक्षण: गोपनीयता धोरण (Privacy Policy): स्पष्ट आणि पारदर्शक गोपनीयता धोरण ठेवा आणि कायद्याचे पालन करणे .डेटा सुरक्षासाठी संवेदनशील ग्राहक डेटाचे संरक्षण करणे हे ग्राहकांचा विश्वास जिंकण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.धोक्यांचे निरीक्षण आणि प्रतिसाद (Threat Monitoring & Response) व कोणत्याही संशयास्पद व्यवहारांची त्वरित चौकशी करणे .

सायबर सुरक्षा विषयक सरकारी धोरणे आणि कायदे :

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(I)| December 2025

भारतामध्ये ई-व्यवसाय (E-business) आणि सायबर सुरक्षा (Cyber Security) वृद्धिंगत करण्यासाठी केंद्र सरकारने विविध धोरणे आणि कायदे अंमलात आणले आहेत. डिजिटल अर्थव्यवस्थेला सुरक्षित ठेवणे आणि सुलभ व्यवसाय (Ease of Doing Business) वाढवणे हा यामागील मुख्य उद्देश आहे.

१. माहिती तंत्रज्ञान कायदा, २००० (Information Technology Act, 2000)

हा भारतातील सायबर क्षेत्रासाठीचा प्राथमिक कायदा आहे. ई-व्यवसायाला कायदेशीर मान्यता देण्यासाठी हा कायदा पाया ठरला आहे. डिजिटल स्वाक्षरीच्या माध्यमातून ऑनलाइन व्यवहारांना कायदेशीर वैधता प्रदान करणे.तसेच सायबर गुन्हे: हॅकिंग, डेटा चोरी आणि अश्लील मजकूर प्रसारित करण्यासारख्या गुन्ह्यांसाठी शिक्षेची तरतूद करण्यात येते .तसेच ई-कॉमर्स: इलेक्ट्रॉनिक करारांना (E-contracts) कायदेशीर स्वरूप देण्यात येते.

२. राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण, २०१३ (National Cyber Security Policy, 2013)

देशातील माहिती पायाभूत सुविधांचे (Information Infrastructure) संरक्षण करण्यासाठी हे धोरण आखले गेले.याचा उद्देश सायबर हल्ल्यांपासून नागरिक, व्यवसाय आणि सरकारचे रक्षण करणे.संगणक आणीबाणी प्रतिसाद पथकाची (Indian Computer Emergency Response Team) स्थापना करणे , जे सायबर हल्ल्यांच्या वेळी तातडीने मदत करते. सायबर सुरक्षेसाठी ५ लाख तज्ज्ञांचे प्रशिक्षित मनुष्यबळ तयार करण्याचे उद्दिष्ट आहे

३. ई-कॉमर्स धोरण (Consumer Protection - E-Commerce Rules, 2020)

ऑनलाइन खरेदी करणाऱ्या ग्राहकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी सरकारने हे नियम लागू केले आहेत.तसेच ई-कॉमर्स कंपन्यांना वस्तूची मूळ किंमत, एक्स्पायरी डेट आणि वस्तू कोणत्या देशात बनली आहे (Country of Origin) हे स्पष्ट करणे अनिवार्य आहे.तसेच ग्राहकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी कंपन्यांनी तक्रार निवारण अधिकारी (Grievance Officer) नियुक्त करणे गरजेचे आहे.

४. डिजिटल वैयक्तिक डेटा संरक्षण कायदा, २०२३ (DPDP Act, 2023)

हा कायदा भारतीयांच्या वैयक्तिक माहितीच्या गोपनीयतेसाठी (Privacy) अत्यंत महत्त्वाचा आहे.
कोणत्याही व्यवसायाला वापरकर्त्याचा डेटा वापरण्यापूर्वी त्याची स्पष्ट परवानगी घ्यावी लागेल. ज्या कंपन्या डेटा गोळा करतात, त्यांना त्या डेटाच्या सुरक्षिततेची संपूर्ण जबाबदारी घ्यावी लागेल.व नियमांचे उल्लंघन केल्यास कंपन्यांना कोट्यवधी रुपयांचा दंड होऊ शकतो.

सारांश :

आजच्या डिजिटल युगात ई-व्यवसाय प्लॅटफॉर्म व्यवसाय वाढीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरले आहेत. ऑनलाइन व्यवहार, ग्राहकांशी थेट संपर्क आणि जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश यामुळे ई-व्यवसाय अधिक प्रभावी व सोयीस्कर बनला आहे. मात्र, याचबरोबर सायबर हल्ले, डेटा चोरी, आर्थिक फसवणूक आणि गोपनीयतेचा भंग यांसारखे धोकेही वाढले आहेत.म्हणूनच, ई-व्यवसायाच्या यशासाठी मजबूत सायबर सुरक्षा धोरण आवश्यक आहे. सुरक्षित पेमेंट प्रणाली, डेटा एन्क्रिप्शन, नियमित सॉफ्टवेअर अपडेट्स, वापरकर्ता प्रमाणीकरण आणि सुरक्षा जागरूकता प्रशिक्षण यामुळे धोके मोठ्या प्रमाणात कमी करता येतात. योग्य सायबर सुरक्षा उपाय राबविल्यास ग्राहकांचा विश्वास वाढतो आणि व्यवसायाची विश्वासार्हता टिकून राहते.एकूणच, ई-व्यवसाय आणि सायबर सुरक्षा हे परस्परपूरक घटक असून, सुरक्षित व विश्वासार्ह डिजिटल व्यवहारांसाठी दोघांचे संतुलित आणि प्रभावी अंमलबजावणी अत्यावश्यक

संदर्भ सूची :

1) मलिक, जेके, आणि चौधरी, एस. (२०१९). गोपनीयता आणि देखरेख: आय. मधील सायबर गुन्ह्यांशी संबंधित कायदा एन-डाय. जर्नल ऑफ इंजिनिअरिंग,
2) प्रियदर्शिनी,(२०१९). सायबरसुरक्षा व परिचय. डी. ले, आर. कुमार, बीके मिश्रा, एम.खारी, आणि जे.एम. चॅटर्जी (संपादक), समांतर आणि वितरित सायबर सुरक्षा संगणक (पहिली आवृत्ती, पृष्ठे १–३७
3) रहमान,एमएमएम (२०२२). सायबर सुरक्षेची अलीकडील प्रगती,आव्हाने आणि भविष्य बांगलादेशातील ट्रेंड्स. सौदी जर्नल ऑफ इंजिनिअरिंग अँड टेक्नॉलॉजी , ७ (६), २७८–२८९.
4) याकूब फैसल, आणि शॅफर, ए. (२०२४). सायबरसुरक्षेचे भविष्य: एआय, बिग डेटा आणिई-कॉमर्स नेटवर्क्समध्ये अनुकूलक श्रे आणि शमनसाठी उत्क्रांतीवादी अल्गोरिदम .